

12 КИЇВ-1981

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXVI з'їзд КПРС про розвиток сучасного міжнародного комуністичного руху
- Про стан і перспективи розвитку історичної науки в Таджикиській РСР

РЕДАКЦИОНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34.

Художній редактор *Б. В. Сушко*
Технічний редактор *І. Ф. Міхалкіна*
Коректор *О. М. Жмуйда*

Здано до набору 6.11.81. Підп. до друку 18.12.81. БФ 20639. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,50. Обл.-вид. арк. 15,4. Тираж 4035 пр. Зам. К-119.

Видавництво «Наукова думка», 252001 Київ, МСП, Реіна, 3.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 12 (249), 1981, декабрь. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

Товаришеві Брежнєву Леоніду Іллічу

Дорогий Леоніде Іллічу!

У день Вашого сімдесятип'ятиріччя ми звертаємось до Вас, нашого товариша і друга, з найсердечнішими вітаннями і гаряче поздоровляємо з високою нагородою Батьківщини.

Найважливіші віхи в радянській історії нашої країни — це і віхи Вашої біографії. Колективізація, індустріалізація, створення основ соціалізму — в усіх цих великих, печуваних за новизною справах є частка праці комуніста лєнінської школи Леоніда Ілліча Брежнєва. Ще тоді проявилось Ваше обдаровання видатного політичного керівника. Сповна Ви пізнали і ратну працю. З першого трагічного дня війни до славного Дня Перемоги Ви були в рядах діючої армії, героїчно боролися з гітлерівськими загарбниками. Славними етапами Вашого життєвого шляху стали участь у відродженні народного господарства, легендарна цілизна спопєя, організація перших у світі космічних досліджень, інші великі звершення.

Шістдесят років тому почалась Ваша трудова діяльність. Ось уже п'ятдесят років Ви перебуваєте в рядах Комуністичної партії. І воістину справедливими є Ваші слова: «...кожен день мого життя невіддільний від тих справ, якими жили і живуть наша Комуністична партія, наша Радянська країна».

Вас, славного сина радянського народу, завжди відзначала турбота про його благо. За кожним питанням Ви бачите інтереси людей і вчите цього інших.

Ви, Леоніде Іллічу, володієте мистецтвом об'єднувати людей, настроювати їх на дружню колективну роботу. Вам притаманний рідкісний талант помічати здібності кожного товариша, знаходити їм краще застосування.

Займаючись тими або іншими проблемами, Ви уникаєте непотрібного поспіху, прагнете добиратись до самої суті справи. Глибоку ідейність, вірність марксистсько-лєнінським ідеалам Ви поєднуєте з непримирненістю до всякої косності, до застою. Це дає постійні творчі імпульси роботі Центрального Комітету КПРС, діяльності всієї нашої партії.

Ось уже сімнадцять років Ви вносите визначальний вклад у політику КПРС і Радянської держави.

Вам, Леоніде Іллічу, належить історична заслуга в подоланні суб'єктивізму і волюнтаризму, у створенні здорової морально-політичної атмосфери в партії і в країні. Бережне ставлення до людей, нетерпимість до будь-яких несправедливостей, довір'я і вимогливість, діловитість і сміливі пошуки — ось стиль, який панує в нашому суспільстві. Цей стиль комуністи з повною підставою зв'язують з Вашою діяльністю, Леоніде Іллічу.

З Вашої ініціативи здійснено широкі заходи, спрямовані на дальший розвиток радянської державної системи, поглиблення соціалістичної демократії. Все це знайшло відображення в Конституції СРСР 1977 року, яку з повною підставою можна назвати видатним демократичним документом сучасності.

Висунуті Вами настанови на інтенсифікацію промисловості і сільського господарства, підвищення ефективності виробництва, піднесення на якісно новий рівень культури праці стали платформою дій усіх тру-

дящих. Добре відомо, якого значення надаєте Ви примноженню духовних багатств суспільства, створенню найсприятливіших умов для розвитку науки, культури, мистецтва.

Протягом десятиріч Ви приділяєте величезну увагу обороноздатності нашої держави і, будучи Головою Ради Оборони, добилися того, що мирна праця радянського народу, його друзів і союзників надійно забезпечується.

Сотні мільйонів людей на всіх континентах добре знають Вас як поборника справи миру і дружби між народами. Ви є творцем програм миру XXIV, XXV і XXVI з'їздів КПРС, які відкривають нові горизонти у світовій політиці. Немає в наш час іншого державного і політичного діяча, який би так багато зробив для зміцнення миру, як Ви. Зв'язана з Вашим ім'ям політика розрядки міжнародної напруженості, Ваша безустанна самовіддана боротьба проти загрози світової ракетно-ядерної війни зустрічають повну підтримку радянських людей, широке розуміння всіх народів землі.

Неоціненним є те, що Ви зробили і продовжуєте щодня робити для процвітання нашої великої Батьківщини, для торжества ідей комунізму. На XXVI з'їзді КПРС Ви поставили нові великі завдання перед комуністами, перед усіма радянськими трудящими. Розробляються продовольча, енергетична та інші програми, покликані подолати наявні труднощі і ефективно послужити благу народу, його щастю.

Висловлюючи думки і почуття комуністів нашої країни, всіх радянських людей, ми від душі бажаємо Вам, дорогий Леоніде Іллічу, міцного здоров'я, невичерпної енергії і бадьорості духу. Ми впевнені, що Ваша політична мудрість, Ваш багатий досвід керівника і надалі послужитимуть інтересам нашої партії і народу, справі миру і соціального прогресу.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ**

**ПРЕЗИДІЯ ВЕРХОВНОЇ
РАДИ СРСР**

**РАДА МІНІСТРІВ
СРСР**

УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

**Про нагородження Генерального секретаря ЦК КПРС,
Голови Президії Верховної Ради СРСР, Маршала Радянського Союзу
товариша БРЕЖНЕВА Леоніда Ілліча орденом Леніна
і медаллю «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу**

За видатні заслуги перед Комуністичною партією і Радянською державою у справі зміцнення економічної і оборонної могутності Радянського Союзу, великий особистий вклад у досягнення перемоги над німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, відбудову і дальший розвиток народного господарства СРСР у післявоєнний період, невтомну діяльність у боротьбі за мир, за плідотворне керівництво комуністичним будівництвом і в зв'язку з сімдесятип'ятиріччям з дня народження нагородити Генерального секретаря ЦК КПРС, Голову Президії Верховної Ради СРСР, Маршала Радянського Союзу товариша Брежнева Леоніда Ілліча орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу.

**Перший заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР В. КУЗНЕЦОВ,
Секретар Президії Верховної Ради СРСР М. ГЕОРГАДЗЕ.**

Москва, Кремль, 18 грудня 1981 р.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12 (249)

ГРУДЕНЬ

1981

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

ЗМІСТ

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Валуйський О. О. XXVI з'їзд КПРС про розвиток сучасного міжнародного комуністичного руху 5

Наукове життя в братніх республіках СРСР

Іскандаров Б. І. (Душанбе). Про стан і перспективи розвитку історичної науки в Таджикиській РСР 16

ІНТЕРВ'Ю

Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором про створення «Атласу історії Української РСР» 22

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 1500-річчя Києва

Толочко П. П. Нестор — літописець Київської Русі 27

Боряк Г. В. Іноземні джерела про Київ XIII—середины XVII ст. 31

Шаталіна Є. П. Відбудова і розвиток міського господарства Києва (1921—червень 1941 рр.) 41

З історії Української РСР у період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції

Діланян А. А. Роль Реввійськрад фронтів і армій у будівництві регулярної Червоної Армії 50

Сулько В. С. (Ровно). Боротьба партійних організацій за створення перших колективних господарств на півдні України 58

Брошев В. М. (Сімферополь). Піклування партійних, радянських і військових органів Криму про охорону здоров'я особового складу Червоної Армії 64

З історії більшовицької преси

Федоренко В. А. (Одеса). «Правда» в боротьбі за організаційне зміцнення партії (березень—квітень 1917 р.) 68

Гребенников В. М. Викриття політики «полицейського соціалізму» в пресі революційних соціал-демократів Росії 78

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Чередниченко В. П., Трошинський В. П. Неспроможність буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії другої світової війни 89

ЗАМІТКИ

- Іщенко В. Я. (*Коломия*). Боротьба трудящих Прикарпаття проти іноземного поневолення (1920 р.) 100
Мельник Л. Г. Робітники річкового транспорту України в 60-х—90-х роках XIX ст. 105

Трибуна молодого автора

- Колпакова О. В. Зростання ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих (1971—1975 рр.) 108

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ
СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з проблеми «Історичний досвід КПРС»

- Солдатенко В. Ф. Боротьба партії більшовиків за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції 115

НАШ КАЛЕНДАР

- Котов В. Н., Діденко Г. М. Видатний пропагандист марксизму (до 125-річчя з дня народження Г. В. Плеханова) 125
Григорович Д. П. Генерал армії М. Ф. Ватутін (до 80-річчя з дня народження) 130
Буцько О. В. М. Ф. Ватутін у спогадах радянських воєначальників 133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

*Рецензуємо Нариси історії
обласних партійних організацій України*

- Полурез В. І., Шморгун П. М. Очерки історії Херсонської обласної партійної організації 136

* * *

- Шульга І. В., Калакура Я. С. П. С. Костик. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства 138
Снапковський В. Є. (*Мінськ*). На путях дружби и сотрудничества 140
Лещенко М. Н. І. А. Гриценко. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX — на початку XX ст. 141
Дзюба О. М. Я. Д. Ісаєвич. Преемники первопечатника 142
Шиловцева В. С. Історіографія античної історії 144

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- У Президії Верховної Ради УРСР 146
Гаврюк П. А. Конференція, присвячена 40-річчю героїчної оборони Києва влітку 1941 р. 146
Стьопін А. О. (*Одеса*). Науково-теоретична конференція, присвячена 1300-річчю Болгарської держави 147
Віднянський С. В., Клишченко Т. В. Всесоюзна школа молодих учених з методологічних проблем історії розвинутого соціалізму 147
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. М. Курном 148
Михайло Зіновійович Данилюк 148
Алфавітний показник матеріалів, надрукованих у журналі в 1981 р. 149

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

О. О. ВАЛУЙСЬКИЙ (Київ)

XXVI З'їзд КПРС ПРО РОЗВИТОК СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ

Сучасний міжнародний комуністичний рух розвивається під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. На прикладі Жовтня, Комуністичної партії більшовиків робітничий клас земної кулі наочно переконався, наскільки необхідна йому партія нового типу, партія революційної дії, яка озброєна науковим світоглядом і стоїть на чолі найширших мас трудящих. За роки, що минули після Жовтня, комуністичний рух пройшов величезний шлях і перетворився у найвпливовішу політичну силу нашого часу.

Питанням розвитку міжнародного комуністичного руху Комуністична партія Радянського Союзу приділяла і приділяє велику увагу. Глибокий аналіз розвитку міжнародного комуністичного руху дано у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові партії, з якою виступив товариш Л. І. Брежнев. Доповідь є новим важливим вкладом у марксистсько-ленінську теорію, стратегію і тактику комуністичного руху. Багато аспектів цього руху були висвітлені у виступах делегатів з'їзду, привітаннях керівників зарубіжних делегацій. «До рубежу 80-х років міжнародний робітничий клас і його політичний авангард — комуністичні і робітничі партії, — вказувалось на з'їзді, — підійшли впевненою ходою. Підійшли як активні борці за права трудящих, за мир та безпеку народів»¹. Про успіхи комуністичного руху свідчить динаміка його зростання. У 1922 р. комуністичні і робітничі партії діяли в 37, на початку другої світової війни — 69, на кінець війни — в 75, нині — у 94 країнах світу².

Справді масовими стали комуністичні і робітничі партії в країнах соціалістичної співдружності. Вони виступають як передовий авангард своїх народів. За становищем у суспільстві, за завданнями, які вирішують, вони об'єктивно є передовим загоном всього міжнародного комуністичного руху. Керуючи боротьбою трудящих мас по будівництву нового суспільства, ці партії успішно розв'язують складні завдання соціально-економічного, політичного та ідеологічного розвитку, примножують сили всього світового комуністичного руху.

Розвиток країн соціалізму, зростання їх могутності, посилення благотворного впливу миролюбної міжнародної політики, яку вони проводять — все це становить сьогодні головний напрям соціального прогресу людства. У наші дні світовий соціалізм виступає матеріальною,

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 18.

² Загладин В. В. Великий Октябрь и коммунистическое движение: прошлое и настоящее. — Вопросы истории КПСС. 1980, № 11, с. 26.

соціально-політичною та ідейною базою революційного процесу, центром тяжіння всіх антиімперіалістичних сил. Він впливає на них силою свого прикладу, який зростає в міру розвитку нового суспільного ладу і поглиблення суперечностей капіталізму. Успіхи країн соціалізму сприяють піднесенню революційної свідомості мас, зростанню пролетарського, національно-визвольного руху поширенню впливу марксизму-ленінізму в рядах робітничого класу, всіх трудящих. Комуністичні і робітничі партії соціалістичних країн є дійовим фактором зміцнення комуністичного руху в цілому, піднесення його авторитету.

XXVI з'їзд партії дав глибоку і всебічну характеристику всіх змін, що відбулися за звітний період в галузі впливу світового соціалізму на сучасний революційний процес. Успішно проходить процес розвитку нового типу міжнародних відносин. У розвиткові і зміцненні тісних зв'язків країн соціалістичної співдружності та їх правлячих партій активну участь беруть державні органи, громадські організації, трудові колективи, мільйони людей. Велику роботу проведено по дальшому зміцненню Організації Варшавського Договору і Політичного консультативного комітету, головна мета яких — відстояти міжнародну розрядку, надати їй енергійного ритму.

Інтенсивно розвивається економічне, культурне та науково-технічне співробітництво. Послідовно втілюється в життя комплексна програма соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. З'являються все нові сфери співробітництва країн соціалістичної співдружності, яскравий приклад тому — програма «Інтеркосмос». Космонавти братніх країн працюють не тільки для науки і для народного господарства, а вони «...виконують і величезного значення політичну місію»³, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев.

СРСР та інші країни соціалістичної співдружності подають своїм друзям екстрену допомогу. Коли в 1979 р. В'єтнам став жертвою агресії Пекіна, СРСР та інші братні країни направляли йому продовольство, медикаменти, будівельні матеріали, військову техніку. Інтернаціональну допомогу було подано і народів Кампучії, дощенту розореної полпотівцями.

Узагальнюючи досвід економічного, політичного та ідеологічного співробітництва країн соціалізму, XXVI з'їзд КПРС вказав, що згуртованість і взаємна підтримка держав соціалістичної співдружності дали можливість піднятися їм на більш високі рубежі суспільного розвитку. «...Буквально в усіх галузях світовий соціалізм впевнено йде вперед»⁴, — відзначалося на XXVI з'їзді КПРС.

Більшість керівників зарубіжних делегацій на найвищому форумі комуністів нашої країни підкреслювали, що особливе місце серед марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн займає Комуністична партія Радянського Союзу, що об'єднує в своїх рядах понад 17 млн. чоловік. Представники комуністичних і робітничих партій говорили про те, що міжнародний робітничий клас, усе прогресивне людство вважають ленінську партію одним із найдосвідченіших і найсильніших загонів революційної боротьби, який завжди зберігає вірність марксизму-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму, солідарності з народами, які борються проти імперіалізму, за мир, демократію, національне визволення, соціалізм.

Зарубіжні товариші підтримали заклик XXVI з'їзду КПРС відстояти мир, не допустити пожежі ядерної війни, приборкати небезпечну гонку озброєнь, добиватися радикального оздоровлення міжнародної

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 6.

⁴ Там же, с. 13.

обстановки. Керівники зарубіжних делегацій заявляли про рішучість своїх партій і народів вести активну боротьбу з антирадянщиною, кріпити дружбу з КПРС і СРСР. Так, перший секретар ЦК Комуністичної партії Куби, Голова Державної ради і Ради Міністрів Республіки Куби Фідель Кастро Рус сказав: «Ми друзі і завжди будемо вірними друзями щедрого і героїчного народу, який подав нам таку величезну допомогу»⁵.

Посилюється вплив комуністичних і робітничих партій у капіталістичних країнах. Лише в Західній Європі за останнє десятиріччя в їх ряди влилося близько 800 тис. нових членів⁶. У ряді країн комуністи ведуть за собою значні сили робітничого класу, займають міцні позиції у профспілкових організаціях, розширюють вплив серед селян, інтелігенції та інших соціальних кіл суспільства, вони добилися істотних успіхів у боротьбі за єдність дій трудящих проти капіталу. Завдяки цьому зростає сила комуністичних і робітничих партій, їх вплив на різні сторони внутрішньої і зовнішньої політики своїх держав.

Великою політичною силою загальнонаціонального значення стала Французька комуністична партія, яка об'єднує понад 700 тис. чол., що перевищує чисельність усіх політичних партій країни, разом узятих. Робітники становлять близько половини членів партії, входять у всі її керівні органи. Компартія має вплив у профспілкових, молодіжних, жіночих, селянських та інших демократичних організаціях. Центральний орган партії газета «Юманіте» користується великою популярністю, її тираж становить понад 100 тис. примірників. Комуністи країни внесли значний вклад у перемогу лівих сил на президентських (квітень — травень 1981 р.) і дострокових парламентських (червень 1981 р.) виборах. Президентом Франції обрано соціаліста Ф. Міттерана. Ліві партії — комуністи, соціалісти та невеликі ліві групи одержали переважну більшість депутатських місць у Національних зборах — 333 з 491⁷. До складу уряду (вперше за останні 34 роки) увійшли представники Комуністичної партії, а це — надзвичайно важлива подія в політичному житті країни. Беручи участь в уряді, компартія має намір активно сприяти справі захисту інтересів трудящих, розвитку демократії, відстоювати незалежну зовнішню політику Франції, мир і міжнародне співробітництво.

Зміцнюють свій вплив комуністи Данії, Австрії, Бельгії, Люксембурга, стійко захищає життєво важливі інтереси трудящих ФРН Німецька комуністична партія. Мужньо бореться комуністична партія США, яка працює у важких умовах головної цитаделі імперіалізму, є успішні в діяльності інших марксистсько-ленінських партій в капіталістичних країнах. Основний зміст діяльності комуністичних і робітничих партій цих країн становить боротьба за інтереси робітничого класу, трудящих своїх країн, за демократію, мир і соціалізм.

Посилюється вплив комуністичних і робітничих партій у країнах Латинської Америки і Карібського басейну, де діють 24 марксистсько-ленінські партії, що об'єднують близько 400 тис. чоловік. Тільки за 70-і роки кількість комуністів зростає більш як на 60 тисяч⁸. Незважаючи на всі спроби диктаторських, фашистських режимів ліквідувати або завдати непоправних ударів по комуністичному рухові регіона, комуністи продовжують з честю виконувати свою патріотичну і класову місію.

⁵ Приветствия XXVI съезду КПСС от коммунистических, рабочих, национально-демократических и социалистических партий. М., 1981, с. 29.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 18.

⁷ Гусенков В. Франция после выборов. — Правда, 1981, 1 июля.

⁸ Движущие силы мирового революционного процесса. М., 1981, с. 321.

Поширився комуністичний рух у країнах Азії і Африки, що розвиваються. Тут збільшилася кількість марксистсько-ленінських партій, зріс їх вплив на суспільно-політичне життя. У країнах Азії ними діють 25, в Африці — 10 комуністичних партій, які налічують близько 600 тис. комуністів, майже вдвічі більше, ніж на початку 70-х років⁹. Великою загальнонаціональною політичною організацією стала Компартія Індії, яка займає міцні позиції в таких масових організаціях, як Всеіндійський конгрес профспілок, Всеіндійська спілка сільськогосподарських робітників, Всеіндійська селянська спілка, Всеіндійська федерація молоді та ін. Посилюється вплив комуністичних і робітничих партій арабських країн. Ряд партій зуміли добитися політичного співробітництва з революційно-демократичними партіями, що позитивно позначається на боротьбі арабських народів проти імперіалізму та ізраїльських загартників, на посиленні соціалістичних тенденцій у національно-визвольній боротьбі.

Керівники делегацій марксистсько-ленінських партій країн Азії, Африки і Латинської Америки, виступаючи на XXVI з'їзді КПРС, підкреслювали, що стратегічна мета комуністів їх континентів полягає в ліквідації неоколоніалізму, феодалізму, в боротьбі за повне національне і соціальне визволення своїх країн, за розвиток їх по шляху соціального прогресу. Комуністи зосереджують свої зусилля на створенні широкого антиімперіалістичного фронту, зміцнюють зв'язки з усіма борцями за свободу, незалежність, соціалізм.

Таким чином, за останні роки, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, «комуністичний рух продовжував розширювати свої ряди, зміцнювати свій вплив у масах»¹⁰. Наша партія, її Центральний Комітет вели активну роботу, спрямовану на розширення і поглиблення всебічного співробітництва між братніми партіями.

Звичайно, революційно-перетворююча діяльність кожної комуністичної партії відбувається в національних рамках тієї чи іншої країни. Вона самостійно розробляє стратегію і тактику відповідно до умов своєї країни, конкретно-історичного етапу її розвитку. Однак успіх боротьби кожної марксистсько-ленінської партії в своїй країні органічно пов'язаний з успіхами всього міжнародного комуністичного руху. Цей рух глибоко інтернаціональний за своєю природою і діє як бойовий добровільний союз партій, зв'язаних узамі класової солідарності. В силу цього партії життєво зацікавлені в обміні думками з тих чи інших політичних, теоретичних питань, у зіставленні свого досвіду з досвідом інших партій. А це свідчить про те, що для вироблення спільної політичної лінії світового комуністичного руху, його стратегії і тактики необхідні колективні обговорення комуністами різних країн корінних проблем революційного процесу, всього суспільного розвитку. У ході таких обговорень порівнюються нагромаджені партіями досвід роботи, спільно накреслюються шляхи дальшого руху вперед.

Інтернаціональні взаємовідносини братніх партій здійснюються на сучасному етапі шляхом різноманітних зустрічей. Так, міжнародні наради в 1957, 1960 і 1969 роках дали глибоку наукову оцінку основних тенденцій світового розвитку, озброїли комуністичний рух програмою єдиних дій у боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію, національну незалежність, соціалізм.

⁹ Там же; Кауфман А. С. XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза и некоторые проблемы национально-освободительной революции. — Рабочий класс и современный мир, 1981, № 3, с. 29.

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 18.

Існує широка і розгалужена система відносин між братніми партіями країн соціалістичної співдружності. Успішно здійснюються такі форми співробітництва братніх партій, як зустрічі їх керівників, обмін партійно-урядовими делегаціями, наради секретарів Центральних Комітетів з питань міжнародних відносин, ідеологічної та організаційно-партійної роботи. За минуле п'ятиріччя відбулося 37 дружніх зустрічей на найвищому рівні в Криму¹¹. Учасники їх у товариській атмосфері обговорювали перспективи розвитку відносин між соціалістичними країнами та їх марксистсько-ленінськими партіями, вузлові проблеми світової політики, накреслювали плани на майбутнє.

У липні—серпні цього року в Криму відбулися зустрічі товариша Л. І. Брежнєва з керівниками компартій Чехословаччини, Угорщини, Румунії, ПДР, Болгарії, Монголії, Польщі, Лаосу, на яких обговорювалися найважливіші завдання дальшого розвитку співробітництва соціалістичних країн. Учасники зустрічей ще раз підтвердили непохитну відданість марксистсько-ленінських партій та країн соціалізму справі захисту миру і права народів на вільний, незалежний розвиток. Зарубіжні товариші мали широкі можливості ознайомитися із практичною діяльністю КПРС на місцях у республіках, областях, на підприємствах. Підсумки кримських зустрічей з задоволенням зустрінути трудящими нашої країни, братніми соціалістичними державами, прогресивною світовою громадськістю.

У практику взаємовідносин марксистсько-ленінських партій все ширше входять регіональні наради і зустрічі. Останнім часом відбулося ряд зустрічей компартій Західної Європи, Скандинавських країн, дві наради компартій арабських країн, і вперше ряду комуністичних і робітничих партій країн Тропічної і Південної Африки (1976 і 1978 рр.), нарада компартій країн Центральної і Південної Америки та Мексики (1980 р.). Такі наради і зустрічі є дійовою формою інтернаціонального зв'язку комуністів.

XXVI з'їзд КПРС високо оцінив значення Берлінської конференції комуністичних і робітничих партій Європи (1976 р.), яка стала визначальною подією в житті міжнародного комуністичного руху. В її роботі взяли участь делегації 29 марксистсько-ленінських партій капіталістичних і соціалістичних країн. Конференція визначила надійні орієнтири для робітничого класу, широких трудящих мас у боротьбі проти гонки озброєнь, за здійснення розрядки, за соціальний прогрес.

Високу оцінку на XXVI з'їзді партії дано паризькій зустрічі комуністичних і робітничих партій Європи за мир і роззброєння, яка відбулася в квітні 1980 р. Її учасники відзначили, що Європа і увесь світ на рубежі 80-х років зіткнулися із спробами імперіалістичної реакції торпедувати розрядку міжнародної напруженості. Прийняте учасниками зустрічі звернення комуністів до народів європейських країн «За мир і роззброєння» продемонструвало високу відповідальність комуністів у боротьбі проти воєнної небезпеки, їх твердий намір дати відсіч агресивній політиці імперіалізму. Зустріч дала новий стимул дальшої активізації боротьби антивоєнних сил проти гонки озброєнь, розміщення в Західній Європі нових американських ракет з ядерними зарядами. Вона ще раз переконливо показала, що комуністи є поборниками миру, співробітництва і дружби між усіма народами планети.

Важливою формою розширення і поглиблення інтернаціональних зв'язків між марксистсько-ленінськими партіями є міжнародні теоретичні конференції, симпозиуми, семінари. Протягом 70-х років їх відбулося більше ста. В їх роботі взяли активну участь представники КПРС

¹¹ Там же, с. 5.

і більшості братніх партій. Серед найбільших за останній час міжнародних зустрічей комуністів з теоретичних питань були конференції з проблем: «Будівництво соціалізму і комунізму і світовий розвиток» (Софія, НРБ, 1978 р.), «Революція і демократія» (Тихань, УНР, 1979 р.); конференція присвячена 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна (Москва, 1980 р.) і міжнародна конференція з проблем робітничого і національно-визвольного рухів (Берлін, НДР, 1980 р.).

Важливу роль у теоретичному співробітництві братніх партій відіграє журнал комуністичних і робітничих партій «Проблеми мира и социализма», який видається 37 мовами і поширюється в 145 країнах¹². Журнал став інтернаціональною трибуною обміну поглядами і досвідом між комуністами різних держав. Колективна думка комуністичних і робітничих партій зробила немало нових висновків і узагальнень, які є творчим збагаченням і застосуванням революційного вчення до вирішення нових завдань, що їх ставить життя.

Однією з дійових форм розвитку і зміцнення інтернаціональних зв'язків комуністів є участь представників марксистсько-ленінських партій у роботі національних партійних з'їздів. Вищі форуми радянських комуністів та інших братніх партій стали міжнародною трибуною обміну досвідом революційно-перетворюючої діяльності. У роботі XXVI з'їзду КПРС взяли участь делегації 123 марксистсько-ленінських національно-демократичних та інших партій, організацій із 109 країн світу¹³. З'їзд був найширшим міжнародним представництвом за всю історію з'їздів КПРС. У цьому знайшло своє яскраве виявлення неухильне розширення і зміцнення інтернаціональних зв'язків нашої партії з усіма загонами міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного рухів. Представники КПРС у свою чергу беруть участь у роботі з'їздів та інших заходах братніх компартій. «У нас хороші, добрі відносини з величезною більшістю комуністичних партій — з французькою, португальською, німецькою, грецькою, фінською, датською, австрійською та іншими компартіями Європи, — сказано у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії. — Такі ж добрі відносини у КПРС з братніми партіями країн Америки, Азії, Африки, Австралії. Ми будемо і далі зміцнювати ці відносини в ім'я нашої спільної справи — справи миру і соціалізму»¹⁴.

Велику увагу XXVI з'їзд приділив питанням дальшого зміцнення і згуртованості міжнародного комуністичного руху на принципах марксистсько-ленінського, пролетарського інтернаціоналізму. У Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові партії дістали творчий розвиток актуальні питання марксистсько-ленінського підходу до єдності, а також було визначено основні напрями діяльності КПРС на цій найважливішій ділянці революційної боротьби.

Єдність і згуртованість міжнародного комуністичного руху закономірно впливають з самого характеру всесвітньо-історичної місії робітничого класу, революційно-перетворюючої ролі його комуністичного авангарду. Комуністи виражають найбільш повно корінні інтереси пролетаріату, озброєні науковим розумінням його мети і завдань. В. І. Ленін завжди вимагав оцінювати діяльність пролетарської партії і всього світового комуністичного руху реалістично, не применшувати значення вже завойованого, але й не закривати очі на труднощі, склад-

¹² Див.: ж. «Проблеми мира и социализма».

¹³ Рад. Україна, 1981, 24 лют.

¹⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 21.

ні і невирішені питання, на розходження у поглядах між окремими партіями¹⁵.

Ленінські методологічні положення з питань боротьби за зміцнення єдності і згуртованості світового комуністичного руху набувають особливої актуальності і в наші дні. За останні роки у світовому комуністичному русі активізувалася і набула більш наступального характеру боротьба проти опортунізму, ревізійонізму, антикомуїзму, антирадянщини. Переважна більшість марксистсько-ленінських партій принципово засудила ідеологію і політику маоїзму. Все це сприяло ідейному і організаційному зміцненню комуністичних і робітничих партій, вигнання з їх рядів фракційних груп та елементів. Турбота про дальше зміцнення єдності і згуртованості рядів всесвітньої армії комуністів залишається спільним завданням для всіх братніх партій.

Внаслідок підвищення історичної відповідальності комуністів за долю миру і соціального прогресу зростає значення єдності і згуртованості світового комуністичного руху. Імперіалістична реакція в боротьбі проти комуністів головну ставку робить на націоналізм та ревізійонізм, організовує найрізноманітніші акції, що мають на меті очорнити комуністичні ідеали в очах трудящих мас.

Особливо витончено і підступно діють імперіалістичні кола проти країн соціалізму, їх марксистсько-ленінських партій. А там, де до підвищої цієї діяльності, «...приєднуються помилки і прорахунки у внутрішній політиці, виникає ґрунт для активізації ворожих соціалістичних елементів»,¹⁶ — вказувалося на XXVI з'їзді КПРС. Прикладом цього можуть бути події в Польській Народній Республіці, що переживає гостру кризу і боротьбу в питаннях дальшого розвитку країни. Причиною цих труднощів було порушення соціалістичних ленінських норм в житті партії, запущеність в ідеологічній роботі тощо.

Спекулюючи на труднощах, що виникли, контрреволюційні сили при підтримці імперіалістичних кіл Заходу намагаються захопити владу і реставрувати буржуазний лад. У листі Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу Центральному Комітетові Польської об'єднаної робітничої партії говориться: «Сьогодні обстановка не просто небезпечна, вона підвела країну до критичної межі — іншої оцінки дати не можна. Вороги соціалістичної Польщі не особливо приховують свої наміри, вони ведуть боротьбу за владу...»¹⁷. Екстремістські сили, що окопалися у польському профоб'єднанні «Солідарність», останнім часом відкрито проголосили похід проти ПОРП, проти соціалізму і готуються до боротьби за владу в країні, за реставрацію капіталізму. Як свідчать останні події, керівництво ПОРП, спираючись на патріотичні сили, прагне згуртувати ряди партії на принципах марксизму-ленінізму, перебороти політичну і економічну кризу в країні, дати відсіч контрреволюції, захистити соціалістичні завоювання робітничого класу, всіх трудящих Польщі.

Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності виражають солідарність з польськими патріотами і вважають, що в Польщі мають бути створені такі умови, за яких робітничий клас та його партія, всі здорові сили змогли б змістити хід подій, спрямувати їх у потрібне русло і дати відсіч силам, які прагнуть відновити капіталістичні порядки. У боротьбі проти контрреволюційних сил робітничих, трудових Польща завжди може розраховувати на інтернаціональну солідарність і підтримку радянських людей, народів братніх соціалістичних країн.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б). — Повне збір. творів, т. 38, с. 176.

¹⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 10.

¹⁷ Правда, 1981, 12 жовтня.

Товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС сказав: «...Польські комуністи, польський робітничий клас, трудящі цієї країни можуть твердо поклястись на своїх друзів і союзників; соціалістичну Польщу, братню Польщу ми в біді не залишимо і скривдити не дамо!»¹⁸.

Великої шкоди комуністичному рухові і всім революційним, миролюбним силам завдає антимарксистська, антиленінська ідеологія і політика маоїзму, що відзначається крайнім шовінізмом, антирадянщиною та гегемонізмом. Пекінські лідери проводять курс на загострення міжнародної обстановки, на зближення з міжнародним імперіалізмом. Їх ідеологія і політика нині особливо небезпечні для народів і вимагають рішучого викриття. У цих умовах зміцнення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного руху виступає найважливішим фактором підвищення бойовитості марксистсько-ленінських партій, посилення всіх революційних сил світу.

XXVI з'їзд КПРС підкреслив, що непорушною основою, на якій наша та інші братні партії добиваються дальшої згуртованості міжнародного комуністичного руху є марксистсько-ленінізм, творчий підхід до революційної теорії, постійна турбота про її чистоту і збагачення новими положеннями і висновками, узагальнення теоретичної роботи комуністичних і робітничих партій. У Звітній доповіді ЦК КПРС вказується: «Головне полягає в тому, що комуністи, озброєні вченням марксистсько-ленінізму, глибше за всіх і правильніше за всіх бачать суть і перспективу процесів, які відбуваються у світі, роблять з цього правильні висновки для своєї боротьби за інтереси робітничого класу, трудящих своїх країн, за демократію, мир і соціалізм»¹⁹.

Тільки вірність принципам марксистсько-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму дає можливість правильно підійти до різних поглядів, неоднозначних оцінок, дискусій між компартіями з тих чи інших конкретних питань класової боротьби, суспільного розвитку. При наявності розходжень, відзначалося на XXVI з'їзді, можна і треба розвивати політичне співробітництво в боротьбі проти спільного класового противника. «Не так давно керівництво деяких компартій виступило з енергійним захистом права на національну специфіку шляхів і форм боротьби за соціалізм і соціалістичного будівництва,—відзначав товариш Л. І. Брежнев.— Однак,— якщо підходити до питання неупереджено,— то треба визнати, що ніхто нікому не нав'язує ніяких шаблонів і схем, які ігнорували б особливості тієї чи іншої країни»²⁰.

Визнання спільних закономірностей соціалістичної революції і соціалістичного будівництва зовсім не означає заперечення або недооцінки своєрідності переходу до соціалізму в різних країнах. Справа в тому, що спільні закономірності діють у країнах, які мають різний рівень соціально-економічного, політичного і культурного розвитку, відмінні національні особливості, зовнішні умови. А це впливає на форми прояву спільних закономірностей, породжує конкретно-історичні особливості розвитку кожної країни на шляху до соціалізму. В. І. Ленін ще до Жовтневої революції писав: «Всі нації прийдуть до соціалізму, це неминуче, але всі прийдуть не зовсім однаково, кожна внесе своєрідність в ту чи іншу форму демократії, в той чи інший різновид диктатури пролетаріату, в той чи інший темп соціалістичних перетворень різних сторін суспільного життя»²¹.

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 11.

¹⁹ Там же, с. 21.

²⁰ Там же, с. 19.

²¹ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм». — Повне збір. творів, т. 30, с. 117.

Ленінська настанова переконливо підтверджена історичною практикою. У всіх нині існуючих соціалістичних країнах форми, методи, шляхи соціалістичної революції не були механічним повторенням чужого досвіду. В одних країнах революції здійснилися у формі збройної боротьби, в інших були мирні форми переходу до нової суспільної системи. Одним народам, які здійснили пролетарську революцію, довелося захищатися від іноземної інтервенції, іншим — ні. Мали і мають у різних країнах свої особливості процеси створення і зміцнення основ соціалізму, будівництва нового суспільства. «Отож говорити про якусь «уніфікацію», протиставляти компартії за ознакою визнання чи невизнання шляхів перебування суспільства, які вони обирають, можна, мені здається, тільки ігноруючи реальні факти»,²² — відзначив товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії.

Вірність марксизму-ленізму, пролетарському інтернаціоналізму дає змогу єдиною правильно підійти до питання про критику і самокритику в рядах світового комуністичного руху. В. І. Ленін у праці «Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу» писав, що комуністи повинні «...не замовчувати слабостей свого руху, а відкрито критикувати їх, щоб скоріше і радикальніше позбутися їх»²³. Наша партія послідовно дотримується цих ленінських вказівок. Крім інших причин, недоліки у будівництві нового суспільства обумовлювалися і тим, що соціалізм будувався в нашій країні в неймовірно складних умовах. Тому наша партія уважно прислухається до товариської, конструктивної критики з боку братніх партій з приводу тих чи інших конкретних питань розвитку нашої країни. Разом з тим ми рішуче проти такої «критики», яка перекручує досягнення розвинутого соціалізму і тим самим мимовільно робить послугу імперіалістичній пропаганді, класовому противнику.

Позицію КПРС повністю поділяє переважна більшість комуністичних і робітничих партій. Так, Голова Німецької комуністичної партії Герберт Міс (ФРН) у своєму виступі на XXVI з'їзді КПРС говорив, що в особі партії німецьких комуністів Комуністична партія Радянського Союзу має послідовного соратника по боротьбі. «І цьому соратникові ...не потрібно переряджатися в тогу так званої критичної солідарності. Ваш соратник по боротьбі — Німецька компартія хотіла б висловити своє задоволення і захоплення з приводу того, що ви краще, ніж хто-небудь інший, знаєте не тільки свої сильні сторони, а й свої проблеми і вирішуєте їх»²⁴.

У матеріалах і документах XXVI з'їзду визначено конкретні напрями боротьби нашої партії по дальшому зміцненню єдності і згуртованості рядів світового комуністичного руху. Одним з таких шляхів є принципова, безкомпромісна боротьба з буржуазною ідеологією, ревізіонізмом, реформізмом, догматичним сектантством, лівачьким авантюризмом, маоїзмом, з усіма розкольниками комуністичного руху. Другий шлях — це терпеливе товариське обговорення різних поглядів і позицій з питань боротьби комуністів за спільну революційну справу. Наша партія виходить з того, що комуністичним і робітничим партіям доводиться діяти в різних країнах, стикатися з багатоманітністю конкретних умов, мати неоднаковий досвід роботи, нагромаджений у ході боротьби.

Внаслідок цих та інших причин у марксистсько-ленінських партій можуть з'являтися і з'являються неоднозначні оцінки, відмінності в

²² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 20.

²³ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 175.

²⁴ Приветствия XXVI съезду КПСС от коммунистических, рабочих, национально-демократических и социалистических партий, с. 99—100.

поглядах, у підходах до вирішення тих чи інших злободених, конкретних питань. Важливо лише, щоб до таких питань усі партії підходили з марксистсько-ленінських позицій, дбали про зміцнення всього комуністичного руху, а проблеми, які виникають, обговорювали в дусі справжньої товарищескості. На такій основі розходження між братніми партіями можна цілком перебороти.

Найважливішим напрямом до дальшого зміцнення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного руху є послідовна боротьба проти імперіалізму, гонки озброєнь, за зміцнення миру на землі. У наші дні немає важливішого завдання, ніж збереження миру; ніколи ще активні дії миролюбних держав і народів, суспільних сил і рухів проти війни не набували такого важливого значення, як сьогодні. Це зобов'язує всі марксистсько-ленінські партії виробити спільну лінію і координувати свої дії в боротьбі проти войовничо настроєних мілітаристських кіл.

XXVI з'їзд КПРС прийняв Програму миру на 80-і роки. Вона передбачає конкретні заходи по скороченню ракетно-ядерної і звичайної зброї, містить практичні пропозиції по усуненню вогнищ конфліктів, про мирне вирішення спірних міжнародних проблем. Радянська Програма миру дістала цілковиту підтримку братніх партій, усіх миролюбних сил планети. Її палко схвалили XII з'їзд Болгарської комуністичної партії, XVI з'їзд Комуністичної партії Чехословаччини, XVIII з'їзд Монгольської народно-революційної партії, з'їзди інших марксистсько-ленінських партій.

Широкий відгук у комуністичному русі, серед світової громадськості знайшло Звернення Верховної Ради СРСР «До парламентів і народів світу». Керівники комуністичних і робітничих партій, визначні політичні і громадські діячі, всі люди доброї волі відзначають, що СРСР знову підтвердив свою непохитну волю до миру, виявив готовність до переговорів із Заходом з найважливіших проблем сучасності. Підтвердженням принципіальної і послідовної боротьби КПРС за реалізацію Програми миру на 80-і роки свідчить відповідь товариша Л. І. Брежнєва на запитання кореспондента «Правди», а також відповіді на запитання редакції західнонімецького журналу «Шпигель»²⁵. В них знову заявлено про прагнення КПРС і всього радянського народу не допустити ядерної війни, усунути саму загрозу її виникнення, добиватися міцного миру на землі, давати відсіч тим імперіалістичним колам, які роблять ставку на гонку озброєнь. Визначною подією в реалізації Програми миру в наші дні став візит товариша Л. І. Брежнєва у Федеративну Республіку Німеччину. Цей візит розцінюється прогресивною світовою громадськістю як визначна акція в міжнародній політиці, новий великий вклад СРСР в справу миру і безпеки народів. Політбюро ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР, розглянувши підсумки візиту Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва у ФРН, цілком і повністю схвалили дуже важливу і корисну роботу, проведену Л. І. Брежнєвим, і відзначили, що цей візит став справді місією миру в найповнішому і найвищому її розумінні²⁶. Ясність і реалізм ініціатив СРСР, їх миролюбний характер допоможе кожній марксистсько-ленінській партії знайти своє місце в боротьбі по приборканню гонки озброєнь, радикальному оздоровленню міжнародної обстановки. Спільна боротьба комуністів проти ядерного безумства реакційних кіл США та інших капіталістичних держав у

²⁵ Правда, 1981, 21 октя., 3 нояб.

²⁶ Правда, 1981, 1 дек.

свою чергу сприятиме зміцненню єдності і згуртованості міжнародного комуністичного руху.

XXVI з'їзд КПРС приділив немало уваги питанню про співробітництво нашої партії з соціалістичними і соціал-демократичними та іншими демократичними силами у справі відвернення війни і зміцнення миру. Особливого значення набуває налагодження співробітництва з соціал-демократією, яка має значну політичну вагу. КПРС враховує, що це тривалий, складний і суперечливий процес. Багато з лідерів соціал-демократії заражені вірусом антикомунізму, деякі з них виправдовують гонку озброєнь, не виявляють заінтересованості в захисті життєвих інтересів трудящих. Така політика не відповідає інтересам трудящих, справі миру і наша партія її рішуче засуджує.

Проте незгоди між комуністами і соціал-демократами в принципових світоглядних і політичних питаннях не можуть і не повинні перешкоджати співробітництву в питаннях, де є спільні або близькі точки зору. До них належать захист демократичних прав усіх трудящих, боротьба проти наступу правих сил, відсіч гнобленню багатонаціональних концернів, забезпечення поглиблення процесу розрядки. Тому КПРС буде активно підтримувати всі кроки, спрямовані на захист життєвих інтересів народів, встановлювати і розвивати співробітництво з соціал-демократичними партіями, профспілками та іншими організаціями, які займають правильні позиції у питаннях відвернення війни і зміцнення миру.

На XXVI з'їзді КПРС дістала нове яскраве підтвердження інтернаціональна солідарність партії Леніна з комуністами, які мучаться в катівнях фашистських диктатур, зазнають поліцейських репресій, працюють у важких умовах підпілля. Учасники з'їзду заявили про солідарність і з комуністами капіталістичного світу, яких піддають дискримінації, позбавляють громадянських і політичних прав за свої переконання, за приналежність до партії робітничого класу.

Імперіалістична реакція не раз вдавалася до найвитонченіших засобів боротьби, щоб зупинити невпинний розвиток комуністичного руху, ліквідувати або хоча б послабити вплив ідей марксизму-ленінізму. Проте пішло не спроможне заплямувати комуністичні ідеали. В. І. Ленін писав: «Комуністи повинні знати, що майбутнє в усякому разі належить їм...»²⁷.

Історичні рішення найвищого форуму радянських комуністів мають надзвичайно велике значення для успішного будівництва комунізму в СРСР, розвинутого соціалізму в країнах соціалістичної співдружності. Вони надихають міжнародний робітничий клас, комуністичний рух, трудящих усіх країн у їх боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію, національну незалежність, соціалізм.

А. А. Валуйский

XXVI СЪЕЗД КПСС О РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО МЕЖДУНАРОДНОГО КОМУНИСТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

В статье раскрывается вклад XXVI съезда КПСС в марксистско-ленинскую теорию, стратегию и тактику коммунистического движения. Анализируются пути и формы борьбы КПСС за дальнейшее укрепление единства международного коммунистического движения на принципах марксизма-ленинизма, пролетарского интернационализма.

²⁷ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 82.

Наукове життя в братніх республіках СРСР

Б. І. ІСКАНДАРОВ,
директор Інституту історії ім. А. Доніша
Академії наук Таджикицької РСР

ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ТАДЖИЦЬКІЙ РСР

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють постійну увагу розвитку науки в нашій країні. Величезна робота в цьому напрямі проводиться і в Таджикицькій РСР.

Численні експедиції, здійснені в краї після встановлення Радянської влади, відкрили широкі горизонти для дослідження самотньої культури народів Середньої Азії. Багатий матеріал, одержаний ними, було узагальнено на організованій у 1932 р. Академією наук СРСР конференції, присвяченій вивченню продуктивних сил республіки. Вже тоді зверталася особлива увага на необхідність створення наукових установ у Таджикистані, в тому числі й з суспільних наук. У цій справі республіці подали велику допомогу вчені Москви, Ленінграда, Києва та інших великих наукових центрів Радянського Союзу. Водночас значну частину молоді талановитої таджицької молоді було відправлено на навчання до вузів інших республік країни. Все це дало можливість створити у 1951 р. на базі Таджикицького філіалу АН СРСР Академію наук Таджикицької РСР.

4 квітня 1951 р. у складі АН Таджикицької РСР був створений ряд науково-дослідних установ, які стали осередками дальшого розвитку науки в республіці, й серед них -- Інститут історії, археології та етнографії (згодом — Інститут історії). Його очолив відомий сходознавець, професор А. А. Семенов. Пізніше інституту було присвоєно ім'я Ахмада Доніша — великого просвітителя таджицького народу, який жив у другій половині XIX ст. Колектив інституту досяг вагомих успіхів у розвитку історичної науки, які здобули визнання не тільки в нашій країні, а й за рубежом.

У минулому існувала думка про неможливість написання історії Таджикистану через відсутність необхідних матеріалів. Вона складалася почасти через те, що, за винятком відомостей, розпорошених у працях середньовічних авторів, вітчизняних сходознавців та мандрівників, документальних матеріалів збереглося мало. Нормальному зберіганню їх перешкоджали постійні війни, нашестя зовнішніх ворогів, зміни правителів. Навіть у тих документах, які збереглися, не завжди відображався справжній хід подій. Представники наших класів, як правило, подавали їх у спотвореному вигляді, нерідко заперечували наявність численних селянських і міських повстань проти експлуататорських класів.

Поступово в республіці з'являлися кадри вчених-істориків, які, керуючись принципами марксистсько-ленінської методології, почали досліджувати минуле краю. Відсутність необхідних друкованих джерел

примусила їх звернутися, насамперед, до актових юридичних документів, усних розповідей, а також фольклорних матеріалів. Оцінки подій та діяльності історичних осіб не були однозначними, тому доводилося проводити ретельний аналіз і зіставлення документів різноманітного характеру. Багато щодо цього дала згадувана конференція по вивченню продуктивних сил Таджикистану. В її роботі, крім представників інших галузей науки, взяли участь і відомі сходознавці.

Помітним явищем у розвитку історичної науки в республіці був вихід у світ тритомника «История таджикского народа» (у п'яти книгах). У його підготовці взяли участь також учені Москви й Ленінграда. В цій праці до наукового обігу вперше було введено нові матеріали, які дали можливість висвітлити основні етапи історії Таджикистану, самобутню культуру його народу, боротьбу проти іноземних загарбників. У тритомнику підкреслюється прогресивне значення приєднання народів Середньої Азії, в тому числі й Таджикистану, до Росії.

Колектив Інституту історії АН Таджикиської РСР постійно приділяє велику увагу питанням розвитку радянського суспільства. В цьому напрямі вже досягнуто значних успіхів. Зокрема, випущено такі колективні фундаментальні праці, як «Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917—1965 гг.)», «История рабочего класса Таджикистана (1917—1970 гг.)» у двох частинах, «История культурного строительства в Таджикистане (1917—1977 гг.)», а також ряд монографій та збірників, на сторінках яких висвітлено проблеми соціалістичного й комуністичного будівництва.

Згідно з перспективним планом діяльності інституту в одинадцятій п'ятирічці передбачається завершити дослідження ряду актуальних питань, які мають важливе значення для дальшого розвитку історичної науки, в тому числі — боротьби за встановлення й зміцнення Радянської влади в Таджикистані, перетворень у галузі культури, ратних і трудових подвигів таджицького народу у роки Великої Вітчизняної війни. До 1985 р. буде здійснено підготовку двотомної «Истории Советского Таджикистана» з урахуванням ряду змін, які відбулися протягом останніх років, а також монографій «Рабочий класс и колхозное крестьянство Таджикистана в период развернутого строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму», «Социалистические аграрные преобразования в Таджикистане», «История развития народного образования в Таджикистане», «Историография Советского Таджикистана», «История городов, фабрик и заводов, колхозов и совхозов», «История общественных организаций Таджикистана и их роль в коммунистическом строительстве» тощо. До підготовки названих праць залучатимуться також представники вузів та інших науково-дослідних установ.

Однією з головних проблем для таджицьких учених є історія феодалної формації. Вона охоплює період з VI ст. до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Останнім часом у цієї теми опубліковано такі унікальні рукописи, як «Курбан Мухаммад-зода» та «Мухаббатшах-зода», а також «Худуд-ак-алем» та «Тарихи Бухоро». Вийшли у світ колективні праці та монографії окремих авторів¹.

¹ Юсунов Ш. Вахшская долина накануне установления Советской власти. Душанбе, 1975; Негматов Н. Государство Семанидов, Душанбе, 1977; Мухтаров А. М. и Касымов Н. Материалы по истории городов Таджикистана. Душанбе, 1975; Искандаров Б. И. Из истории проникновения капиталистических отношений в экономику дореволюционного Таджикистана. Душанбе, 1975; История Бадахшана. Душанбе, 1977; Мухтаров А. М. Дильшод и ее эпоха. Душанбе, 1979; Эпиграфические памятники Кухистана (XI—XII вв.). Душанбе, 1978. Вып. 1, II; Материалы по истории городов Северного Таджикистана. М., 1961; Каталог актовых документов сектора истории средних веков. М., 1980-1981.

Передбачається продовжити розробку таких актуальних питань, як соціально-економічні відносини в Середній Азії в середньовічний період, історичні зв'язки таджицького народу з трудящими Росії та прилеглих країн. Так, до перспективного плану внесено пункт про підготовку колективних досліджень на теми: «Середньовічна історія таджицького народу», «Історичні зв'язки народів Середньої Азії та Росії», «Історичні зв'язки народів Таджикистану з народами країн Сходу», «Історія середньовічних міст Таджикистану», «Історія таджицького народу періоду середньовіччя». Крім колективних праць, передбачається випустити окремі монографії («Очерки истории Кабадианского бекства в конце XIX — начале XX вв.», «Очерки истории Бальджуанского бекства в конце XIX — начале XX вв.» та ін.). Підготовка цих та інших видань буде здійснюватися шляхом координації зусиль колективу інституту та професорсько-викладацького складу вузів Таджикиської РСР, а також інших братніх республік.

Велика увага приділятиметься публікації унікальних рукописів та оригінальних документів, виявлених під час проведення щорічних експедицій на територіях двох республік — Таджикиської та Узбецької.

Частина співробітників інституту вивчає проблеми історії матеріальної культури таджицького народу. 15—20 археологічних заголів щороку досліджують пам'ятки минулого, починаючи від ранніх етапів кам'яного віку — до раннього середньовіччя. Окремі з цих заголів працюють за координаційним планом разом з інститутами сходознавства й археології АН СРСР та Ермітажем.

Всебічне вивчення археологічних даних і писемних джерел первісно-общинної, рабовласницької та феодальної епох дасть можливість точніше встановити рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин кожної з них, джерела й шляхи розвитку самотутньої культури таджицького народу. Цілий ряд досліджень уже завершено й опубліковано їх результати². Вони значно розширили уявлення про давню історію Таджикистану.

В найближчі роки будуть опубліковані результати археологічних досліджень, які нині проводяться з таких тем: «Бронзовий вік Південного Таджикистану», «Воєнна історія давньої Середньої Азії», «Давня історія Паміру та Припамір'я», «Середньовічні міста Південного Таджикистану», «Історія Ходжента», «Кам'яний вік гірських районів Середньої Азії», «Формування таджицького народу та його культури», «Історія зрощування Уструшани», «Мусульманське свято Навруз, його походження та суть».

У майбутньому планується підготувати такі фундаментальні праці, як «Археологическая наука в Таджикистане» (в одному томі), «История культуры таджикского народа с древнейших времен до наших дней» (у двох томах), «Атлас истории материальной культуры таджикского народа» та Археологічну карту Таджикистану, яка складатиметься з серії випусків і охопить усі без винятку археологічні пам'ятки, знайдені на

² Литвинский Б. А., Зейман Т. И. Аджина-Тепа. Архитектура, живопись, скульптура. М., 1971; Литвинский Б. А. Древние кочевники «Крыши мира». М., 1972; Его же. Могильники Западной Ферганы. Кн. 1—3. М., 1971—1978; Негматов Н. П., Пулатов У. П. Уртакурган и Тирмизак-тепе. Душанбе, 1973; Ранов В. А., Несмеянов С. А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии. М., 1973; Бубнова М. А. Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI—XIX вв. М., 1975; Пулатов У. П. Чильхуджра (Материальная культура Уструшаны). Душанбе, 1975. Вып. 3; Кияткина Т. П. Материалы палеоантропологии Таджикистана. Душанбе, 1976; Поянков И. В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия (текст, перевод, примечания). Душанбе, 1975; Белиницкий А. М. Монументальное искусство Пенджикента. М., 1973; Бабаев А. Крепости Вахана. Душанбе, 1973.

території республіки. Передбачається також видати ряд великих монографічних досліджень, присвячених розвитку матеріальної і духовної культури всього Таджикистану, а також окремих його історико-культурних регіонів. У цих працях приділятиметься велика увага питанням взаємозбагачення культур братніх народів СРСР та зарубіжного Сходу, а також внеску таджицького народу та його предків до скарбниці загальносвітової культури. Розробка перелічених тем дасть основоположний матеріал для практичного культурного будівництва в республіці, відіграє велику роль у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих.

Дедалі актуальнішого характеру набувають історико-етнографічні дослідження. Ними займається сектор етнографії. Піонер таджицької етнографії, член-кореспондент АН СРСР М. С. Андрєєв надавав особливого значення проблемі вивчення побуту горців, які жили в більш ізольованих умовах і краще зберегли традиційні елементи побуту й культури. В 1948—1949 рр. з цією метою було обстежено Кулябську область, 1952—1957 — Каратегін і Дарваз, у 1957—1961 рр. — Верхній Зеравшан. Перед етнографами республіки постало також завдання дослідити життя і побут переселенців з високогірних районів на зрошувані рівнини.

Однак етнографи не обмежувалися дослідженням тільки гірських районів. Проводилося обстеження і рівнинних територій, а також за межами республіки, зокрема в Самарканді, де проживали таджики. Про результати цієї роботи свідчать опубліковані видання³.

Окремо слід сказати про роботу над складанням Етнографічного атласу Середньої Азії й Казахстану, яка проводиться спільно з ученими Москви й Ленінграда. У процесі створення атласу узагальнюються дані з відповідних тем по всій території республіки.

Згідно з перспективним планом діяльності сектору етнографії будуть проводитися узагальнюючі дослідження з охопленням території всієї республіки. Вивчатимуться одяг, традиційна промислова діяльність, сімейний побут, вірування. Особливу увагу буде приділено новій темі — «Традиційне й нове в побуті сільської таджицької сім'ї (на прикладі одного колгоспу)».

За 30 років свого існування сектор етнографії вніс значний вклад у вивчення етнічних особливостей життя таджицького народу. Виконання накреслених планів ще більше збагатить цю галузь науки. Однак поряд з досягненнями й успіхами у нас є й окремі недоліки. Так, досі в республіці не ведуться етносоціологічні дослідження. Більше того, не почато навіть підготовку відповідних кадрів. Щоправда, сама етносоціологія як наука склалася в СРСР лише в роки дев'ятої п'ятирічки.

Отже, навіть короткий перелік завдань, що стоять перед етнографами республіки, свідчить, наскільки вони важливі. Успішне їх розв'язання залежить, насамперед, від наявності висококваліфікованих кадрів. Однак підготовка їх у республіці фактично не здійснюється. В Таджикиському держуніверситеті ім. В. І. Леніна читається тільки невеликий за обсягом курс загальної етнографії. Тому підготовка кадрів потребує

³ Андрєєв М. С. Таджики долины Хуф. Сталинабад, 1953. Вып. 1; Сталинабад, 1958. Вып. 2; Материалы по этнографии Ягноба. Душанбе, 1975; Таджики Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1966—1976. Вып. 1—3; Ишанкулов Х. Т. Брак и свадьба населения Ходжента в новое время. Душанбе, 1972; Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана. Душанбе, 1973; Хамиджанова М. Материальная культура матчинцев до и после переселения на вновь орошаемые земли. Душанбе, 1974; Мухиддинов И. Земледелие памирских таджиков Вахана и Ишкашима. М., 1975; Широкова З. Традиционная и современная одежда женщин горного Таджикистана. Душанбе, 1976.

особливої уваги. Ці та інші питання постійно перебувають у полі зору керівництва інституту й самої Академії наук Таджикиської РСР.

Над проблемами розвитку архітектури, образотворчого й прикладного мистецтва працюють в інституті співробітники відповідного сектору. Всебічне висвітлення багатомістової історії мистецтва таджицького народу має надзвичайно важливе значення для піднесення культури, комуністичного виховання трудящих. У цьому напрямі зроблено вже чимало⁴. Крім того, здійснюються дослідження з багатьох актуальних проблем, результати яких, без сумніву, відіграють велику роль у справі дальшого розвитку мистецтва Радянського Таджикистану. Зокрема, вже підготовлено до друку такі праці: «Музыка народов Памира», «Художественные особенности миниатюры XIV—XV вв.», 2-й том «История советского таджикского театра (1941—1970)», «Социология экрана», «Таджикская театральная режиссура», однотомник «История искусств таджикского народа».

У майбутньому історики та мистецтвознавці будуть займатися підготовкою таких видань: двотомника «История искусств таджикского народа», одного з томів «Свода памятников истории и культуры СССР», присвяченого Таджикиській РСР, монографій «История традиционного народного театра», «История таджикской хореографии», «Таджикская советская комедия», «История эстетической мысли», «История таджикской архитектуры с древнейших времен до наших дней», а також «Глосарий таджикского искусства» (таджицькою мовою). В результаті буде відтворено об'єктивну картину розвитку мистецтва таджицького народу, і не лише в рамках сучасних адміністративних кордонів республіки, а з урахуванням мистецьких пам'яток, які знаходяться на території сусідніх середньоазійських республік та суміжних країн (Афганістану, Ірану тощо) і так чи інакше пов'язаних з культурою таджицького народу. Такий підхід сприятиме зміцненню інтернаціональних зв'язків у галузі мистецтва. У зв'язку з цим планується організувати експедицію, яка займатиметься збиранням необхідних матеріалів. Одночасно поглиблено вивчатимуться й писемні джерела дореволюційного й радянського періодів.

За постановою Президії АН Таджикиської РСР від 19 серпня 1979 р. в Інституті історії ім. А. Доніша було створено сектор історії науки і техніки, завданням якого є розробка й дослідження наукової й технічної спадщини таджицького народу, а також загальних проблем наукознавства. Виходячи з цього, робота проводиться у двох напрямках. Перший — дослідження розвитку науки і техніки з найдавніших часів до середини XIX ст. Планується вивчення таких питань, як розвиток суспільної думки періоду середньовіччя, історія математики та астрономії, хімії та медицини, географії та мінералогії. При цьому передбачається створити нариси про життя і творчу спадщину окремих таджицьких учених та мислителів середньовіччя. Крім того, співробітники цю створеного сектору займатимуться проблемами хронології та метрології, палеографії народів Середньої Азії та суміжних з нею країн зарубіжного Сходу, історіографії історичних та інших писемних джерел.

⁴ История таджикского советского театра (1917—1941 гг.). Душанбе, 1967. Т. 1; Музыка народов Памира. М., 1979. Т. 1; Ахроров А. А. Таджикское кино (1929—1969 гг.). Душанбе, 1971; Писарчик А. К. Народная архитектура Самарканда XIX — начала XX вв. Душанбе, 1975; Аштрафи М. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV—XVII вв. Душанбе, 1974; Его же. Бухарская школа миниатюрной живописи 40—70 годов XVI в. Душанбе, 1974; Очерк о художниках Таджикистана: Сб. статей. Душанбе, 1974; Музыкальная жизнь Советского Таджикистана (1946—1956 гг.). Душанбе, 1974. Вып. 1—2; Рузнев М. Искусство таджикской резьбы по дереву. Душанбе, 1976; Мишкерис В. А. Кополатика Согда. Душанбе, 1976.

Інший напрям роботи названого сектору — розвиток науки і техніки в Таджикистані напередодні й після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ця загальна тема включає в себе кілька підтем. Однією з них є внесок російських вчених і мандрівників у природничо-історичне дослідження території дореволюційного Таджикистану наприкінці XIX — на початку XX ст. Об'єктом вивчення вчених будуть також наукові пошуки на території Радянського Таджикистану в 20-і роки, після встановлення в краї Радянської влади.

До перспективного плану ввійшли такі питання, як виникнення й діяльність академічного наукового центру, створення в Таджикистані бази Академії наук СРСР, а згодом її Таджикиського філіалу, роль установ і окремих учених АН СРСР у становленні й розвитку Академії наук Таджикиської РСР. Серед численних завдань співробітників сектору, що будуть розв'язуватися в майбутньому, — історія окремих галузей науки, в тому числі фізико-математичної, хімічної, біологічної тощо, їх роль у розвитку народного господарства республіки, удосконаленні зв'язків з виробництвом і т. д.

Оскільки, крім АН Таджикиської РСР, наукова робота проводиться також у вузах та інших науково-дослідних установах республіки, робота й дослідження перелічених вище питань здійснюватиметься в тісному контакті з ними. Зокрема, разом будуть підготовлені розділи, присвячені розвитку науки і техніки. для багатомомної «Історії Таджикиської ССР». У зв'язку з тим, що історія науки і техніки включає в себе дослідження майже всіх її галузей, в перспективі має чіткіше визначитися й структура самого сектору.

При Інституті історії АН Таджикиської РСР існує соціальна реставраційна лабораторія, головною функцією якої є відновлення унікальних експонатів археологічних колекцій. Крім того, її співробітники досліджують техніку й технологію виробництв у Середній Азії. Зокрема, в даний час у лабораторії вивчається лесова скульптура середньовіччя. В майбутньому заплановано дослідити історію техніки й технології керамічного й металічного виробництв у Таджикистані.

Інститут приділяє велику увагу координаційним зв'язкам з іншими науково-дослідними установами та вузами республіки. Так, спільними зусиллями вчених підготовлено до публікації координаційну працю «Про культурний прогрес народів Середньої Азії і Казахстану». У ній висвітлюються перетворення в галузі культури, здійснені в краї за роки Радянської влади. Передбачається також значно розширити контакти з зарубіжними науковими установами, зокрема Індії й Афганістану.

Таким чином, перед істориками Таджикиської РСР стоять складні й відповідальні завдання. Керуючись рішеннями XXVI з'їзду КПРС, вони докладуть усіх сил, щоб успішно втілити їх у життя.

Б. И. Искандаров

О СОСТОЯНИИ И ПЕРСПЕКТИВАХ РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В ТАДЖИКСКОЙ ССР

Резюме

В статье анализируется развитие исторической науки в Таджикской ССР на современном этапе, а также рассматриваются задачи, которые ученым предстоит решить в будущем.

ІНТЕРВ'Ю

ІНТЕРВ'Ю З ДИРЕКТОРОМ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР, ЧЛЕНОМ-КОРЕСПОНДЕНТОМ АН УРСР Ю. Ю. КОНДУФОРОМ ПРО СТВОРЕННЯ «АТЛАСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

*Яка мета стоїть перед авторським колективом
«Атласу історії Української РСР»?*

На XXVI з'їзді КПРС та XXVI з'їзді Компартії України відзначалися серйозні досягнення радянської історичної науки. І це цілком природно, оскільки на сучасному етапі розвитку нашого суспільства значного розмаху набули дослідження в усіх галузях історичних знань.

Історія — глибоко партійна наука, важлива галузь ідеологічної діяльності партії. Тому настанова XXVI з'їзду КПРС про необхідність добиватися того, щоб зміст цієї діяльності «...став більш актуальним, а форми відповідали сучасним запитам і потребам радянських людей»¹, повною мірою стосується й істориків, у тому числі фахівців з історичної географії, які працюють над дослідженнями, що відображають просторову сторону історичного процесу в його розвитку. Історичні карти несуть широку інформацію про умови життя та найрізноманітніші події минулого людського суспільства. З них ми дістаємо відомості про фізико-географічне середовище: рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинний і тваринний світ, корисні копалини тощо на різних історичних етапах. Географія населення дає уявлення про його формування, етнічний склад, розміщення та міграцію. Історичні карти широко розкривають географію виробництва і господарських зв'язків з їх галузеву і порайонною характеристикою. Значна питома вага в картографічних матеріалах належить відображенню політичної історії, а саме: з'ясуванню державних кордонів, визначенню територій і районів, що виділилися в історичному відношенні, встановленню місць, де відбувалися різні політичні та революційні події, зокрема народні рухи (повстання, страйки робітників, виступи селян проти поміщиків та ін.), битви тощо. На історичних картах фіксуються також основні віхи культурного розвитку суспільства.

Навіть цього стислого переліку тематики історичної географії достатньо, щоб уявити всю складність створення «Атласу історії Української РСР». Його підготовка стала можливою тільки в результаті завершення великих узагальнюючих досліджень з історії СРСР та історії Української РСР. Маємо на увазі насамперед такі фундаментальні видання, як «Очерки истории СССР», 12-томну «Историю СССР. С древнейших времен до наших дней», 6-томну «Историю КПРС», 8-томну «Историю Украинской РСР» та інші, написання яких було пов'язано з розробкою істориками та картографами певного систематизованого комплексу карт з вітчизняної історії.

Велике значення для успішної роботи над історичним атласом мають конкретні історико-географічні дослідження. Активну участь у цій важливій роботі брали і беруть видатні радянські історики Б. О.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 90.

Рибаков, М. М. Тихомиров, І. П. Крип'якевич, В. К. Яцунський та ін. Так, у 1946 р. М. М. Тихомиров опублікував спеціальне дослідження «Древнерусские города», в якому охарактеризував найважливіші факти, пов'язані з історією центрів ремесла й торгівлі, політичних і культурних осередків Давньоруської держави. Книга становить вагомий вклад в історичну географію і містить цінний матеріал для картографування.

Значна робота над створенням «Історичного атласу СРСР» у двох томах здійснюється в Інституті історії СРСР АН СРСР, де цією важливою справою займається спеціальний Сектор історичної географії. В процесі підготовки «Атласу історії Української РСР» ми широко використовуємо досвід наших кваліфікованих московських колег, постійно відчуваємо їх допомогу і підтримку. Досить згадати, що на сторінках нашого журналу ще в 1965 р. (№ 7) була опублікована постановочна стаття «Про створення історичного атласу України». Її автор, московський історик В. К. Яцунський, запропонував попередню програму цього видання та спишився на основних його компонентах. У 1965—1966 рр. в обговоренні цієї статті в «Українському історичному журналі» виступив ряд істориків, географів, представників археологічної, економічної та етнографічної наук, які одностайно підтримали пропозицію про створення атласу. У № 4 за 1966 р. був опублікований орієнтовний список карт такого видання (211 назв), складений І. П. Крип'якевичем, А. Л. Перковським і Ф. П. Шевченком.

Бюро Президії Академії наук Української РСР 15 червня 1966 р. зобов'язало Інститут історії АН УРСР включитись у створення атласу. Значну роль у розгортанні цієї роботи відіграли випуски «Українського історико-географічного збірника», в статтях якого дістали відображення важливі питання історичної географії та картографії Української РСР. Співробітники інституту в процесі створення атласу встановили постійне тісне співробітництво з географами, археологами, економістами, а також представниками інших суспільних наук.

Структура і зміст атласу формувалися на непорушних ленінських принципах партійності та історизму. Картографічне відображення має знайти весь історичний процес на Україні з найдавніших часів і до наших днів. В основу структури підготовлюваного видання, розміщення карт покладено хронологічний принцип, який охоплює всі суспільно-економічні формації. В атласі буде відображено спільність історичного походження братніх російського, українського та білоруського народів, дружбу і співробітництво всіх націй і народностей нашої Вітчизни. Враховано різноманітність природничо-географічних умов території України та специфіку історичного розвитку українських земель, що входили свого часу до складу різних держав.

Науковцям, які працюють над створенням атласу, доводиться розробляти різноманітні теоретичні та практичні питання, аргументовано обґрунтовувати кожен карту, схему, план. Тому ми маємо всі підстави сказати, що підготовка цього важливого видання сприяє дальшому розширенню дослідницької діяльності в галузі історичної географії та картографії.

В атлас намічено включити близько 120 карт. Більше половини їх присвячено радянському періодові. Це пояснюється тими корінними прогресивними змінами, що відбулися і продовжують відбуватися в житті нашої країни у повоєнну епоху.

Отже, створення «Атласу історії Української РСР» буде значним вкладом у скарбницю вітчизняної науки.

Що Ви можете сказати про картографічне відображення історії України на сучасному етапі?

Радянська історична наука з самого початку свого існування приділяла постійну увагу дослідженню проблем історичної географії та картографії і відповідно до цього — розробці історичних карт.

Особливо плідно розвиток цих наукових дисциплін в Українській РСР, як і в Радянському Союзі в цілому, відбувається в сучасних умовах, коли вчені на основі марксистсько-ленінської методології глибоко і всебічно дослідили й узагальнили складний історичний шлях, пройдений українським народом, і створили цілий ряд фундаментальних праць. Саме в них з найбільшою повнотою і відображеної певний творчий доробок науковців, що працюють у галузі історичної географії та картографії. Досить згадати такі колективні монографічні видання, як двотомник «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967), тритомна колективна монографія «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (К., 1967—1969), опублікована російською мовою 1975 р. в доповненому і доопрацьованому вигляді, 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР» та ін. Тут вміщено значну кількість історичних карт, які конкретизують зміст пазваших праць. Особливо важливою з цього погляду є чотиритомна «Радянська енциклопедія історії України» (К., 1969—1972), в якій налічується понад 230 історико-географічних та інших карт з найважливіших проблем історії нашої Батьківщини, зокрема Української РСР. В цьому виданні ми маємо цілий комплекс картографічного матеріалу з історії України, що стосується не тільки республіки в цілому, а й окремих найвидатніших історичних подій, економіки, культури тощо.

Та найвагоміший вклад у розвиток історичної картографії на сучасному етапі зроблено вченими республіки в процесі підготовки фундаментальної 8-томної «Історії Української РСР» (К., 1977—1979). У десяти книгах восьмитомника вміщено 102 кольорові та чорнобілі карти, підготовлені згідно з науковими принципами історичної географії. У своїй сукупності вони відобразили в просторі і часі всі головні події багатотомкової історії українського народу. Спеціально для цього видання було розроблено систему карт, яка дала можливість наочно відобразити найважливіші проблеми економічного, політичного і культурного життя республіки від найдавніших часів до сьогодення, зокрема показати процес формування території України, розвиток її продуктивних сил і торгівлі, економічні й політичні зв'язки, основні події класової боротьби та воєнної історії, розвиток духовної культури.

В картах багатотомника зафіксовано зміни державних кордонів та адміністративно-територіального поділу в різні історичні епохи, позначено міста та інші населені пункти, а також найважливіші географічні об'єкти.

Оригінальні нові карти розширюють просторові уявлення про стан економіки та господарські зв'язки України на тих чи інших етапах її розвитку, в тому числі в радянський період. Так, на них детально відображено процес індустріалізації та колективізації Української РСР, зростання продуктивних сил республіки на сучасному етапі комуністичного будівництва тощо.

Яскраве картографічне відображення дістала у виданні визвольна і революційна боротьба трудящих України. На численних картах добре показано місця і хід селянсько-козацьких повстань періоду феодалізму, визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., суспільно-

політичний рух і класову боротьбу в ХІХ та на початку ХХ ст. Особливо детально відбито на них революційний рух керованих більшовиками робітників і селян України напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Значна увага приділена також картографічному відтворенню воєнних подій, що відбувалися на відповідній території від часів Київської Русі до переможного завершення Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Чимало карт присвячено питанням розвитку культури, який досяг особливого розмаху в радянський період.

Переважає більшість історичних карт багатотомника розроблена співробітниками Інституту історії АН УРСР і вперше введена до наукового обігу саме у цьому виданні.

Історико-географічні дослідження, проведені під час підготовки нових карт для багатотомної «Історії Української РСР», дали науковцям інституту можливість набути певного досвіду, який нині широко використовується при створенні «Атласу історії Української РСР».

Хто безпосередньо працює над атласом?

Значний обсяг, складність і багатоплановість «Атласу історії Української РСР» вимагають, щоб його підготовкою займався чималий авторський колектив висококваліфікованих спеціалістів з різних періодів і проблем історії та картографів. Зокрема, матеріали, формуляри і проекти карт з стародавньої історії готують науковці Інституту археології АН УРСР. На Інститут історії АН УРСР припадає створення більшості карт, в яких знайде відображення історичний процес від періоду раннього феодалізму до наших днів. Карти з історії західноукраїнських земель виготовляються в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові. До роботи над атласом залучено також викладачів Київського, Львівського і Донецького державних університетів. Остаточне редагування карт покладено на проблемну групу історичної географії та картографії Інституту історії АН УРСР, яку очолює член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко.

У процесі створення атласу налагодилися тісні творчі контакти між співробітниками Інституту історії АН УРСР і Сектору історичної географії Інституту історії СРСР Академії наук СРСР, де нині готується перший том «Історичного атласу СРСР». Ці контакти надзвичайно корисні для науки.

Яка Ваша думка про зарубіжне видання, що рекламується на Заході як «перший український історичний атлас»?

У 1980 р. було видано атлас, що налічує понад 40 карт, присвячених переважно політичній історії. Водночас у ньому зовсім не відображено соціально-економічних, культурних і демографічних процесів, що відбувалися на українських землях. Майже на всіх картах різні географічні позначення зроблені неправильно, а в ряді випадків — довільно або тенденційно. У цьому виданні наводиться переважно застаріла транскрипція географічних назв, а нерідко вони свідомо спотворюються. На картах атласу є численні грубі політичні фальсифікації, зумовлені як націоналістичною засліпленістю його упорядників, так і їх професійною неспроможністю. Вражає своєю безпорадністю намагання авторів «випахнути» якісь ніколи неіснуючі «українські держави». Так, окремі карти присвячені «українським державам» Дорошенка, Мазепи, Розумовського. Насправді ж, як відомо, ці гетьманства, що кори-

стувалися певною автономією, входили до складу Російської та Польської держав. В атласі до складу українських земель чомусь не включена Слобідська Україна. Таким чином, «Історичний атлас України» насправді є збіркою довільно скомпонованих картосхем.

Не витримує критики націоналістична концепція «української суцільної національної території», що проводиться в картах ХІХ—ХХ ст. Хоч починаючи з ХІХ ст., українські поселення існували в багатьох районах нашої Вітчизни, однак за межами України вони ніколи не становили більшості. Тому, наприклад, ніяк не можна вважати «етнографічними українськими землями» території, на яких здавна проживали народи Північного Кавказу. Довільно «розширюючи» територію України, автори атласу дотримуються геополітичних концепцій, висунутих свого часу українським буржуазним націоналістом і фашистським прислужником В. Кубійовичем.

Вони ігнорують вирішальне значення для історичної долі українського народу Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також грандіозні успіхи, яких досягли трудящі республіки під керівництвом Комуністичної партії за роки Радянської влади. Упорядники атласу замовчують навіть таку епохальну подію в житті українського народу, як возз'єднання всіх його земель в єдиній Радянській державі.

Буржуазно-націоналістична спрямованість атласу виявляється і в ігноруванні його авторами соціально-економічних факторів історичного процесу, ролі народних мас в історії, а також у вип'ячуванні діяльності «українських січових стрільців» і бандерівських бандитів. Не тільки на картах, а й у супровідних текстах міститься безліч фактичних помилок, фальсифікацій.

Отже, дане видання не є науковим. Це звичайне пропагандистське знаряддя українських буржуазних націоналістів, яке, безумовно, не можна вважати «першим українським історичним атласом».

Нарешті, зауважу, що картографічний матеріал, виданий в Українській РСР, і за кількістю карт, і за системністю викладу історичних подій набагато перевершує зарубіжний «Історичний атлас України», не говорячи вже про справжню наукову цінність радянських видань.

*Який стан підготовки «Атласу історії Української РСР»?
Коли читач одержить це видання?*

Безпосередньо до підготовки атласу ми приступили в 1979 р., коли уряд Української РСР виділив на цю важливу справу спеціальні кошти, що дало можливість значно розширити авторський колектив, залучити до роботи певну кількість картографів.

За час, що минув, розроблено, обговорено і схвалено зміст атласу, визначено коло авторів карт, які розробляють їх формуляри та макети. Вже виготовлено ряд карт, які обговорювалися на засіданні групи історичної географії та картографії. Наступним етапом буде рецензування їх як всередині інституту, так і за його межами.

Карти будуть згруповані в 10 розділах, кожний з яких відкриватиметься стислою характеристикою відповідного історичного періоду. Багато карт матиме різноманітні врізки (схеми, діаграми, графіки, таблиці тощо).

Створення «Атласу історії Української РСР» — справа загально-республіканська. При напруженій роботі всіх залучених до неї працівників ми сподіваємося, що наприкінці одинадцяті п'ятирічки матеріали «Атласу історії Української РСР» будуть передані до друку.

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 1500-річчя Києва

НЕСТОР — ЛІТОПИСЕЦЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

П. П. ТОЛОЧКО (Київ)

Серед визначних діячів давньоруської культури одне з найпочесніших місць належить літописцю Нестору — автору знаменитого літописного твору «Повість временних літ».

Традиція вважати його автором «Повісті» йде від В. М. Татищева, до якого потрапили три літописних списки (Хлебниковський, Розкольнічий і Голіцинський), що розпочиналися словами: «Сѣ повесть временных лет Нестора черноризца Федосиеваго монастыря Печерского»¹. Отже, літописець сам підкреслив своє авторство. Нестора згадує й Патерик того ж монастиря, вважаючи його також автором «Жития Феодосия» і «Чтения о Борисе и Глебе»².

Проте починаючи з XIX ст., в історичній літературі навколо спадщини Нестора точаться гострі дискусії. Одні історики всі твори з його ім'ям беззастережно віддавали єдиному авторові, інші намагалися довести, що житійні сказання належать перу Нестора-агіографа, а не літописця, треті висловлювали сумніви навіть з приводу того, що він був автором «Повісті временних літ»³.

На початку XIX ст. з друку вийшла двотомна фундаментальна праця «Нестор» одного з провідних знавців давньоруської та європеїської середньовічної історії академіка А. Л. Шлецера. «Розкрийте літописи усіх часів і земель, — писав дослідник, — і покажіть мені історію, яка б переважала або хоч би дорівнювала руській! Це історія не якої-небудь землі, а цілої частини світу, не одного народу, а багатьох». Автор «Повісті», на думку вченого, підноситься над усіма сучасними йому літописцями. Це «один тільки справжній у своєму роді повний і справедливий літописьменник»⁴.

Вивчення «Повісті временних літ» дає підстави стверджувати, що цей твір має визначні історико-літературні якості. Він увібрав у себе не лише всю сукупність історичних знань, нагромаджену на Русі в попередню епоху, а й досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської літератури. У вступі до «Повісті», який академік Б. О. Рибаків образно назвав «Від Ноя до Кня», Нестор розгорнув широку картину світової історії, показав місце слов'ян і Київської Русі в системі тогочасного світу, висловивши надзвичайно прогресивну філософську ідею взаємозв'язку й взаємообумовленості історії всіх народів.

Вражає широка ерудиція Нестора. Він постійно звертається не тільки до Біблії, яка була найавторитетнішим джерелом історичних знань в епоху середньовіччя, а й до численних візантійських творів,

¹ Летопись по Ипатьевскому списку. ПСРЛ. М., 1962. Т. II.

² Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб., 1902.

³ Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977, с. 133—135.

⁴ Шлецер А. Л. Нестор. СПб., 1809. Ч. I, с. 34—35; СПб., 1816. Ч. II, с. 47.

зокрема «Хроніки» Георгія Амартола, літопису патріарха Никифора, болгарських і західнослов'янських книг.

Основою для створення «Повісті временних літ» були давньоруські літописні зводи 996, 1073 і 1095 років, «Ізборнік» Святослава, «Повчання» Мономаха, договори Русі з Візантією та інші вітчизняні твори.

Довгий час в історичній літературі панував створений генієм О. С. Пушкіна образ безпристрасного літописця, який стоїть над життям, спокійно і правдиво фіксує історичні події. В житті, однак, байдужих літописців не було, і вже, принаймні, таким не був Нестор. Аналіз «Повісті» показує, що її автор виступає не тільки як хроніст. Він займає чітко визначену суспільну позицію, виражає ідеї свого часу. Про це свідчить і заголовок «Повісті», в якому поставлено дві важливі дослідницькі проблеми: «откуда есть пошла Руская земля» и «кто в Кieve нача первѣе княжити»⁵. На відміну від багатьох своїх послідовників Нестор прекрасно розумів взаємозв'язок цих явищ, їх зумовленість внутрішнім розвитком східнослов'янського суспільства. Не випадково виникнення Києва він пов'язує з діяльністю першого слов'янського князя Кия, влада якого поширювалася на всю Полянську землю, а дипломатичні зв'язки сягали Константинополя.

Характерно, що, висвітлюючи ці складні питання, Нестор не зайняв позицію замовчування інших поглядів, зокрема переказу про Кия-перевізника. Він згадав цю версію своїх «несведущих» опонентів, але спростував її, навівши дані про князівське звання Кия, його далеку подорож до Константинополя і прийом візантійським імператором.

На перший погляд, питання про соціальний ранг Кия не принципове. Однак воно відбиває два різні погляди на суспільно-політичний розвиток придніпровських полян.

Академік Б. О. Рибаків на підставі детального джерелознавчого аналізу вступу до «Повісті», а також візантійських хронік дійшов висновку, що імператором, який прийняв Кия, міг бути Юстиніан I або ж один з його найближчих попередників⁶. Отже, дані літопису в поєднанні з іншими джерелами (писемними і археологічними) дали змогу датувати виникнення Києва кінцем V — початком VI ст.⁷

З цього ж часу, з міжплеми́нних об'єднань (князівств) полян, древлян, словен, дреговичів, полочан й інших, згідно з Нестором, розвивається давньоруська державність, до створення якої не мали ніякого відношення ні нормани, ні хто-небудь інший.

Історичні концепції Нестора відзначаються глибокою вмотивованістю й послідовністю. Спроби кинути тінь на дослідницьку об'єктивність літописця були переконливо відведені Б. О. Рибаківим. Він довів, що здійснений Нестором виклад руської історії в поєднанні з історією всього слов'янського світу, який взаємодіяв з Візантією та кочовиками, було піддано в часи Мономаха — Мстислава тенденційному редагуванню, внаслідок чого ряд явищ і подій слов'янської історії переосмислено з норманських позицій⁸.

На щастя, редагування велося не стільки шляхом вилучення й заміни тих чи інших текстів, які не влаштували нових замовників, скільки доповнень і вставок. Вони хоч і вносили нові тенденції в «Повість», все ж не спростували її попередніх. У ряді випадків це створювало надзвичайно запутані ситуації, з'ясування яких вимагало зусиль кількох поколінь істориків. Так, в історичній літературі й навіть

⁵ Повесть временных лет. М.—Л., 1950. Ч. I, с. 9.

⁶ Рибаків Б. А. Город Кия. — Вопросы истории, 1980, № 5.

⁷ Толочко П. П. Происхождение Киева. К., 1980.

⁸ Рибаків Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. М., 1963, с. 215—245.

в усній традиції за Великим Дніпровським шляхом міцно закріпилася назва «из Варяг в Греки». Проте аналіз опису шляху в літопису дає підстави стверджувати, що слова «из Варяг в Греки» були вставлені пізніше⁹: «Бѣ путь [изъ Варягъ въ Греки и] изъ Грекъ по Днѣпру, и вверхъ Днѣпра волок до Ловоти, и по Ловоти внити в Ильмень озеро великое, из него же озера потечеть Волховъ и вѣтчеть в озеро великое Нево, из того озера внидеть в море Варяжское»¹⁰. Отже, можна стверджувати, що в «Повісті» Нестора не було шляху «из Варяг в Греки», а був тільки шлях «из Грек». Характерно, що Варязька земля навіть не згадана в описі маршруту.

Аналогічна ситуація склалася і з питанням про походження назви «Русь». В літопису відбилися дві протилежні тенденції щодо цього. За однією, Русь — це варяги: «и от тѣхъ варягъ прозвася Руская земля». За іншою — слов'яни: «поляне яже нынѣ зовомая Русь»¹¹. Не зважаючи на настирливість, з якою редактор-норманіст вставляв фрази про варязьке походження Русі, він не тільки не спростував свого попередника, але й виявив власну непослідовність. Так, в одному випадку руси виступають у нього тими, до кого звернулися слов'яни з проханням прислати князя, в іншому — тими, хто звертається. «Рѣша русь, чюдъ, словѣни, и кривичи и вси: «Земля наша велика и обильна, а наряда в ней нѣтъ. Да пойдѣте княжить и володѣти нами»¹². І вже зовсім недоречною здається вставка про варязьке походження Русі у статті 898 року: «А словенский языкъ и руский одно есть, отъ варягъ бо прозвашася Русью»¹³.

Про те, що варяги не мають відношення до походження назви «Русь», переконливо свідчить перша датована стаття «Повісті», якої не торкнулася рука редактора. В ній говориться: «Въ лѣто 6360, индикта 15 день, наченшу Михаилу царствовати, нача ся прозывати Руска земля. О семь бо увѣдахомъ, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в лѣтописаньи гречестѣмь»¹⁴. Отже, Русь як народ і держава стала відома у Візантії задовго до того, як варяги з'явилися у Києві.

«Повість временних літ» — явище унікальне не тільки у вітчизняній, але й у світовій історії. Академік Г. Міллер, вражений широтою інформації цього літописного зводу і рівнем його систематизації, писав, що жодна нація не може похвалитися таким скарбом.

Інтерес до свого минулого — яскравий показник зростання самосвідомості давньоруського народу, який створив одну з найбільших і могутніх держав середньовічного світу. В її столиці Києві було все необхідне для написання подібного твору: архіви, бібліотеки й сприятливі політичні умови¹⁵.

Автор «Повісті временних літ» не тільки з захопленням описує минуле свого народу, а й висловлює занепокоєння з приводу його майбутнього, закликає до єдності давньоруських князів. Чітке дотримання принципу старшості й недоторканість вотчин — ось ті правові засади, на яких, вважає Нестор, мусять базуватися відносини між давньоруськими князями. Не випадково, описуючи початок усобиці старших

⁹ Там же, с. 224.

¹⁰ Повесть временных лет, ч. I, с. 11.

¹¹ Там же, с. 18, 21.

¹² Там же, с. 18.

¹³ Там же, с. 23.

¹⁴ Там же, с. 17.

¹⁵ Греков Б. Д. Политическая и культурно-историческая роль Киева. М., 1944. с. 21.

Ярославичів, літописець зауважив: «Великий вєдь грех — нарушат завет отца своего., нехорошее дело — преступать предел чужой»¹⁶.

О. О. Шахматов, характеризуючи Нестора, зазначав, що його рукою «управляв у більшості випадків не високий ідеал далекого від життя і благочестивого пустельника, а політичні пристрасті й мирські інтереси»¹⁷. Нестор писав свою знамениту працю в часи правління великого князя Святополка Ізяславича, і це не могло не позначитися на ній. Відомо, що провідна роль в організації боротьби з половцями наприкінці XI — на початку XII ст. належала Володимирі Мономаху. Однак у «Повісті» вона передана Святополку. В князівській міжусобиці старших Ярославичів звинувачуються Святослав і Всеволод, як переступили заповіт батька, а добродетельність Ізяслава ставиться поза всяким сумнівом. Навіть вину за розправу 1069 р. над повсталими киянами Нестор склав не на Ізяслава, а на його сина Мстислава. В напегірику великому князю літописець пише: «Если же кто скажет вам «воинов порубил», то не он это сделал, а сын его»¹⁸. Симпатії Нестора до Святополка й Ізяслава свідчать про те, що і його не обминула роль придворного літописця, який прославляв великих князів та їх справи.

Отже, творче обличчя Нестора нам відоме. Гірше простежується життєвий шлях автора «Повісті временних літ». Надто скупі й фрагментарні дані збереглися в писемних джерелах. З його власних повідомлень можна зробити висновок, що він народився близько 1056—1057 рр. В. М. Татищев вважав, що місцем народження уславленого літописця був район Білого озера¹⁹. У літописній статті 1065 року Нестор, розповідаючи про незвичайну подію — виловлення рибалками із Сітомля утопленої дитини, виступає як її свідок: «В си же времена быше дѣтише вверженъ в Сѣтомль; сего де дѣтища выволокоша рыболове въ неводѣ, его же позоровахом (мы рассматривали — П. Т.) до вечера»²⁰. У той час Нестору було 8—9 років. Отже, у нас є підстави стверджувати середньодніпровське, точніше київське, походження Нестора.

У 17 років він був пострижений в Печерський монастир ігуменом Стефаном, а пізніше ним же посвячений у диякони. В 1091 р. брав участь у перенесенні мощей Феодосія, про що повідомив у статті цього ж року. «И приспѣвшу празднику Успенья Богородициѣ трети деньми, повелѣи игуменъ рушити, кдѣ лежать мощѣ его, отца нашего Феодосья, его же повелѣнью быхъ азъ грѣшный первое самовидецъ, еже скажю, не слухомъ бо слышавъ, но самъ о семъ начальникъ»²¹.

Із змісту наведеного уривку можна зробити висновок, що стаття була написана значно пізніше, ніж відбувалася описувана подія. Очевидно, саме тому літописець вважав за потрібне підкреслити, що він не за чутками знав про перенесення мощей Феодосія, а сам керував цими роботами. Ця стаття важлива також і для встановлення хронології «Повісті». Вона вказує на те, що літописанням Нестор займався не лише до 1093 року, як вважав В. М. Татищев. Це підтверджують і статті наступних років. Напад половців на Печерський монастир у 1096 р. Нестор описує як очевидець. «И придоша (половці — П. Т.) на монастырь Печерский, намъ сущимъ по кѣльямъ почивающимъ по затрутени»²². Аналіз статей 1097—1110 років «Повісті» також свідчить, що вони написані Нестором.

¹⁶ Повесть временных лет, ч. I, с. 322.

¹⁷ Шахматов А. А. Повесть временных лет. Пг, 1916, с. 16.

¹⁸ Повесть временных лет, ч. I, с. 334.

¹⁹ Татищев В. М. История российская.

²⁰ Повесть временных лет, ч. I, с. 110.

²¹ Там же, с. 138.

²² Там же, с. 151.

Дата смерті літописця невідома. Із сказання Ніфонта, вміщеного в Патерику, довідуємося, що Нестор прожив довге життя: «Пожив лета доволью, преставися». Поховано його у Ближніх печерах Києво-Печерського монастиря²³.

Останнім часом наші знання про відомого літописця значно поповнилися. Антропологи Е. І. Данилова і В. Д. Дяченко, провівши детальне вивчення останків «гробниці Нестора», здійснили спробу відтворити фізичний вигляд літописця і створили його портрет.

У процесі дослідження кісткових останків з'ясувалося, що вони належали людині похилого віку 60—65 років. Довжина тіла дорівнювала 163—164 см, що відповідало середньому зросту середньовічної людини Подніпров'я. Череп за антропологічними ознаками також відповідає середньовічним східнослов'янським краніологічним серіям Середнього Подніпров'я. Деякі особливості хребетного стовпа, укороченість тулубу, а також помітне підвищене функціональне навантаження великого пальця правої руки свідчать, що звичною робочою позою цієї людини була сидяча, з дещо нахиленим вперед тулубом, а основним заняттям — писання. Отже, є всі підстави стверджувати, що у «гробниці Нестора» дійсно поховано уславленого літописця близько 1116—1121 років.

Таким чином, у результаті зусиль істориків, археологів й антропологів значно повніше постає перед нащадками життєвий і творчий шлях першого історика Київської Русі — визначного літописця Нестора.

²³ Найдавніше повідомлення про могилу Нестора збереглося у книзі Афанасія Кальнофойського «Тератургима», виданій у друкарні Києво-Печерської лаври, 1638 р.

ІНОЗЕМНІ ДЖЕРЕЛА ПРО КИЇВ XIII — СЕРЕДИНИ XVII ст.

Г. В. БОРЯК (Київ)

У зв'язку з 1500-річним ювілеєм Києва зростає інтерес до різних аспектів його історії. Документальну основу сучасних досліджень середньовічного міста становить комплекс писемних джерел — на жаль, невелика кількість літописних й актових матеріалів, що збереглися. Причому літописи являють собою чи не єдине історичне свідчення про Київ XIII—XV ст., бо актові матеріали — як повноцінні документи — з'являються лише з середини — другої половини XVI ст.

Джерельну базу середньовічної історії Києва значно розширюють розповіді сучасників, зокрема іноземців, зафіксовані у щоденниках мандрівників, мемуарах дипломатів, працях тогочасних істориків, хроністів і публіцистів, листах державних і церковних діячів, донесеннях папських нунціїв тощо. В науковий обіг згадані вище джерела введено ще в минулому столітті, а першу спробу узагальнити, згрупувати маловідомі, розкидані в рідкісних виданнях повідомлення очевидців і сучасників про місто XI—XVIII ст. зробили упорядники «Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874). Пізніше цим питанням займалися й окремі дослідники. Проте джерелознавчий аналіз численних свідчень іноземних авторів про Київ ще й досі не став об'єктом спеціального дослідження. До них слід ставитися досить обережно, бо в подібних матеріалах поряд з достовірними фактами зустрічаються неточності, а то й ви-

гадки, зумовлені різними причинами: історичними умовами, політичними, релігійними переконаннями, інтересами й уподобаннями тих чи інших іноземних мемуаристів.

Першим мандрівником, який двічі, у 1246 та 1247 рр., відвідав Київ уже після монголо-татарського нападу, був папський посол до хана Батия, францисканський монах Джіованні дель Пано Карпіні. За його свідченням, татари, захопивши Київ, знищили майже всіх мешканців. Колись велике і багатолюдне місто було майже повністю зруйноване. Проте життя поступово відроджувалося, населення поверталось до своїх занять. Так, на Подолі Пано Карпіні налічав близько 200 житлових будинків. Ні татарських чиновників, ні ханського гарнізону в місті не було. Перша татарська застава знаходилася на відстані 6 днів їзди від Києва, тобто на південь від р. Тясьмин¹.

Документальні свідчення про Київ XIV ст. не дійшли до нас. Нові факти з'являються лише в XV ст. Деякі відомості про місто в другій половині XV ст. вмістив у 12-томній історії Польщі відомий польський хроніст, державний і церковний діяч Ян Длугош (1415—1480). За його словами, у Києві є руїни майже 300 церков, що свідчать про колишню велич і заможність міста. Далі він розповів про князя, охарактеризував їх зовнішній вигляд. Місцеві жінки — високі, гарні й темноволосі. Крім того, Длугош першим з іноземців згадує про замок², який побудовано з дубових колод³.

В 1474 р. у Києві побував Амброджо Контаріні, венеціанський посол до персидського шаха. За його свідченням, резиденція Мартина Гаштольда — першого київського воеводи — містилася в дерев'яному замку. У своїх записках він указав на особливе прикордонне розташування Києва (Магромана)⁴ — поруч були кордони з Кримським ханством. Незважаючи на постійну небезпеку нападу татаро-монголів, місто мало достаток хліба й м'яса. Купці з Північно-Східної Русі вели жваву караванну торгівлю — через Київ — з Кафою⁵. Контаріні також звернув увагу на значну ширину Дніпра: нижче Києва ріка завширшки понад милю (близько 1,5 км)⁶.

У кінці XV — на початку XVI ст. почастишали напади кримських татар на українські землі, зокрема Київщину. Особливо спустошливими були їх походи 1480, 1482, 1489, 1493 рр. Тогочасні іноземні мемуаристи неодноразово розповідали про «неспокійний характер» життя в Києві. Так, невідомий німецький хроніст із Гдапська записав під 1489 р.: «...влітку вийшли татари й турки з жінками і дітьми, з трьома металевими машиннами і 100 000 людей..., сплюндрували місто Київ і вирушили далі»⁷. Польський історик Бернард Ваповський в

¹ Джіованні дель Пано Карпіні. *История Монголов*. М., 1957, с. 46—47, 67—68, 81—82.

² В літописних джерелах уперше згадується про київський замок під 1416 р. (Густинський літопис): хан Єдигей захопив Києво-Печерський монастир, сплюндрував місто, «но єдиначе замку тогда не може взяти в Києве» (ПСРЛ, СПб., 1843, Т. II, с. 353—354).

³ Віггорний А. *Хроніка Яна Длугоша*. — *Український календар*. Варшава, 1980, с. 64—66.

⁴ Одна з назв міста, яку Контаріні міг чути від татар. У значенні «хвалене місто» (Див.: Барбаро и Контарини в России. К истории итало-русских связей. Л., 1971, с. 236).

⁵ Це одне з останніх свідчень про торгівлю генуезьких купців з північно напередодні захоплення Кафи турками в 1475 р.

⁶ Библиотека иностранных писателей о России. СПб., 1838, Т. I, с. 21—24; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. (Далі — Сборник материалов...). К., 1871, II, с. 6—8; Барбаро и Контарини в России..., с. 211—212.

⁷ *Danziger chronik vom Pfaffen-Kriege*. — *Scriptores rerum polonicarum*, t. 2, Kraków, 1874, s. 296.

«Історії Корони Польської і Великого князівства Литовського (1380—1535 рр.)» розповів, що великий князь литовський Олександр, дбаючи про безпеку кордонів своєї держави, уклав угоду про спільні із заволзькими татарами дії проти перекопських татар. У вересні 1501 р. він привів їх на землі, підлеглі київському замку⁸. Історик Матвій Меховіт (Меховський) у своїй «Хроніці Польщі» (1519) додає до цього, що Олександр не лише ввів, а й розселив заволзьких татар поблизу Києва. Проте об'єднані сили Литви й Шахмета* зазнали поразки, й орди Менглі-Гірея двічі, в 1501 і 1506 рр., захоплювали місто. Князя потерпіли й від союзників Олександра: Шахмет, перебуваючи із своїм табором під Києвом, «багато захопив і продав... за море людей і худоби»⁹.

У «Трактаті про дві Сарматії» (1517)¹⁰ Матвій Меховіт так описує спустошене місто початку XVI ст.: руїни деяких київських церков «стоять і досі в полі серед терена й чарарника в запустінні як притулок для звірів». Лише дві з них — Софійська та Михайлівська — ще зберегли рештки позолоти на маківках, і татари називають їх «алтми басенна», тобто «злоголавліми». Литовський замок, за словами Меховіта, це — розташоване на горі велике укріплення, побудоване з дубових колод¹¹.

У 1517 і 1526 рр., під час подорожі до Москви, на Україні побував посол імператорів Максиміліана I та Карла V, німецький дипломат і мандрівник С. Герберштейн. У своїх «Записках про московські справи» (1549) він вмістив деякі відомості про Київ, записані зі слів в'єленського воеводи Альберта Гаштольда. Описуючи залишки церков та монастирів на київських горах¹², Герберштейн згадує й про місцеві печери.

В записках мова йде й про ті правові норми, якими регулювалися відносини між міщанами та іноземними купцями у XVI ст.: той, хто, наприклад, викрадав дівчину, позбавлявся життя й майна¹³. Київські митники змушували купців «іхати важким шляхом через горби і, якщо перевантажений віз ламався, все майно відходило на користь скарбу»¹⁴. Ці свідчення доповнюються текстом грамоти Олександра від 14 травня 1499 р., в якій вміщено опис двох київських митниць: одна була біля Золотих воріт, на західному шляху з Києва, очевидно, Білгородському, інша — на східному, що вів на Ніжин і далі¹⁵.

В 20-х роках XVI ст. у документах з Ватиканського архіву з'являються відомості про Київ, якому папський Рим надавав особливого значення в своїх планах покатоличення Східної Європи. В 1523 р.

⁸ Kroniki Bernarda Wapowskiego, t. 3. — Scriptorum rerum polonicarum, t. 2. Kraków, 1874, s. 41—42.

* Шахмет — хан заволзьких татар.

⁹ Op. cit., s. 272—278.

¹⁰ За Птолемеем, територія Східної Європи — між Віслою й Доном — мала назву Сарматія Європейська, а між Доном і Каспійським морем — Сарматія Азіатська.

¹¹ Меховський Матвей. Трактат о двух Сарматиях. М.—Л., 1936, с. 50.

¹² Надійних даних про заселення Старого міста — з кінця XV до кінця XVI ст. — немає. В той же час опис його руїн стає майже традиційним елементом розповідей іноземців про Київ.

¹³ У 1529 р. подібне правове положення було занесене до Литовського статуту.

¹⁴ Герберштейн С. Записки о Московии. СПб., 1866, с. 158—159.

Див.: Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1846, т. 1, с. 144; Сборник материалов, III, с. 8. З часом такі митні, очевидно, встановлювалися й в інших місцях, зокрема, біля провалля Юрковень на Білгородському шляху — район сучасної вул. Юрківської, поблизу Норданських воріт (Див. ІІІА УРСР, ф. 62, оп. 1, 1668 р. сир. 3, арк. 12).

нунцій Альберт Кампензе інформував папу Климента VII про Київ як одне з найпрекрасніших і найбагатіших міст Придніпров'я, столицю навколишніх земель. Правда, він зазначив, що місто малонаселене внаслідок татарських нападів¹⁶.

В 1542 р. (?) у Києві побував литовський дипломат Михалон Литвин, який у своїх мемуарах «Про звичаї татар, литовців і московитяш» вмістив один з найцікавіших описів міста середини XVI ст. За його словами, київський замок розташовано на межі між степом і поліссям. Він мав занедбаний вигляд, хоча й займав першорядне місце серед інших замків. Литвин відзначив також сприятливі кліматичні умови київської землі: родючі ґрунти, багатство рослинного й тваринного світу.

Литвин підкреслив і значення Дніпра, його роль в економічному житті міста. Численними верхніми притоками з Литви, Волині й Росії в Київ везли рибу, м'ясо, хутра, мідь. Головну роль у торговельних операціях киян, як свідчить Литвин, відігравала транзитна торгівля — головна артерія її проходила через стародавній Дніпровський шлях, далі з Кафи — через Перекоп — на Таванський перевіз, а звідти, степом, до Києва. «По цьому шляху відправляються з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії на північ, у Москву, Псков, Новгород, Швецію й Данію східні товари». По цьому шляху йшли величезні каравани — до тисячі чоловік — з численними возами й верблюдами. Ним же користувалися й московські купці, які підтримували торговельні зв'язки із Сходом¹⁷⁻¹⁸. Слід додати, що вони доходили лише до Черкас або Канева, а звідти до Києва діставалися вже по Дніпру¹⁹. Автор звернув увагу й на значні прибутки київських митників, купців, шинкарів, які ті одержували від транзитної торгівлі.

З архітектурних споруд Литвин відзначив кілька церков, для побудови яких використано шліфований мармур та інші «іноземні матеріали», а також мідь і золото. Спостережливий автор розповів про багатство київських монастирів, зокрема Києво-Печерського²⁰.

З появою в 1564 р. у Польщі й Литві єзуїтів Рим активізує експансіоністську політику щодо Східної Європи. В донесеннях папських нунційів знову з'являються інформації, що стосуються Києва. Ватикан особливо непокоїли антикатолицькі настрої киян, а також їх зв'язки з Московією. У 1565 р. кардинал Антоніо Граціані назвав Київ столицю значної частини Русі й вказав на те, що київському митрополиту підлягають православні єпископи «в Русі, Литві й Волощині, а деякі навіть за Дніпром»²¹. Тоді ж кардинал Ян Комендоні в одному з листів писав, що «Київ — найголовніше місто на Дніпрі..., заселене християнами греського обряду, які прихильні до Москви...»²². Досвідчений дипломат Антоніо Посевін підкреслив, що «московіти дуже поважають Київ»²³.

¹⁶ Библиотека иностранных писателей о России. СПб., 1838. Т. 1, с. 19.

¹⁷⁻¹⁸ Клепачевский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Одесса, 1912, т. 1, с. 340.

¹⁹ Jabłonowski A. Historia Rusi. Kraków, 1912, s. 152—153.

²⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I (XVI в.). К., 1890, с. 48—54; Сборник материалов..., II, с. 10—11.

²¹ Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce... Przez I. U. Niemcewicza, t. 1, Lipsk, 1838, s. 63.

²² Pamiątki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta... Zebrał I. Albertrandi, t. 1, Wilno, 1847, s. 40; Иностранные сочинения и акты, относящиеся до России, собранные кн. Оболенским, М., 1874, с. 7; Акты исторические, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым (1075—1584). СПб., 1841. Т. 1, с. 200.

²³ Monumenta Poloniae Vaticana, t. 7, Crakoviae, 1950, s. 385.

У донесеннях нунціїв мова йшла й про особливе стратегічне значення Києва. Так, у реляції Джованні Паоло (1565) вказувалося, що територія від Києва до гирла Дніпра перебуває під контролем перекопських гатар. Місто, таким чином, знаходиться на краю державних кордонів²⁴.

Ватікан надавав особливого значення також дніпровському торговельному шляху. Про його важливість писав у своєму донесенні пані Пію V нунцій Рафаель Барберіні²⁵. Супутник згадуваного вище Комсидоні у подорожі по Польщі й Україні нунцій Фульвіо Руджієрі зазначив, що Дніпро завширшки як Тібр, але значно глибший і тому суднохідний на значній відстані²⁶. Цікавою є згадка іншого нунція Джуліо Руджієрі (1568) про умови місцевого клімату. В той час, як «через сильні морози в цьому краю (тобто на Україні.— Авт.) не виробляється ні вина, оливи, ні всі ті рослини та фрукти, які вимагають принаймні помірного тепла, щоб дозріти..., в Києві й далі на схід і південь повітря досить лагідне, сприяє всім плодам землі»²⁷.

У 1578 р. італієць, що перебував на військовій службі у Стефана Баторія і Сигізмунда III, Олександр Гваньїні видав працю «Опис Сарматії Європейської», в якій вмістив ряд відомостей про Київ. Він указав на той факт, що старе, просторе місто оточене дерев'яною стіною. Київський замок «побудовано над Дніпром з дуба²⁸, землі й каміння». Очевидно, пізніше він перебудовувався й ремонтувався, бо королівські люстратори* в 1570 р. відзначили, що «замкова гора розмита..., башти дуже нахилилися і, якщо їх негайно не відремонтувати, замок незабаром може розвалитися»²⁹. Гваньїні ж розповів про те, що замок достатньо укріплений. Щодо площі міста, то автор повідомив, що руїни церков, монастирів та інших будівель розкидані на відстані 8 миль³⁰. За даними Гваньїні, Київ був центром воеводства, яке займало територію в 290—360 км.

Ряд важливих топографічних деталей, фактів з історії Києва, нарисів, в яких змальоване життя й побут киян, містить опис міста, підготовлений львівським купцем німецького походження Мартином Грунсеґом (1584 р.)³¹. Автор детально описав міський ландшафт, садиби міщан разом з господарськими будівлями й лазнями, площі та шляхи, що перетинають місто, дерев'яний замок («поганой будови»), архітектурні пам'ятки. На сторінках рукопису Грунсеґ вмістив схематичні зображення панорами Києва, окремих споруд, плани міста Ярослава, Києво-Печерської лаври, частини печер. Це — найдавніші з досі відомих малюнків міста.

В 1585 р. було видано «Польські історії» німецького історика й дипломата Лаврентія Мюллера (Міллера)³². Він багато мандрував, побував у Польщі, Литві й на Україні. Мюллер звернув увагу на

²⁴ *Scriptores rerum polonicarum*, t. 15. Kraków, 1894, s. 180.

²⁵ Сказання инострашнев о России XVI—XVII вв. СПб., 1843, с. 15.

²⁶ *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690* (Далі — *Relacje nuncjuszów apostolskich...*), t. 1, Berlin-Poznań, 1864, s. 120.

²⁷ *Ibid.*, s. 166—167.

²⁸ За ревізією 1552 р., він був «з дерева соснового уроблен» (Архів ЮЗР, ч. VII, т. I, с. 106).

* Люстрація (ревізія) — опис замку, міста, зроблений урядовими чиновниками.

²⁹ *Zródła dziejowc...*, Polska XVI wieku... przez A. Jablonowskiego. t. 20. Warszawa, 1894, s. 6.

³⁰ В італійських милях ця відстань дорівнювала 11,5 км.

³¹ Вперше опис опублікував Я. Д. Ісаєвич. — Див.: Ісаєвич Я. Д. Мартин Грунсеґ і його опис Києва (Всесвіт, 1980, № 5, с. 204—211).

³² Опис Києва Л. Мюллера був використаний голландським ученим А. Целларієм у праці «Опис Польщі» (1659 р.). — Див.: Сборник материалов, II, с. 95.

прикордонне розташування Києва, відзначив, що загроза «нападу на місто з боку татар на той час дещо зменшилася: сюди татари не приходили з набігами, а коли кілька разів наважувалися, то були розбиті»³³.

Деякі відомості про Київ містяться в «Анналах» (1585) польського історика Станіслава Сарницького. Він навів географічні координати міста, висловив припущення, що нетлінність печерських священних мощей пояснюється природними особливостями місцевості³⁴.

В протоколах Консигоріальної конгрегації в Римі за 1591 р. також згадується Київ. В них, зокрема, розповідається про місто, оточене валом, а не мурами. Колись територія Києва дорівнювала, як свідчать ці матеріали, 2-ом німецьким милям (близько 7,5 км). В місті ж налічується до 70 православних церков, «дивних красою й архітектурою»³⁵.

В травні 1594 р. Київ відвідав посол австрійського імператора Рудольфа II до запорізьких козаків Еріх Лясота. Він присвятив кілька сторінок щоденника опису міста. Трохи пізніше (в 1596 р.) свій опис підготував секретар Стефана Баторія і Сигізмунда III Рейнгольд Гейденштейн. В їх працях містяться цікаві топографічні відомості про Київ. Залишки стародавніх укріплень — величезні вали — оточують місто й гори на відстані приблизно 52—65 км. Місцевість на горі оточена стіною, в якій є брама «старовинної структури» (їдеться про рештки Золотих воріт).

Київ, за матеріалами цих описів, мав три відокремлені одна від одної частини. У Верхньому місті, як зазначив Лясота, будинків мало. Кияни мешкають в долині, біля Дніпра. Будинки на Подолі оточені садками й тому займають значну територію. Там є багато православних дерев'яних церков, за винятком однієї цегляної, що міститься на площі. Поблизу розташовано й католицьку кафедру із соборною дерев'яною церквою. На Подолі «проживає багато вірмен». Усі вони, на думку автора, не дуже заможні.

Обидва дипломати детально описали архітектурні пам'ятки. Софійський собор оздоблено мозаїкою — подібно до константинопольських і венеціанських храмів, — але він позбавлений покрівлі, не діє й взагалі має занедбаний вид. Дошенту зруйновано Ірининську церкву: залишилася тільки частина її стіни³⁶. Із старовинних пам'яток не постраждали лише Михайлівський собор та Печерський монастир. Дерев'яний київський замок обмазаний глиною й навіть не вартий назви «замок»: занедбаний і напівзруйнований³⁷.

Кияни підтримують жваві торговельні зв'язки з Москвою: «лодії з товарами пливають по Дніпру й Десні», яку місцеві жителі за її глибину називають «другою половиною Дніпра»³⁸.

Серед польських письменників XVI ст., які писали про Київ, особливе місце належить єпископу Юзефу Верещинському. Він про-

³³ Pamiętniki Millerowe do panowania Stefana Batorego. Poznań, 1840, s. 135. Аналогічне зауваження знаходимо у М. Литвина: татари «роблять наїзди на кордон», хоча й «не намагаються захопити саме місто» (Мемуари..., вып. I, с. 54).

³⁴ Сборник материалов..., II, с. 14; Сидоренко Н. С. Историчні джерела і література XVII—XVIII ст. про Київ. — Нариси соціально-економічної історії України. К., 1963, с. 59.

³⁵ Scriptores rerum Polonicarum, t. 15, s. 13—14.

³⁶ Лясота помилково називає її Катерининською.

³⁷ Це свідчення підтверджується й офіційним повідомленням 1592 р.: «Замки в Києві... в кепському стані... місто Київ не має ні українців, ні татарів» (Архів ЮЗР. К., 1863. Ч. III. Т. I, с. 36; Сборник материалов..., III, с. 54).

³⁸ Сборник материалов, II, с. 15—24; Мемуари, вып. I, с. 137—190.

жив у місті 10 років (1589—1599) і в своїх працях (1590 і 1595 рр.)³⁹ вмістив детальні топографічні відомості, дані про стан міського господарства, торгівлі тощо. Сучасні руїни, зазначив Верещинський, свідчать про те, що старе місто займало територію близько 39—43 км.

Верещинський відзначив вкрай незадовільний стан київського замку, вказавши, що він завширшки як «краківський з підгороддям, а замкова гора наче краківська ратуша». Місце для замку обране невдало: Щекавиця надто близько прилягає до Замкової гори, хоча й відокремлена від останньої Глибочницьким узвозом. До того ж Замкова гора має небезпечний пахил до Щекавиці. Тому слід було б, як вважав Верещинський, побудувати новий замок на сусідній горі⁴⁰. І хоча в межах міста відсутнє будівельне каміння, проте є глина, з якої можна виготовити непогану цеглу, придатну для зведення оборонних укріплень.

Значне місце в своїх працях автор відводить опису архітектурних пам'яток міста, зокрема Софійського собору, якому «за витонченістю оздоблення немає рівних в Європі». Проте Софія перебуває в занедбаному стані: вона стала притулком для «свійських тварин», поволі втрачає свою красу. Деякі стіни вже почали осипатися. Жалюгідний вигляд має й католицька кафедра. Єпископ знайшов «лише капличку в замку, де замкові урядники... замкнули коней, а також храм домініканців з одним ченцем при ньому».

З метою зміцнення обороноздатності міста та збільшення прибутків казни від київського староства Верещинський пропонував відбудувати Київ трьома окремими частинами (не враховуючи замок і Печерське містечко): королівське місто на Старокиївській горі (на місці Софійської слободи, яка на той час мала «не більше 20 халуд»), єпископське — на Щекавиці та Нижнє місто. Останнє позбавлене природного захисту й тому його не варто укріплювати, бо населення під час небезпеки може ховатися в замку. У відбудованому місті «має бути до 3—4 тис. будинків». Проекти Верещинського за браком коштів були відхилені сенатом.

Про Київ початку XVII ст. до нас дійшло небагато свідчень іноземних авторів. Це — нотатки чи просто згадки про місто, вміщені у щоденниках та єзуїтських донесеннях. Про славетне «місто Київ з дерев'яним замком» згадував в «Історії про велике князівство Московське» (1620) мандрівник Петро Петрей⁴¹.

На початку 20-х років папський нунцій Іоан Торез у донесенні в Рим про «Уніатів та православних» зазначив, що київське уніатське архієпископство мало в місті василіанський монастир і намагалося розширити свої територіальні володіння. Проте місцеве населення, як підкреслював нунцій, не «підтримує католиків та уніатів, виступає проти них». Розповідав він також і про боротьбу киян проти національно-релігійного гніту⁴². Однак про це сказано побіжно, без будь-яких коментарів.

Про посилення польсько-шляхетського гноблення й католицької реакції в 20-х роках XVII ст. розповідали і східні патріархи, які відвідували Україну й Росію. Іноді вони зупинялися в Києві й мали на-

³⁹ «Старинный способ заселения Украины» та «Киев 300 лет назад». — Киевская старина, 1894, № 3; 1895, № 2—3.

⁴⁰ Подібні застереження робили й королівські ілюстратори в 1570 р.: «Зручний шлях для наступу ворога створює розташована з боку Софії гора Уздихальниця» (Zródła dziejowe..., t. 20, s. 6).

⁴¹ Читання в імператорському обществѣ истории и древностей российских. 1865, № 4; 1866, № 1—3; 1867, № 2.

⁴² Relacje nuncjuszów apostolskich..., t. 2, s. 153.

году спостерігати події, які відбувалися в місті. Так, сілістрійський митрополит Іоакім відзначив, що православне населення зазнає великих утисків з боку уніатів⁴³.

Про Київ як центр козацько-селянського повстання 1637—1638 рр. розповів у своєму щоденнику капелан польсько-шляхетської армії Шимон Окольський⁴⁴.

На жаль, ці відомості поодинокі й не містять відповідного аналізу подій. Іноземні автори приділяли особливу увагу не соціальним явищам, а розповіді про архітектурні пам'ятки, взагалі про зовнішній вид міста. Так, змістовний опис Києва 30—40-х років підготував французький військовий інженер Гійом де Боплан, який 17 років жив на Україні. Адміністративним і торговим центром Києва був Поділ. У рукопису Боплана він фігурує, власне, під назвою «місто Київ». Автор прирівнює його до найстаріших європейських міст. Нове місто, розташоване між горою й Дніпром, «схоже на трикутник» і займає значну територію: вздовж Дніпра — 4000, а поперек (на півночі) — 3000 кроків (приблизно 2,8 та 2,1 км). В основі подільських укріплень — «дерев'яна огорожа з баштами» (на кресленнях Боплана їх 3 або 4) та «рів — 25 футів завширшки (приблизно 7,5 м)». Поділ — місце малонаселене, там проживає 5—6 тис. чол. Вулиці, за винятком трьох досить гарних, скоріше, схожі на звивисті провулки, що утворюють своєрідний лабіринт⁴⁵. Більшість з будинків киян «освітлювалися за допомогою дешевої лучини — замість свічок».

За даними Боплана, які співпадають із свідченнями його сучасника А. Кальнофойського⁴⁶, в місті було 14 церков. Боплан відзначив і деякі особливості адміністративного управління Києва: місто поділене на єпископську та міщанську частини⁴⁷.

Дані французького інженера доповнюються схемами міста — на чотирьох картах⁴⁸. Боплан правильно передав рельєф київських околиць і самого міста, профіль течії Дніпра й Почайни, хоча, на думку В. Ляскоронського, довільно зобразив острови в районі Києва⁴⁹. Найцікавішими є малюнки фортифікаційних споруд, які склалися з трьох основних частин: величезної дуги укріплень на сході й півдні, замку із 7-ма вежами, а також дерев'яних подільських укріплень з 3—4-ма вежами, які впритул примикають до замку. Подільський рів має вихід до нижньої течії Глибочицького ручаю. На території старого міста Боплан позначив стовп у районі Софійської слободи⁵⁰,

⁴³ Спошення Росси с Востоком по делам церковным. СПб., 1862, Т. II, с. 9.

⁴⁴ Див.: Дневник Симеона Окольского. — Мемуары... К., 1896. Вып. 2, с. 168—288.

⁴⁵ Аналогічні відомості знаходимо в люстрації 1570 р.: Поділ «ні ринку пристойного, ні вулиць правильних не має. [мишканці] просто оселяються, як у лісі, кожному вільно будувати як, де, і на якому місці хоче». Огорожа навколо нього «досить погана», а «з боку ріки жодного укріплення не має» (Zródła dziejowe..., t. 20, s. 8). Як бачимо, зовнішній вид Подолу протягом багатьох десятиріч лишався незмінним.

⁴⁶ Кальнофойский А. Описание Лавры... — Евгений, митрополит. Описание Киево-Печерской Лавры. К., 1826, с. 149.

⁴⁷ Межа поділу проходила між сучасними Верхнім і Нижнім валами.

⁴⁸ Див.: Ляскоронский В. Г. Гильиом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. К., 1901, Приложение: Кордт В. Материалы по истории русской картографии. К., 1910. Вып. 2. Табл. I—VIII; Geographia Blavianaе volumen scandum, quae lib. III—IV Europa continentur. Amsterdami, 1662: Basse Volhynie ou Palatinat de Kiow. Veuplan L. Paris, 1665.

⁴⁹ Ляскоронский В. Г. Указ. соч., с. 29.

⁵⁰ У 1586 р. київський воєвода К. Острозький наказав «закопати стовп на оную слободу... абы ся на ней люде вшыякого стану веры христіанское будовали» (Сборник материалов..., III, с. 51).

Золоті та Лядські ворота, а з боку замку — Драбські та Воеводські із спуском на Поділ.

Один із шляхів сполучав замок із Золотими воротами, інший — вів до Лядських воріт та Іванівського шляху, повз Софійську слободу. Точно зображено й два київські перевози через Дніпро: один — у районі Видубичів, інший — перед впадінням Почайни в Дніпро.

Серед іноземних мемуаристів, які писали про Київ у той час (тобто до 1648 р.), слід згадати й польського історика Шимона Старовольського. Його опис міста згодом був вміщений у «Географії Блавіана» (1662). Автор накреслив кордони величезного за розмірами воеводства з центром у Києві, розповів про значні територіальні володіння Києво-Печерського монастиря (понад 100 сіл). Інформація Старовольського про василіанських ченців, які нібито «проживають у печерах Лаври»⁵¹, підтверджує ймовірність повідомлення І. Тореза про існування в Києві в першій половині XVIII ст. василіанського монастиря.

Протягом 30 років (1634—1664) вів свої нотатки домініканський чернець Петро Развидовський. У записці «Про Київський домініканський монастир» він описав багаті земельні володіння монастиря: 10 млинів на Сирці та в інших місцях, фільварки, сади на Подолі, численні покоси, рибні озера. Развидовський згадав про стягнення податків з монастирських підданих, що дає певне уявлення про ступінь експлуатації київських міщан і селян⁵². Цікавою є згадка автора про існування дерев'яного друкарського двору поблизу бернардинського монастиря, монастирського цегельного заводу за замком тощо⁵³.

Особливе значення мають нотатки іноземних мемуаристів, в яких висвітлено події у Києві, що відбулися у роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.⁵⁴ У них містяться певні відомості про хід народного повстання проти шляхти в місті в 1649 р., про окупацію Києва польсько-литовськими військами, очолюваними гетьманом Янушем Радзівіллом, та жорстоку розправу з міщанами, звинуваченими у «зраді», про пожежу⁵⁵ й грабунок з місті, військові операції під Києвом тощо.

⁵¹ Сборник материалов..., II, с. 49—51.

⁵² Наведене повідомлення доповнює зміст скарги київських міщан до люстраторів (1616 р.) на домініканський монастир, який «захопив луші, ґрунти, рибні озера, пасовиська на Оболоні тощо». (Zgoda dziejowe..., t. 20, s. 48).

⁵³ Сборник материалов..., II, с. 102—106.

⁵⁴ Див.: Щоденник Аноніма з польського табору.— Pamiętniki do panowania Zygmunta III., Wydal K. Wojcicki, t. 1, Warszawa, 1846, s. 201—202; Kochowski W. Historia panowania J. Kazimierza, t. 1, Poznań, 1859, s. 3, 172; Jego ze: Annalium Poloniae ab obitu Wladislai IV climacter primus. Cracoviae, 1683, s. 282—283. Переклад рос. мовою: Смирнов Я. И. Рисунки Києва 1651 г. по копиям их конца XVIII в. — Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. М., 1908, Т. 2; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960; Дневник Станислава Освенцима (1643—1651). — Киевская старина, 1882, № 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12; Pamiętniki o wojnach kozackich przez nieznanego autora. Wrocław, 1840, s. 94; Latopisec albo Kronika różnych spraw i dziejów dawnich... Joachima Jerlicza (1620—1673), t. 1. Warszawa, 1853, s. 124—126. Переклад рос. мовою: Сборник материалов, I, с. 42—43; Лист невідомого від 22 серпня 1651 р.— Starożytności historyczne Polskie... A. Grabowskiego, t. 1. Kraków, 1840, s. 339—340; Temberski S. Annales. — Scriptores rerum polonicarum, t. XVI, s. 168, 227—228; Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła, kanclerza W. Litewskiego, t. 2, Poznań, 1839 та ін.

⁵⁵ Пожежа, як свідчать документи, завдала місту значних збитків. 16 серпня згоріло три квартали на ринку (60 будинків), причому Радзівілл заборонив «дзвонити на порятунок, побоюючись бунту». 17 серпня пожежа спалахнула знову. Було знищено понад 200 житлових будинків, «соборну церкву Пречистої на ринку, де зберігалися міські й земські книги, які й згоріли», Фролівський і бернардинський

Згаданий вище нунцій Торез у своїх донесеннях до Ватикану розповів про посилення боротьби киян проти національно-релігійного гніту, а також про вигнання єзуїтів з міста⁵⁶.

Цікаві архітектурні споруди того періоду знаходимо на малюнках Абрагама Вестерфельда, придворного художника Януша Радзівілла, який супроводжував гетьмана у поході й перебував у Києві під час окупації міста⁵⁷. Серед них — Софійський собор із зовнішніми галереями — Вестерфельд зробив кілька малюнків, під різними кутами зору, — Києво-Печерський монастир, Михайлівська церква (після реставрації Іовом Борецьким), Воздвиженська церква на місці сучасної Андріївської, церква Миколи Притиска, домініканський кафедральний костюл з похилим дахом і куполом, двоповерхова ратуша, на даху якої було горище-надбудова зі шпилем. Художник намалював і київський замок⁵⁸, без згадуваних в інвентарях шестикутних веж і брам⁵⁹. Серед замкових споруд — палац Адама Киселя: великий двоповерховий будинок з широким перекриттям між першим і другим поверхами. Художник зобразив і численні руїни, між якими блукають жebraки з дітьми-поводирями та т. ін.⁶⁰

Найбільш змістовний опис Києва середини XVII ст. залишив син антиохійського патріарха Макарія Павло Алеппський, який супроводжував свого батька під час подорожі до Москви. Вони двічі відвідали Київ (у 1654 і 1656 рр.). Алеппський описує побудовану за наказом російського уряду фортецю, стіни й насипи якої схрещувалися біля воріт Михайлівського монастиря. Це укріплення споруджено з дерева, воно оточене глибоким ровом.

Серед товарів, які направлялися по Дніпру з-за кордону, мандрівник назвав маслинову олію, мигдаль, рис, фіги, тютюн, марокканські шкіри, бавовняні вироби, персидський шовк. Мармур для будівництва привозять з Константинополя.

Автор описав і значне феодальне господарство Києво-Печерського монастиря: рибні озера з греблями й млинами, плантації тутових дерев тощо. Цікавим є опис лаврського Успенського собору, північно-західний кут якого (призначений для оборони) мав вигляд високої вежі з багатьма бійницями.

Мандрівник відзначив і високий рівень освіти: серед ченців він бачив людей, «обізнаних з науками й законами», «вправних у риторичі, логіці й філософії». Черниці з Вознесенського монастиря «знайомі з науками й літературою». В монастирських бібліотеках є багато книг, а в друкарні «видаються церковні книги..., а також плани міст та провінцій...».

монастирі, вірменську та ряд православних церков (Щоденник Аноніма з польського табору..., с. 201—202; Kochowski W. Annalium..., s. 282—283; Latopieści albo Kronika..., s. 124—126).

⁵⁶ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. К., 1916, Вып. 2, с. 1—181.

⁵⁷ Репродукції малюнків див.: Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. — Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. М., 1908. Т. 2. Табл. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. К., 1848, Т. 1. Прил. № 1—2.

⁵⁸ Це одне з останніх свідчень про київський замок. У 1654 р. про нього згадує П. Алеппський. В урядовому опису Києва 1661 р. він має назву «острог», причому «стародавні дубові стіни замінено земляними валами» (Сборник материалов..., III, с. 87). В опису 1682 р. замок уже не згадується. Місце, де він колись стояв, назване Киселівською горою (Сборник материалов..., III, с. 96—116).

⁵⁹ Очевидно, з часом великі за розміром гармати й нова військова техніка зробили замок непридатним для військової справи, і він залишився лише адміністративним центром та історичним символом.

⁶⁰ Сидоренко Н. С. Назв. праця, с. 74.

Далі Алеппський розповів про будинки киян — великі та високі, з тесаного дерева, палаци панів та багатіїв. Київські вельможі одягаються розкішно, їх доньки прикрашають волосся дорогоцінностями, а дівчата з незаможних родин — вінками з квітів. В монастирських та приватних київських садах — багато різноманітних дерев, на городах — огірки й шафран, на квітниках — рута та гвоздика⁶¹.

Підбиваючи підсумки огляду матеріалів іноземних авторів, присвячених Києву XIII—XVII ст., слід зазначити, що їх автори фіксували події, які не завжди знаходили своє відображення у вітчизняних джерелах. Серед цих різнопланових і численних свідчень тематично можна виділити такі групи: 1) історично-географічні описи (територія міста й забудова, населення, торгівля, клімат); 2) нотатки з політичної історії (роль Києва в охороні державних кордонів, боротьба з турецько-татарською агресією); 3) відомості про участь населення міста в боротьбі проти єзуїтської пропаганди, соціального й національного гніту; 4) характеристика окремих осіб, життя й діяльність яких пов'язані з Києвом. Найповнішими є матеріали історико-географічного характеру.

Характер цих документів змінювався відповідно до конкретних історичних умов. Якщо з XIII по XV ст. до нас дійшли короткі нотатки й розрізнені повідомлення у щоденниках мандрівників та працях хроністів та істориків, то вже в першій половині XVI ст. з'являються досить детальні й ґрунтовні описи міста.

З приєднанням українських земель до Королівства Польського посилюється інтерес до Києва — важливого стратегічного центру на південно-східних кордонах держави. Одночасно зростає й зацікавленість Ватикану в поширенні унії на українських землях. Мемуаристів, які писали в той час про Київ, починають цікавити переважно політичні події та деякі історичні особи. Однак різні історико-географічні відомості постійно зустрічаються в їх працях протягом усього розглядуваного періоду.

Певна уривчастість повідомлень іноземних авторів, недостатня увага до питань соціально-економічної історії, інтерес до церковних проблем, найвішність деяких уявлень (зокрема розповіді про фантастичну довжину київських печер, версія про перебування Овідія на zesланні в Києві та т. ін.) хоча й відбивають рівень тогочасних історичних знань, але не знижують наукової цінності іноземних джерел при вивченні історії середньовічного Києва.

⁶¹ Про наявність у Києві та околицях численних приватних садів та городів, де ростуть рідкісні сорти овочів і фруктів, розповів також Альберт Віміна, венеціанський посол до Б. Хмельницького. — Див.: Киевская старина, 1900, № 1, с. 68.

ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА КИЄВА (1921 — ЧЕРВЕНЬ 1941 рр.)

Є. П. ШАТАЛІНА (Київ)

Після закінчення громадянської війни в умовах економічної розрухи, викликаній нею, Радянська держава почала відбудовувати народне господарство. Важливою ланкою його було господарство міст — складний комплекс специфічних служб, що мали забезпечувати елементарні життєві потреби населення. Для здійснення накреслень партії,

спрямованих насамперед на якнайшвидше поліпшення становища робітничого класу, ще в квітні 1919 р. на Україні були створені відділи комунального господарства при губернських, повітових та міських виконкомах Рад¹.

У березні 1923 р. було проведено всесоюзний міський перепис, що дав змогу відтворити загальну картину стану тогочасного міського господарства, визначити перспективи його відбудови і дальшого розвитку. Втілюючи в життя комплексну програму соціально-культурного розвитку міст, партія неодноразово підкреслювала, що реконструкція народного господарства у пролетарській державі проходить одночасно з поліпшенням матеріального становища й побуту робітників².

Хоча в цілому відродження міського господарства країни відбувалося успішно, за темпами воно відставало від розвитку інших галузей економіки. Зокрема, характерною для великих міст, у тому числі Києва, була затримка процесу їх відбудови до 1927—1928 рр. У зв'язку з цим червневий (1931 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийняв резолюцію «Про московське міське господарство і про розвиток міського господарства СРСР». У ній було поставлено завдання «...прискорити темпи розвитку міського господарства в СРСР і особливо житлового господарства відповідно до темпів і планів промислового будівництва»³. Пленум підкреслив, що «...питання міського господарства (житло, водопостачання, освітлення, опалення, каналізація, міський транспорт, зовнішній благоустрій, бані, пральні, громадське харчування) набувають величезного значення»⁴.

На завершальному етапі соціалістичної реконструкції партія планувала організувати «...широке розгортання робіт по перетворенню сотень промислових центрів у благоустроєні міста; будівництво тисяч будинків із квартирами, обладнаними всіма вигодами...; розгортання робіт по плануванню, поліпшенню міського транспорту, водопостачанню, каналізації, замощенню вулиць, озелененню і т. д.; будівництво будинків Рад, будинків техніки, парків культури і відпочинку, стадіонів, театрів, клубів, кінотеатрів...»⁵. Значна увага приділялася також розвитку сфери культурно-побутового обслуговування трудящих, для чого передбачалося «широко розгорнути мережу механізованих майстерень по лагодженню взуття і одягу, майстерень по ремонту меблів і домашнього інвентаря та інші промисли для обслуговування населення»⁶. Таким чином, за роки Радянської влади міське господарство стало одним з факторів соціальної політики КПРС та соціалістичної держави.

Завдання, які поставила партія щодо соціально-культурного розвитку міст, стали бойовою програмою діяльності партійних, радянських органів та громадських організацій Києва. Як відомо, у Києві раніше, ніж в інших містах Росії, було проведено водопровід (1872 р.), пущено електричний трамвай (1892 р.), дала струм електростанція (1893 р.), почала діяти каналізація (1894 р.)⁷. Однак на початок відбудовного періоду внаслідок застарілості й значної зношеності устаткування в зв'язку з його хижацькою експлуатацією іноземними концесіонерами та зруйнованістю у роки імперіалістичної та громадянської воєни ці під-

¹ СУ УССР, 1919, № 35, ст. 410.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 4, с. 4-12.

³ Там же, с. 530.

⁴ Там же, с. 521.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 5, с. 139.

⁶ Там же, с. 342.

⁷ Статистично-економічний довідник Київщини 1925/26 р. К., 1927, с. 326—333.

приємства прийшли майже в повний занепад. За роки воєнного лихоліття було завдано великих збитків і житловому фонду Києва — зруйновано близько 840 будинків загальною площею понад 100 тис. кв. м⁸. Крім того, протягом тривалого часу не проводилися роботи по благоустрою міста, в результаті чого воно забруднювалося, захаращувалося смітниками і звалищами. Не діяли також гідротехнічні споруди, які, зважаючи на складний рельєф Києва, відігравали значну роль у захисті його території від руйнування.

Отже, перед Київською міськрадою постало складне завдання — одночасно розв'язувати житлову проблему, налагоджувати роботу комунальних підприємств і займатися благоустроєм та докорінним поліпшенням санітарного стану міста. При цьому особливу увагу було приділено робітничим околицям, позбавленим більшості елементарних комунальних вигод. В. І. Ленін писав, що в дожовтневий період трудящі міст, особливо безробітні, «...юрмляться, як звірі, в землянках міських передмість або в таких жахливих трущобах і підвалах, як на Хитровому ришку в Москві»⁹. Начальник цеху ширвжитку заводу «Укркабель», депутат Верховної Ради СРСР П. В. Гусятникова згадувала про свої поневіряння до революції: «Мешкала в брудній, облертій хатинці в Реп'яховому Яру на Куренівці. В цьому районі селилася біднота, робітники, безробітні. Прийдеш додому після роботи втомлена, з розбитою душею і тілом, не знаєш, куди себе діти. В хатинці одне ліжко на трьох і воно завжди зайняте»¹⁰.

Процес відбудови й розвитку міського господарства проходив під неослабним контролем Київської партійної організації.

Поступово розширювалася територія Києва, зростала кількість його населення. Протягом 1921—1941 рр. площа міста збільшилася з 17,5 тис. до 68 тис. га, а кількість жителів — з 366,4 тис. до 846 тис. чол. (за даними перепису 1939 р.)¹¹. За чисельністю населення воно займало третє місце в Радянському Союзі й перше — на Україні. В зв'язку з цим проблема забезпечення житлом мешканців швидко зростаючого міста стояла досить гостро. Насамперед було поставлено завдання поліпшити житлові умови робітників, службовців, дрібних ремісників та інших трудящих верств населення, які мешкали у підвалах, напівпідвалах та різних малопритатних для життя приміщеннях. А вже на початку 1921 р. в місті ще нараховувалося понад 5,5 тис. кімнат у підвалах¹². Усунення соціальних контрастів шляхом конфіскації будинків, що належали непродуктивним елементам, і нерерозподіл вивільненої таким чином житлової площі між трудящими стали першочерговими заходами Радянської влади. Завдяки цьому вже у 1921—1925 рр. з підвалів, халуп та бараків було переселено 25 тис. киян¹³. Водночас прискореними темпами ремонтувалися старі будинки, проводилася надбудова додаткових поверхів, прибудова нових приміщень тощо. У широких масштабах здійснювалося державне та кооперативне будівництво: тільки за 20 років існування Радянської влади в Києві було споруджено понад 1600 будинків з усіма комунальними вигодами, в які переселилися тисячі

⁸ Про міське господарство. Постанова III пленуму Київського МПК 11—12 листопада 1931 р. К., 1932, с. 31.

⁹ Ленін В. І. До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи. — Повне збр. творів, т. 7, с. 136.

¹⁰ Соціалістична Київщина напередодні виборів у місцеві Ради депутатів трудящих. К., 1939, с. 27.

¹¹ Київ за 50 років Радянської влади, К., 1967, с. 33; Київ у цифрах. Стат. зб. К., 1972, с. 11; Народне господарство міста Києва. Стат. зб. К., 1963, с. 165.

¹² Київський міський державний архів, ф. Р—1, оп. 1, спр. 1507, арк. 23.

¹³ Київ за 50 років Радянської влади, с. 34.

робітничих сімей¹⁴. Таким чином, на одного трудящого в середньому припадало житлової площі 6,3 кв. м проти 1—1,15 кв. м до революції, а житловий фонд міста напередодні Великої Вітчизняної війни становив більш як 6,6 млн. кв. м проти 3,5 млн. кв. м у 1913 р.¹⁵

У досліджуваний період у Києві споруджувалося також багато об'єктів промислового, соціально-культурного та побутового призначення. Так, протягом 1921—1941 рр. стали до ладу кіно- і фотофабрики, ряд наукових та навчальних закладів, магазинів, фабрик-кухонь, готелів, лікарень, шкіл, дитячих садків та ясел, клубів, палаців культури, спортивних залів, водних станцій, басейнів, стадіонів, побутово-ремонтних майстерень, ательє, перукарень тощо. Їх відкриття перетворювалося на справжнє свято для киян. Зокрема, у 1932 р. було урочисто відкрито новий залізничний вокзал, стадіон «Динамо», трибуни якого вміщували 18 тис. глядачів, перший у місті аеропорт¹⁶. 1 травня 1939 р. мешканці столиці Радянської України та її гості зробили перші покупки в чудовому торговельному закладі — новому центральному універмазі, спорудженому на розі вулиць Хрещатик та Леніна. У Святошині відкрився Центральний аероклуб УРСР, в якому почали готувати льотчиків та парашутистів. 22 червня 1941 р. мав відбутися футбольний матч і на щойно збудованому Центральному стадіоні. Для архітектурного обличчя Києва стало характерним поєднання історичної давнини з сучасністю, що відповідало духу нової, соціалістичної епохи. Вулиці та площі столиці прикрасили величні будинки ЦК КП(б)У Раднаркому УРСР, Верховної Ради республіки, ряду наркоматів та інших республіканських установ і організацій.

Важливою ланкою міського господарства є комунальні підприємства — електростанції, громадський транспорт, водопровід тощо, їх діяльність взаємозв'язана і тому для якнайшвидшого задоволення різноманітних потреб жителів міста необхідно було одночасно відбудовувати і розвивати всі ці об'єкти. Однак через нестачу електричної енергії з перебоями працювали промислові підприємства, різні комунальні служби. Тому у першу чергу відбудовувалися саме електростанції. Протягом 1921—1941 рр. енергогосподарство Києва було не лише повністю відбудоване, а й докорінно реконструйоване, зокрема введено в дію нові енергетичні потужності. Так, у 1930 і 1935 рр. згідно з ленінським планом ГОЕЛРО були споруджені КРЕС-1 та КРЕС-2 потужністю відповідно 22 тис. і 24 тис. квт. Загалом у 1940 р. київські електростанції виробили 401,7 млн. квт/год. електроенергії проти 39,3 млн. у 1913 р.¹⁷

Завдяки зміцненню енергетичної бази, використанню місцевого палива стало можливим розпочати теплофікацію столиці Радянської України. Наприкінці 1936 р. була введена в експлуатацію перша ТЕЦ. У 1937—1940 рр. до тепломережі довжиною 15 км підключено понад 100 об'єктів — підприємств, лікарень, житлових будинків, дитячих установ, навчальних, комунально-побутових та культурних закладів¹⁸.

Крім постачання електроенергією підприємств державної промисловості, багато уваги приділялося дедалі ширшому її використанню в по-

¹⁴ Радянський Київ, 1938, № 11, с. 18.

¹⁵ Київ в цифрах. Стат. зб. К., 1966, с. 69; Київ за 50 років Радянської влади, с. 37.

¹⁶ Залізничний район м. Києва. К., 1959, с. 28; Соціалістичний Київ, 1933, № 1, с. 27; Пролетарська правда, 1932, 7 листоп.

¹⁷ Статистично-економічний довідник Київщини 1925/26 р., с. 332—333; Матеріали до господарського плану та бюджету м. Києва на 1941 рік. К., 1941, с. 8.

¹⁸ Радянський Київ, 1939, № 1, с. 26; № 19—20, с. 11; 1940, № 16, с. 17; Пролетарська правда, 1940, 12 берез.

буті, а також для благоустрою міста. Це сприяло поліпшенню умов життя його населення. Зокрема, за допомогою робітників «Мосенерго» було реконструйовано й розширено освітлювальне господарство. В результаті цього засвітилися електричними вогнями не тільки центральні вулиці, а й колишні робітничі околиці — Караваєві дачі, Куренівка, Поділ, Лук'янівка, Солом'янка, Приорка, Шулявка, Батиева гора, Протасів Яр та інші райони. Якщо в 1921/22 р. у Києві було лише 111 електроліхтарів, то наприкінці 1940 р. — 7745¹⁹, тобто кожний кілометр вулиці освітлювали 14—15 ліхтарів, у той час як до революції — тільки один.

Великих зусиль доклали партійні та радянські органи для відбудови й розвитку водопровідної мережі, оскільки мешканці та промислові підприємства Києва відчували хронічну нестачу води, а в багатьох робітничих районах та на околицях міста водопроводу взагалі не існувало. До того ж 70% його мережі було зруйновано або потребувало заміни внаслідок спрацьованості. В зв'язку з цим постало невідкладне завдання — якнайшвидше відновити існуючу мережу та прокласти нові магістралі. Для збільшення потужності та пропускної спроможності водопроводу модернізувалося устаткування артезіанських свердловин, водонасосних станцій, водомірної системи, було організовано службу контролю та нагляду. Ці заходи певною мірою сприяли поліпшенню водопостачання жителів та промисловості міста. Однак багато води витрачалося на технічні потреби, прибирання вулиць та поливання зелених насаджень, що негативно позначалося на її постачанні населенню. Для виправлення становища у грудні 1939 р. було введено в дію першу чергу Дніпровського водопроводу потужністю 100 тис. куб. м води на добу, завдяки чому вже у 1940 р. місто одержало її на 31% більше, ніж у 1939 р.²⁰ Введення в дію всього комплексу Дніпровського водопроводу загальною потужністю 360 тис. куб. м води на добу мало повністю розв'язати проблему водопостачання столиці. Однак до початку Великої Вітчизняної війни цього не вдалося зробити.

Одночасно продовжувалося буріння нових артезіанських свердловин, будівництво насосних станцій, прокладання водопровідної мережі. Якщо в 1921/22 р. у місті було 32 свердловини, з яких постійно діяли в середньому 14—19, 4 насосних станції (працювала одна) й 210,8 км мережі, то в першій половині 1941 р. експлуатувалося 50 артезіанських свердловин, 8 насосних станцій, 374 км водопровідної мережі²¹. Значна частина комунікацій була прокладена в робітничих районах та на околицях. Високоякісну питну воду одержали жителі Солом'янки, Деміївки, Батиевої гори, Протасового Яру, Лук'янівки, Дарниці, Святошина, хутора Березняки, задніпровських слобідок, Багринової гори, Чоколівки тощо. Нормалізація водопостачання сприяла поліпшенню охорони здоров'я трудящих, санітарного стану міста, діяльності протипожежної служби.

Протягом досліджуваного періоду проводилися також реконструкція та розширення каналізаційної системи, особливо на околицях, у зонах відпочинку (Пуща-Водиця), ліквідовано великі поля зрошення на Куренівці. Побудовано ряд потужних колекторів, працювали дві очисні станції. Довжина каналізаційної мережі зросла з 184,8 км у

¹⁹ Статистично-економічний довідник Київщини 1925/26 р., 319; Матеріали до господарського плану та бюджету м. Києва на 1911 рік, с. 11.

²⁰ Радянський Київ, 1940, № 12, с. 9.

²¹ Київський міський державний архів, ф. Р—1, оп. 1, спр. 292, арк. 10; ф. Р—988, оп. 1, спр. 214, арк. 15; Статистично-економічний довідник Київщини 1925/26 р., с. 326—327.

1921/22 р. до 249,2 км у середині 1941 р.²² Збільшення водного балансу Києва та пропускної спроможності каналізаційної системи докорінно поліпшило санітарно-побутові умови його жителів, сприяло збереженню чистоти вод Дніпра та навколишнього середовища.

Значно зросла також кількість закладів комунально-побутового призначення. До послуг киян та численних гостей міста у 1940 р. було 9 готелів, 220 перукарень, десятки фотоательє, розгалужена мережа побутово-ремонтних майстерень. Працювало 11 бань, 2 механічні пральні і 10 їх філіалів, 19 ринків та інші об'єкти сфери обслуговування²³. Радянський сервіс впевнено входив у побут мешканців столиці, ставши невід'ємною рисою нового, соціалістичного способу їх життя.

Прискореними темпами відбудовувалася та реконструювалася і така важлива галузь міського господарства, як транспорт, зміцнювалася його матеріально-технічна база, модернізувався рухомий склад, вдосконалювалися ремонтна та експлуатаційна служби. Як відомо, у зв'язку із складним, гористим рельєфом Києва в дореволюційний час основним засобом пересування його мешканців були візники і трамвай. Однак на початку відбудовного періоду трамвай фактично не працював через нестачу електроенергії, вкрай незадовільний технічний стан мережі, що потребувала майже повного відновлення. Так, в окремі дні 1921 р. на лінії виходили 2—3 вагони.

За роки перших п'ятирічок проведено повну реконструкцію трамвайного парку, рухомий склад якого зріс з 18 вагонів у 1921/22 р. до 434 — наприкінці 1940 р. Різко збільшився й потік пасажирів: якщо в 1921/22 р. трамвай перевезли 8 млн. киян, то в 1940 р. — 278 млн.²⁴

Велика увага приділялася також поліпшенню якості експлуатації трамвайного парку для кращого обслуговування трудящих. Найголовнішим у цій справі було раціональне розміщення маршрутів, щоб забезпечити безпересадочне сполучення між окремими районами та центром міста. Насамперед прокладалися нові та додаткові колії в промислові райони, на околиці та у місця відпочинку. Зокрема, їх шлях проліг до заводів «Більшовик», «Ленінська кузня», вагоноремонтного, кабельного, цегельного, дріжджового, хлібного, трикотажної фабрики та інших підприємств. Це сприяло значній економії часу робітників, який вони раніше витрачали на дорогу. Трамвайні лінії з'єднали центр міста з Дарницею і Броварами, із Солом'янкою та Деміївкою, Куренівку з Подолом та річковими пристанями, Печерськ з Бессарабкою, Микільську слобідку із споруджуванним у той час шовковим комбінатом у Дарниці. Було прокладено другу (паралельну) колію на Святошин, нове кільце на залізничному вокзалі, відкрито маршрути на Сирець, Теличку, в Голосієве та ін. Ряд районів міста мали трамвайний зв'язок із залізничним вокзалом.

Для зручності трудящих, які працювали позмінно, з липня 1933 р. за прикладом Москви та Ленінграда було запроваджено нічний трамвай, а з вересня 1938 р. для жителів віддалених районів — Пущі-Водиці, Броварів, Святошина — пряме сполучення з центром міста з чотирьох

²² Київ та його приміська смуга. Статистично-економічний довідник 1932 р. К., 1932, с. 151; Народного господарський план м. Києва на 1936 рік. К., 1936, с. 240; Статистично-економічний довідник Київщини 1925/26 р., с. 328—329; Радянський Київ, 1938, № 10, с. 32; Вісті, 1939, 22 трав.: Київський міський державний архів, ф. Р—988, оп. 1, спр. 214, арк. 15—16.

²³ Київ в цифрах. Стат. зб. К., 1966, с. 78; Радянський Київ, 1940, № 2, с. 18, 20—21; № 3, с. 21—22.

²⁴ Статистично-економічний довідник Київщини 1925/26 р., с. 330—331; Київ у цифрах. Стат. зб. К., 1977, с. 56.

годин ранку²⁵. Влітку збільшувалася кількість трамваїв до Святошина, Пущі-Водиці, Голосієвого та інших місць відпочинку киян. На головних магістралях міста — Хрещатику, вулицях Леніна, Червоноармійській, площі Калініна — трамваї поступово було замінено автобусами і троллейбусами. На початку 1941 р. в місті діяло 30 трамвайних маршрутів загальною довжиною 210,7 км, тоді як у 1921/22 рр. — відповідно, 10 і 97,2 км²⁶. Трамвай став зручним і надійним видом міського транспорту.

Але внаслідок складних топографічних умов не скрізь можна було застосовувати трамвайне сполучення, тому з 1928 р. відновив роботу фунікулер, який зв'язував Поділ з центром²⁷, а також розвивався автобусний і троллейбусний рух.

Перші 10 автобусів почали курсувати в Києві з грудня 1925 р. на чотирикілометровому маршруті²⁸. А вже у 1940 р. в місті було 55 автобусів, у тому числі найновішої марки «ЗІС». Загальна довжина їх маршрутів досягла 45 км. Щодня автобуси перевозили тисячі людей до заводів ім. Ф. Е. Дзержинського, ім. І. І. Лепсе, «Більшовик», а також у Святошин, Дарницю, Бровари, Голосієве, на хутір Грушки, у Новопетрівці. На окремих лініях вони працювали цілодобово, що було зручно для робітників нічної зміни.

У жовтні 1935 р. в Києві відкрився перший троллейбусний маршрут довжиною 3 км.: від площі III Інтернаціоналу (нині — площа Ленінського комсомолу) до вокзалу. На ньому працювали 6 машин, виготовлених на московському заводі «Динамо» та Ярославському авторемонтному заводі. До кінця 1940 р. жителів міста вже обслуговували 47 троллейбусів, а довжина їх маршрутів зросла до 17 км. Нова траса проходила, крім Хрещатики, по вулицях Леніна, Червоноармійській, Толстого, до заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, на Деміївку та в інші райони. Цей вид транспорту швидко завоював популярність у киян. Якщо в 1935 р. ним було перевезено 256 тис. пасажирів, то в 1940 р. — близько 15 млн.²⁹

З 1934 р. в Києві відкрито таксомоторний рух. Парк машин зріс з 15 у 1934 р. до 86 у 1940 р.³⁰ З 1938 р. для послуг пасажирів вводяться маршрутні таксі марки «ЗІС—101». Перші стоянки таксі були організовані на вокзалі, біля оперного театру, на міській пристані, Бессарабці, Червоній площі та в інших місцях³¹. Для обслуговування машин створено таксомоторну базу.

Вигідне географічне розташування Києва на стику трьох водних систем — Дніпра, Десни і Прип'яті — сприяло розвитку річкового транспорту. Він використовувався не тільки для перевезення населення з правого на лівий берег Славутича і в зворотному напрямі, а й для зв'язку з курортними селищами, розташованими по берегах річок у межах міської смуги. Цим самим створювалися сприятливі умови для відпочинку киян у мальовничих куточках природи. Їх улюбленими місцями були Труханів острів, Чорторий, Конча-Заспа, Межигір'я, Микільська пустись, Жуків острів, Старосілля та ін. 21 катер, що обслуговував прекладені до них постійні маршрути, за навігаційний сезон перевозив туди 3—4 млн. чол. У зв'язку з цим впорядковано та збіль-

²⁵ Соціалістичний Київ, 1933, № 4, с. 38; Радянський Київ, 1938, № 11, с. 28.

²⁶ Пролетарська правда, 1941. 13 берез.; Київ у цифрах. Стат. зб. К., 1977, с. 56; Статистично-економічний довідник Київщини 1925/26 рр., с. 330—331.

²⁷ Соціалістичний Київ, 1933, № 4, с. 28.

²⁸ Київський міський державний архів, ф. Р—1, оп. 1, спр. 2618, арк. 116.

²⁹ Київ у цифрах. Стат. зб. К., 1972, с. 66; Довідник по Києву. К., 1937, с. 67; Народногосподарський план м. Києва на 1936 рік, с. 245.

³⁰ Народногосподарський план м. Києва на 1936 рік, с. 246; Матеріали до господарського плану та бюджету м. Києва на 1941 рік, с. 9.

³¹ Довідник по Києву, с. 67—68.

шено кількість (з 4—5 до 12) причалів, зокрема обладнано спеціальний причал для посадки дітей³². Таким чином, завдяки комплексному розвитку всіх видів громадського транспорту значною мірою було розв'язано складну проблему транспортного обслуговування киян.

Велику роль у соціально-культурному житті міста відігравали засоби зв'язку. В результаті зміцнення матеріально-технічної бази, застосування найновішої апаратури, розширення телефонної й радіотрансляційної мережі вони розвивалися прискореними темпами. Централізовані поштово-телеграфні операції здійснювали міське управління поштового зв'язку, головпоштамт, центральний телеграф, міжміська телефонна станція, поштові відділення, розташовані в усіх районах Києва. Перша АТС на 400 номерів була введена в дію в 1932 р., а в 1940 р. киян обслуговували вже 5 АТС на 24 тис. номерів³³. На підприємствах, в установах та організаціях працювали сотні комутаторів, на вулицях та площах було встановлено близько 500 телефонів-автоматів³⁴. У столиці діяли дві радіостанції — РВ—9 та ім. С. В. Косіора, а також республіканський і обласний радіокомітети, радіоцентр, станція двостороннього зв'язку. За допомогою спеціалістів з московського тресту «Радіобуд» було докорінно реконструйовано радіотрансляційну мережу міста на зразок Москви та Ленінграда. Завдяки цьому наприкінці 1940 р. в Києві працювало понад 62 тис. радіоточок, тоді як у 1929 р. — лише 2 тис.³⁵

Перші кроки робило телебачення. Протягом 1937—1938 рр. у Києві було споруджено четвертий в країні телевізійний центр. Пробні передачі «механічного» телебачення на базі радіостанції РВ—9 пройшли успішно. 2 лютого 1939 р. — знаменна дата в історії республіканського телебачення. Саме в цей день відбулася перша у столиці України телепередача в ефір, яка тривала 40 хвилин. Інформацію про неї вмістила центральна преса³⁶.

Місцеві партійні та радянські органи багато зробили в справі благоустрою Києва. Він був очищений від руїн та звалищ побутового сміття. Нагляд за впорядкуванням міської території здійснювали державна санітарна інспекція та районні санітаційні станції. Для прибирання вулиць і скверів було виділено 45 спеціалізованих машин. Майже все доросле населення брало активну участь у суботниках, недільниках і місячниках, по благоустрою рідного міста, що проводилися під гаслом: «За чистий, впорядкований індустріальний Київ!». Київські комсомольці взяли шефство над комунальними службами, організовували соціалістичне змагання між мешканцями вулиць, будинків, кварталів. Його результати регулярно висвітлювалися на сторінках місцевої преси.

Важливою складовою частиною благоустрою міста є також реконструкція шляхів, оскільки від їх стану значною мірою залежить розвиток громадського транспорту. Тому в першу чергу асфальтувалися та замощувалися найбільш напружені магістралі, а згодом й інші вулиці та площі як у центрі, так і на околицях — у Дарниці, Голосієвому, на Чоколівці, в Совках, Протасовому Яру, на Сирці, Саперній та Олександрівській слобідках. Влаштувалися під'їзні шляхи з твердим покриттям до міста, залізничних станцій, річкового порту, до Жулян та

³² Радянський Київ, 1939, № 19—20, с. 15; 1940, № 6, с. 1.

³³ Матеріали до звіту Київської міськради XI скликання (1931—1934 рр.) до виборів Рад 1934 р. К., 1934, с. 23; Матеріали до господарського плану та бюджету м. Києва на 1941 рік, с. 9.

³⁴ Правда, 1940, 9 дек.

³⁵ Київ в цифрах. Стат. зб. К., 1966, с. 88; Народного господарський план м. Києва на 1936 рік, с. 235.

³⁶ Правда, 1939, 12 февр.

ін. Це не тільки поліпшило зовнішній вигляд міста, а й створило кращі умови для руху всіх видів транспорту, а також пішоходів.

Поряд з шляховими проводилися роботи по укріпленню численних урвищ, круч, схилів та пагорбів. З цією метою було реконструйовано вже існуючу та частково зведено нову складну систему інженерних та гідротехнічних споруд насамперед у найбільш загрозливих районах міста, таких, як Поділ, Куренівка, Батиева гора, Володимирська гірка, Протасів Яр, Лук'янівка, Забайков'я, Бабин Яр та ін. Береги Дніпра прикрасила і зміцнила нова гранітна набережна. Систематичне проведення гідротехнічних робіт сприяло збереженню міської території від руйнування внаслідок злив, обвалів, зсувів ґрунту.

Велике санітарно-оздоровче та естетичне значення мали зелені насадження. Кияни постійно дбали про збереження й примноження зеленого вбрання міста, щороку закладаючи під час недільників та місячників по озелененню нові сквери, парки, сади. У 1922 р. на Україні було створено товариство «Місто-сад», активними членами якого стали багато любителів природи Києва. До середини 1941 р. на базі лісових масивів створено красиві парки для жителів Дарниці, Святошина, Пущі-Водиці, Голосієвого. В затишному куточку Куренівки влітку 1937 р. відкрився чудовий парк культури і відпочинку — «Березовий гай». На високих дніпровських кручах розкинувся один з найкращих парків столиці — «Аскольдова могила». Справжньою окрасою міста став Центральний парк культури та відпочинку, розташований на місці колишніх Першотравневого та Аносівського парків і на зелених схилах Володимирської гірки. Численні сади й сквери було розбито поблизу підприємств, лікарень, шкіл, спортивно-культурних закладів, на площах та бульварах міста. Відкрито ботанічний сад АН УРСР, реконструйовано та розширено територію і зелену зону зоопарку, який ще у 1923 р. прийняв перших відвідувачів.

Озелененням міста займався Київський трест зеленого будівництва. Справжньою фабрикою була одна з його головних баз — Сирецьке господарство, засноване ще в 1893 р. й відроджуване з 1922 р. В його оранжереях і розсадниках вирощувалися саджанці плодово-ягідних та декоративних дерев і кущів, довголітніх вічнозелених рослин, розсада рідкісних, цінних сортів квітів.

Загальна площа зелених насаджень Києва у 1940 р. досягла 600 га (до революції вона становила 131 га), тобто на кожного мешканця їх припадало близько 10 кв. м, тоді як ще на початку 30-х років — лише 2,8 кв. м³⁷. Місто утопало в зелені, різнобарвне буяння квітників, клумб, газонів доповнювало його красу. Кілька квіткових магазинів та літніх навільйонів працювало у місцях масового відпочинку, біля театрів, на пожвавлених перехрестях, вокзалах.

Хороші природно-кліматичні умови Києва сприяли розвитку дачного господарства на його околицях. У Пущі-Водиці, Святошині, Дарниці, Голосієвому та інших місцях були побудовані бази й будинки відпочинку. Навколишні ліси — Броварський, Голосіївський, Конча-Зоспівський, Боярський, Святошинський, Пуща-Водицький, загальна площа яких становила 25,3 тис. га, поступово перетворилися на дачні, паркові й лісопаркові зони, підпорядковані Управлінню лісопарків. В них прокладалися шляхи, впорядковувалися ставки й озера, велися меліоративні роботи.

Водночас багато уваги приділялося проведенню в парках, садах та інших місцях масового відпочинку трудящих ідейно-виховної робо-

³⁷ Соціалістичний Київ, 1933, № 5–6, с. 17; Пролетарська правда, 1937, 21 жовт.; Радянський Київ, 1939, № 19–20, с. 16.

ти. Там читалися лекції, у літніх кінотеатрах демонструвалися нові стрічки, на естрадних, спортивних і танцювальних майданчиках влаштовувалися концерти, атракціони, ігри. Парки й сади прикрашалися скульптурами, барвистими панно, плакатами. В них працювали бари, ресторани, кафе. Масові народні гуляння стали улюбленою формою дозвілля жителів столиці Радянської України та гостей міста.

Таким чином, у передвоєнний період завдяки успішному здійсненню соціальної політики Комуністичної партії та Радянської держави, спрямованої на зростання добробуту та поліпшення умов життя трудящих, індустріальний Київ перетворився на зразкове соціалістичне місто. Порівняно з дореволюційним часом його житловий фонд майже подвоївся, енергетична база зросла в 10 разів, а споживання води — втриє. У транспортній системі міста, крім трамвая, з'явилися нові види сполучення — автобуси, тролейбуси, таксі. Значного розвитку набули засоби зв'язку. Розгалужена мережа комунально-побутових закладів, налагоджені банно-пральне господарство, санітарно-очисна та гідротехнічна служби сприяли поліпшенню обслуговування трудящих і санітарного стану території міста. Наприкінці 1940 р. у Києві працювало 11 спеціалізованих трестів та управлінь комунального господарства³⁸. У сфері комунально-житлового та побутового обслуговування було зайнято 19 тис. чол. проти 2 тис. у 1922 р.³⁹ Завдяки їх самовідданій праці при постійній допомозі партійних, профспілкових і комсомольських організацій та активній участі населення Київ невідомо змінив своє обличчя. Чисте, впорядковане, зелене місто стало гордістю не тільки киян, а й трудящих усієї країни. Хто хоча б один раз побував у Києві, неодмінно захоплювався його красою та благоустроєм. Образне визначення — «місто-сад», «місто-красень» — назавжди закріпилося за ним. У соціалістичному змаганні трьох великих міст України — Києва, Одеси і Харкова — за зразкове житлово-комунальне господарство воно неодноразово займало перше місце. Великий індустріальний, науковий і культурний центр країни — такою була столиця Радянської України напередодні Великої Вітчизняної війни.

³⁸ Радянський Київ, 1940, № 12, с. 13.

³⁹ Народне господарство міста Києва, Стат. зб. К., 1963, с. 86; Київський міський державний архів, ф. Р—1, оп. 1, спр. 35, арк. 26.

З історії Української РСР у період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції

РОЛЬ РЕВВІЙСЬКАД ФРОНТІВ І АРМІЙ У БУДІВНИЦТВІ РЕГУЛЯРНОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

А. А. ДІЛАНЯН (Київ)

У захисті завоювань Великого Жовтня величезну роль відіграла військово-організаторська діяльність Комуністичної партії в роки громадянської війни, найважливішою складовою частиною якої стало створення і зміцнення масової регулярної Червоної Армії. «Саме тому,

що ми прихильники захисту вітчизни, — підкреслював В. І. Ленін, — ми говоримо собі: для оборони потрібна тверда і міцна армія...»¹.

Керівництво всією складною і безпрецедентною роботою по створенню соціалістичної регулярної армії здійснювала більшовицька партія, її Центральний Комітет на чолі з В. І. Леніним. Вирішуючи найважливіші питання будівництва армії нового типу, визначаючи принципи і методи її організації, Комуністична партія та Радянський уряд одночасно вживали рішучих заходів щодо посилення безздатності військ, забезпечення їх людськими та матеріальними ресурсами тощо.

Важливу роль у вирішенні питань військового будівництва партія відводила Реввійськрадам фронтів і армій. Виконуючи функції колегіальних органів військово-політичного управління в оперативній та стратегічній ланках регулярної Червоної Армії, вони активно сприяли утвердженню ленінських ідей і принципів в організації та діяльності нової, соціалістичної армії.

В радянській історіографічній та мемуарній літературі, присвяченій розкриттю військово-організаторської ролі партії, В. І. Леніна в роки громадянської війни, питань розгрому контрреволюції на різних фронтах, міститься змістовний матеріал про роботу Реввійськрад та їх членів². Зокрема, заслуговує на увагу нарис М. М. Славина³, в якому досліджується процес утворення Реввійськрад, їх функції і роль у місцевому радянському будівництві та в становленні органів військової юстиції. Проте ще немає наукових праць, в яких би спеціально розглядалася проблема, пов'язана з їх військово-політичною діяльністю в роки громадянської війни.

В даному повідомленні автор робить спробу проаналізувати деякі аспекти багатогранної діяльності Реввійськрад по формуванню частин і з'єднань Червоної Армії, підготовці і вихованню військових кадрів, матеріально-технічному постачанню, медично-санітарному забезпеченню військ.

Перший рік становлення молодого Радянського республіки проходив у надзвичайно складних обставинах. Об'єднані сили внутрішньої та зовнішньої контрреволюції намагалися потопити в крові першу в світі соціалістичну державу робітників і селян. Зокрема, серйозну небезпеку для Країни Рад являв собою заколот чехословацького корпусу, що спалахнув влітку 1918 р. на сході країни.

Вживаючи рішучих заходів з метою його ліквідації, ЦК РКП(б) і РНК спрямували свої зусилля на вирішення питань централізації управління усіма радянськими загонами, що діяли проти сил контррево-

¹ Ленін В. І. Доповідь про зовнішню політику на об'єднаному засіданні ВЦВК і Московської Ради 14 травня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 36, с. 323.

² Див., наприклад: Кляцкин С. М. На защите Октября. М., 1965; КПСС и строительство Советских Вооруженных Сил. М., 1967; Петров Ю. П. Строительство политорганов, партийных и комсомольских организаций армии и флота. 1918—1968. М., 1968; Гринишин Д. М. О военной деятельности В. И. Ленина. К., 1970; Кораблев Ю. И. В. И. Ленин и создание Красной Армии. М., 1970; его же. В. И. Ленин и защита завоеванной Великой Октября. М., 1979; Липицкий С. В. Военная деятельность ЦК РКП(б) 1917—1920. М., 1973; его же. Ленинское руководство обороной страны 1917—1920. М., 1979; Кольчев В. Г. Партийно-политическая работа в Красной Армии в годы гражданской войны 1918—1920. М., 1979; Спириин А. М. Разгром армии Колчака. М., 1957; Непариков А. П. Восточный фронт 1918. М., 1969; Владимирцев В. С. Партия — организатор разгрома контрреволюции на юге. М., 1971; Незабываемое: Воспоминания. М., 1961; Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне. М., 1963; Посланцы партии: Воспоминания. М., 1967; Реввоенсовет нас в бой зовет: Воспоминания. М., 1967 та ін.

³ Славин М. М. Реввоенсоветы в 1918—1919 гг.: Историко-юридический очерк. М., 1974.

люції. 11 червня 1918 р. на засіданні Раднаркому під головуванням В. І. Леніна було прийнято рішення про об'єднання командування і утворення керівного органу боротьби проти білочехів. Через два дні виїшов наказ РНК, підписаний В. І. Леніним, про створення Реввійськради Східного фронту для керівництва бойовими операціями проти заколотників⁴, до складу якої ввійшли командуючий фронтом та два політкомісари.

В наказі зазначалося, що всі командири і начальники окремих частин і загонів повністю підпорядковуються Реввійськradі. Місцеві радянські органи зобов'язані були всіляко сприяти її діям, спрямованим на придушення контрреволюційного заколоту. Непідкорення чи протидія наказам Реввійськради розглядалися як зрада і каралися за законами воєнного часу⁵.

Принципи, за якими утворювалася Реввійськрада Східного фронту як колегіальний орган військово-політичного керівництва військами, було покладено в основу формування керівних органів оперативнo-стратегічних з'єднань Червоної Армії. Протягом другої половини 1918 р. у всіх фронтах і арміях створювалися Реввійськради⁶.

Відразу ж після утворення Реввійськради фронтів і армій, до складу яких входили командуючий і політичні комісари — досвідчені більшовики з великим стажем революційної роботи, розгорнули енергійну діяльність по формуванню регулярних частин. Виконання цього завдання було пов'язане з величезними труднощами. Загони Червоної Армії, що створювалися на засадах добровільності, були нечисельними за своїм складом, мали різноманітну організаційну структуру і прагнули діяти насамперед у районі свого формування.

Об'єктивні труднощі організаційного характеру доповнювалися помилковими поглядами керівників Вищої Військової Ради (ВВР), які, не зрозумівши сутності нового стану в будівництві Червоної Армії, догтримувалися застарілої лінії на формування загонів завіси*. У директиві від 3 липня 1918 р., надісланій на адресу командування Східного фронту, ВВР наказала створити організацію на зразок Північної і Західної ділянок завіси та назвати її Східною ділянкою⁷.

Реввійськрада Східного фронту рішуче виступила проти загонної системи. У її доповідній записці на адресу народного комісара у військових справах вказувалося, що війська, перебуваючи на становниці загонів завіси, нездатні до рішучих дій. В зв'язку з цим висувалася вимога негайного формування регулярних частин⁸. Незабаром в умовах організаційних і матеріальних труднощів та безперервних боїв під керівництвом Реввійськради протягом 3-х місяців на Східному фронті було утворено 6 армій⁹. В їх організації та зміцненні велику роль відіграли члени Реввійськрад фронту і армій — С. І. Гусев, К. Х. Данішевський, С. С. Каменев, П. А. Кобозев, В. В. Куйбішев, К. А. Мехоношин, М. М. Тухачевський, П. К. Штернберг та ін. Їх діяльність

⁴ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. М., 1974. Т. 5, с. 554, 538.

⁵ Див.: Декреты Советской власти. М., 1959. Т. II, с. 429—430.

⁶ Всього за період з червня 1918 р. по 1920 р. було створено 48 Реввійськрад фронтів і армій. Див.: Директив Командования фронтов Красной Армии. 1917—1922 г.: Сб. док. М., 1978. Т. IV, с. 529—544.

* Завіса — своєрідне об'єднання окремих загонів при відсутності регулярної армії. Була утворена для оборони демаркаційної лінії, що визначалася умовами Брестського миру.

⁷ ЦДАРА, ф. 3, оп. 1, спр. 15, арк. 47.

⁸ Див.: Ненароков А. П. Восточный фронт 1918 г., с. 121.

⁹ Див.: Там же, с. 113—149.

мала велике значення для формування регулярних частин і з'єднань на інших фронтах. Як відзначав Р. Й. Берзін, «Східний фронт є першим нашим фронтом, де організація була поставлена на належну висоту, побудована за вимогою військової науки»¹⁰.

Дещо повільніше відбувалося формування регулярних частин на Південному фронті. Деякі члени Реввійськрази фронту дотримувалися застарілих поглядів на збереження партизанських методів боротьби, виступали проти неухильного запровадження воїнської дисципліни і залучення колишніх військових спеціалістів на командні посади. Звичайно, подібні погляди сунеречили новому курсові партії у військовому будівництві.

ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніним вжив своєчасних заходів до неухильного проведення в життя лінії партії на створення регулярної армії. Зокрема, на початку жовтня 1918 р. згідно з наказом Реввійськрази Південного фронту¹¹ його війська були розділені на 5 польових армій¹². На той час на трьох фронтах діяло вже 12 армій, до яких входило 34 стрілецькі та 1 кавалерійська дивізії¹³. Так протягом другої половини 1918 р. закладався міцний фундамент масової регулярної Червоної Армії.

Дедалі зростаючі масштаби громадянської війни та боротьби з іноземними інтervenтами вимагали посилення військово-організаторської діяльності Комуністичної партії по збільшенню чисельності армії, безперервному поповненню її людськими резервами, формуванню нових боєдатних частин. Ухвалений VIII з'їздом РКП(б) курс партії на встановлення міцного союзу робітничого класу з середнім селянством сприяв розширенню соціальної бази Червоної Армії, дав змогу суттєво збільшити її кількісний склад.

Разом з тим частини, що формувалися і комплектувалися в основному за рахунок селянських елементів, були слабо підготовлені у військовому відношенні та не відзначались високою політичною свідомістю. З метою ліквідації цих недоліків Реввійськрази фронтів і армій проводили роботу, яка насамперед спрямовувалася на виховання та навчання червоноармійців, організацію запасних і резервних частин тощо. При цьому вони керувалися вказівками В. І. Леніна, який звертав особливу увагу на бойову підготовку військ. Ще в березні 1918 р. Володимир Ілліч підкреслював: «Червона Армія — безумовно чудовий бойовий матеріал, але матеріал сирий, необроблений. Для того, щоб її не зробити гарматним м'ясом.., її необхідно навчити, дисциплінувати»¹⁴.

Реввійськрази фронтів і армій надавали виключно важливого значення цьому аспектові підготовки військ, поліпшенню їх польової вички, підвищенню майстерності бійців та командирів. Так, в наказі Реввійськрази Південного фронту, виданому влітку 1919 р., зверталася особлива увага на те, що ворога б'ють не лише кількістю, а й якістю та вмінням. У зв'язку з цим висувалося завдання обов'язкового навчання особового складу стрільбі й тактиці польового бою¹⁵.

Практична робота по навчанню особового складу спрямовувалася на успішне опанування ним прийомів і навичок боротьби з досвідченим і сильним ворогом як для наступальних, так і оборонних боїв.

¹⁰ Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне, с. 118.

¹¹ На той час було сформовано повний склад Реввійськрази Південного фронту. Див.: Директивы командования фронтов Красной Армии. 1917—1922. М., 1971. Т. 1, с. 773.

¹² Там же, с. 350—351.

¹³ Советские Вооруженные Силы: История строительства. М., 1978, с. 58.

¹⁴ Ленин В. И. На деловой грунт. — Полне збір. творів, т. 35, с. 391.

¹⁵ ЦДАРА, ф. 100, оп. 8, спр. 42, арк. 59.

Влітку 1919 р. в ході боїв з білогвардійцями на Південному фронті з'ясувалося, що радянські війська не досить уміло ведуть боротьбу з кіннотою ворога. При безпосередній участі членів Реввійськради фронту була розроблена й затверджена інструкція, яка була розіслана у всі фронтові частини і з'єднання. Визначаючи заходи щодо попередження проривів кінноти ворога, вона звертала увагу на неприпустимість лінійного розташування частин, на старанну оборону проміжків між підрозділами і частинами тощо.

Інструкція вимагала також, щоб у всіх полках і дивізіях відбувалися відповідні польові навчання¹⁶.

З метою вироблення конкретних заходів і перевірки підготовленості частин до боротьби проти кавалерії противника з ініціативи деяких Реввійськрад армій утворювалися спеціальні комісії. До них входили представники штабів армій, інспекцій родів військ (кавалерії, піхоти), управління формування частин та селянської секції політвідділів армій. Комісії розробляли і подавали на затвердження Реввійськрад плани заходів, що передбачали проведення практичних занять, посилення роз'яснювальної роботи. У планах передбачалося утворення інспекційно-інструкторських груп, які призначалися для практичного навчання прийомів і методів зустрічного бою з кіннотою. У частинах, де перебували такі групи, проходили тиждень практичних занять з піхотинцями і кавалеристами¹⁷.

Надаючи важливого значення питанню узагальнення і поширення передового досвіду по бойовому застосуванню кінноти, Реввійськрада 13-ї армії Південного фронту у вересні 1919 р. видала наказ, що зобов'язував командирів усіх кавалерійських частин щомісяця подавати опис бойових дій з подробицями. В ньому відображувалися такі питання — одержані завдання, чисельність особового складу, участь у бою кінної артилерії, кулеметів і підричників, порядок і способи виконання завдання, а також досягнуті результати. Усі такі відомості ретельно аналізувалися інспекцією кавалерії, яка вносила до Реввійськради пропозиції щодо поширення тих або інших вдалих дій як з метою запобігання помилок в бою, так і для досягнення єдності поглядів на бойове застосування кінноти армій¹⁸.

Успіх у будівництві масової регулярної Червоної Армії залежав й від правильного вирішення проблеми підготовки надійного, навченого і вихованого командного складу. В. І. Ленін не раз вказував, що, створюючи нову армію, треба брати командирів з народних мас, бо тільки червоні офіцери матимуть авторитет серед солдатів і зуміють утвердити в нашій армії соціалізм. Разом з тим Володимир Ілліч, враховуючи конкретні обставини, вимагав залучення до лав Червоної Армії колишніх військових спеціалістів, широкого використання їх досвіду і знань¹⁹.

Діяльність Реввійськрад по забезпеченню військ командними кадрами здійснювалася по двох напрямках: по-перше, вони готували командирів з робітничих і селянських мас; по-друге, проводили роботу по залученню на командні посади військових спеціалістів колишньої армії.

Крім курсів, що перебували у віданні Головного управління військових навчальних закладів Наркомату у військових справах, команд-

¹⁶ Там же, спр. 41, арк. 126.

¹⁷ Там же, ф. 197, оп. 1, спр. 9, арк. 200—201.

¹⁸ Там же, ф. 198, оп. 1, спр. 13, арк. 297.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Промова в «День Червоного офіцера» 24 листопада 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 192; Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 176—177.

ні кадри готувалися й на фронтних і армійських курсах. Так, взимку 1919 р. на Південному фронті діяли курси по підготовці молодших командирів. Від кожної дивізії на них відряджалося не більш як 12 чол. Навчання тривали 2—3 місяці відповідно до навчальної програми, яка передбачала вивчення піхотної тактики (до полку включно), топографії, тактики рушничного і кулеметного вогню, статутів і методики навчання червоноармійців. На таких курсах обов'язковими були й заняття з політичної освіти, вивчалися історія революції та соціалізму, сутність і завдання Радянської влади, призначення і цілі Червоної Армії²⁰.

Під безпосереднім керівництвом Реввійськград створювалися також курси по підготовці і перепідготовці вищого командного складу. Заняття на них проводилися кожного дня протягом 6 год. Вони включали вивчення як військових (усі види боїв, управління військами), так і політичних дисциплін (основи політекономії, Конституція РСФРР тощо)²¹.

Незважаючи на те, що заняття проходили у важких умовах через гостру нестачу матеріальних засобів для навчання, важких побутових умовах викладачів і слухачів курси успішно виконували завдання якісної підготовки випускників. Про це свідчать підсумки перевірок ряду курсів. Одна з таких перевірок проводилася в серпні 1920 р. на Південно-Західному фронті. В роботі інспекційної комісії брав участь член Реввійськгради цього фронту Р. Й. Берзіп. В загальному висновку комісії підкреслювалося, що курси справляють досить приємне враження, відчувається справжнє військове життя з живим імпульсом, з свідомим ставленням до справи як курсантів, так і керівників, немає рутини й сплячки; в роботі помітно продуманість, систематичність і правильну постановку завдань²². Всього за 1918—1920 рр. в Країні Рад було підготовлено 65 тис. червоних командирів, з яких близько 40% припадає на долю фронтних, армійських та дивізійних курсів, що діяли під безпосереднім керівництвом Реввійськград²³.

Високу оцінку діяльності радянських командних курсів було дано в постанові Ради Праці та Оборони від 19 січня 1921 р. В ній зазначалося: «Протягом усіх трьох років вони невпинно давали фронтам кадри червоних командирів, багато з яких загинули смертю хоробрих на полі битви. Інші знаходяться в лавах Червоної Армії і, займаючи відповідальні посади, наочно доводять, що робітники та селяни здатні володіти знаряддями війни і перемоги»²⁴.

Виступаючи активними провідниками політики партії по залученню в Червону Армію колишніх військових спеціалістів, Реввійськгради фронтів і армій виявляли постійне піклування про долі військспеців, сміливо висували найбільш здібних з них на командні посади, давали відсіч будь-яким спробам спотворення лінії партії у цьому питанні. Так, після того, як у серпні 1919 р. в пресі з'явилися статті, де висловлювалися помилкові погляди в питанні ставлення до військових спеціалістів, Реввійськграда Південного фронту активно виступила проти таких поглядів. У спеціальному її наказі в зв'язку з цим підкреслювалося, що радянська політика у військовому питанні залишається не-

²⁰ ЦДАРА, ф. 100, оп. 8, спр. 36, арк. 125—129.

²¹ Там же, ф. 201, оп. 3, спр. 245, арк. 16.

²² Там же, ф. 102, оп. 1, спр. 5, арк. 129.

²³ Див.: В. Й. Ленин и Советские Вооруженные Силы. М., 1969, с. 245.

²⁴ Военные знания, 1921, № 4, с. 2.

змінною і тому віддані Радянській владі військові спеціалісти будуть користуватися її довір'ям та підтримкою²⁵.

Надзвичайно велику роль у політичному вихованні військспеців, у тому, що вони переглянули свої життєві позиції і стали по-новому ставитися до радянської роботи відіграли члени Реввійськрад — політичні комісари. Вони уважно стежили за підбором і розстановкою колишніх військових спеціалістів, рішуче виступали проти непродуманих переміщень, турбувалися про їх майбутню долю. Своім тактом, глибокими знаннями справи політкомісари викликали почуття поваги у військових спеціалістів, що створювало сприятливу і ділову атмосферу для спільної роботи²⁶.

Всього з липня 1918 р. по серпень 1920 р. в лави Червоної Армії було залучено понад 48 тис. генералів і офіцерів старої армії. З них близько 30 тис. було направлено до діючої армії²⁷. Значна кількість колишніх військових спеціалістів (наприклад, О. І. Єгоров, С. С. Каменев, М. М. Тухачевський та ін.) в майбутньому виявили себе як талановиті військові теоретики та воєначальники Радянських Збройних Сил.

Успіхи фронтів і армій залежали від рівня організації узгодженого військового господарства, постачання військ усім необхідним. Здійснюючи керівництво обороною країни, В. І. Ленін звертав серйозну увагу партійних, радянських і військових органів, зокрема, на те, що «найбільше потребує наша армія *постачання*: одягу, взуття, зброї, снарядів. У розореній країні доводиться докладати величезних зусиль, щоб покрити цю потребу армії...»²⁸. Тому Реввійськради постійно турбувалися про безперервні поставки озброєння, техніки, боєприпасів, обмундирування і продовольства. Як правило, два-три рази на тиждень у їх робочому денному розпорядку передбачалися спеціальні години для заслуховування представників органів постачання і вирішення невідкладних завдань.

З ініціативи Реввійськрад проводилися періодичні перевірки з метою з'ясування питань організації і становища у постачанні частин і з'єднань. Так, в березні 1919 р. комісія, утворена Реввійськradoю Південного фронту, перевірила матеріально-технічне забезпечення деяких армій. Підсумки перевірки були відображені у наказі Реввійськради, в якому відзначалися недоліки, виявлені під час інспектування, а також вимагалось жити найрішучіших заходів щодо поліпшення забезпечення частин усім необхідним²⁹.

У багатьох питаннях постачання військ (особливо в найбільш складних ситуаціях) члени Реввійськрад зверталися безпосередньо до В. І. Леніна. Наприклад, 28 червня 1919 р. Реввійськрада 10-ї армії Південного фронту в телеграмі, адресованій Володимиру Іллічу, просила допомоги зернофуражем, відсутність якого ускладнювала становище в армії³⁰. Вважаючи за доцільне підтримати це прохання, В. І. Ленін у телеграмі, надісланій через три дні найближчій до місцезнаходження армії губернській продкомісії (м. Самара), дав вказівку негайно відправити весь зернофураж, що був на той час у наявності³¹.

²⁵ ЦДАРА, ф. 100, оп. 8, спр. 42, арк. 81.

²⁶ Див., наприклад: Реввоєнсовет нас в бой зовет: Воспоминання, с. 91.

²⁷ Иовлев А. М. Деятельность КПСС по подготовке военных кадров. М., 1976, с. 43.

²⁸ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! — Повне збір. творів, т. 39, с. 46.

²⁹ ЦДАРА, ф. 100, оп. 8, спр. 37, арк. 222.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, спр. 536, арк. 90—91.

³¹ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. М., 1976. Т. 7, с. 345.

Одним із складних і разом з тим благородних завдань, що стояли перед партією в роки громадянської війни, було завдання відновлення здоров'я червоноармійців та командирів. Особливу турботу щодо цього виявляв В. І. Ленін. Він зазначав, що «...всі наші труднощі й муки — ніщо в порівнянні з тим, що випало на долю пораненому червоноармійцеві, який проливає кров на захист робітничої і селянської влади...»³².

Реввійськрази фронтів і армій постійно керували і контролювали діяльність медичних і санітарних закладів, адже боєздатність військ залежала й від того, як швидко виліковувалися і поверталися в армію воїни-червоноармійці. Про значимість цієї роботи свідчить наказ Реввійськрази Південного фронту, виданий влітку 1919 р., в якому, зокрема, зазначалося, що своєчасне і правильне подання медичної допомоги хворим і пораненим є першочерговим завданням, від вирішення якого залежить успішне виконання будь-яких бойових дій³³. На своїх засіданнях і нарадах Реввійськрази систематично розглядали питання, спрямовані на поліпшення діяльності військових медично-санітарних закладів.

З метою попередження масових інфекційних захворювань (холера, тиф, віспа) та зжиття ефективних заходів у боротьбі з ними створювалися міжвідомчі комісії з представників Реввійськраз, місцевих партійних і радянських органів. Їм надавалися надзвичайні повноваження на територіях дислокації фронтів і армій.

Реввійськразою 14-ї армії Південного фронту влітку 1919 р. вживалися заходи щодо обладнання польових пересувних шпиталів, евакуаційних та інфекційних пунктів, пересувних дезінфекційних, перев'язочних і банно-пральних загонів, а також побудови нових бань, пралень і складів білизни. У всі дивізії посилювалися лікарі, їх помічники і дезінструктори. Більше того, Реввійськраз армії добирався до того, щоб про кожний випадок захворювання негайно доповідалося з подробицями начальнику санітарної частини. Ретельно контролювалося проведення усіх запланованих заходів по боротьбі з епідемією³⁴.

Попередження захворювань в частинах багато в чому залежало від особистої медичної культури червоноармійців. В зв'язку з цим, зокрема, у розпорядженні Реввійськрази Південно-Західного фронту від 23 жовтня 1920 р. увага акцентувалася на тому, що метою санітарної освіти є виховання бійців у дусі медичних правил і глибоких медичних знань. Підвищення санітарно-культурного рівня червоноармійців, як правило, здійснювалося шляхом читання лекцій, проведення бесід, розповсюдження популярних медичних книг і брошур, організації пересувних показових музеїв та виставок³⁵.

Таким чином Реввійськрази фронтів і армій внесли свій гідний вклад у загальну справу Комуністичної партії і радянського народу по будівництву і зміцненню масової регулярної Червоної Армії. Вони відіграли велику роль у формуванні частин і з'єднань, навчанні і вихованні особового складу, підготовці командних кадрів, матеріально-технічному і медичному забезпеченні військ. З нагоди десятиріччя утворення Реввійськраз в газеті «Известия» зазначалося, що «організаторський геній пролетаріату, втілений у нашій партії, прийняв цю форму керівництва армією як таку, що найбільш відповідає завданням оборо-

³² Ленін В. І. На допомогу пораненому червоноармійцеві! — Повне збір. творів, т. 41, с. 148.

³³ ЦДАРА. ф. 100 оп. 8, спр. 42, арк. 37.

³⁴ Там же, ф. 199, оп. 1, спр. 21, арк. 17, 42—43, 56—60.

³⁵ Там же, ф. 102, оп. 1, спр. 5, арк. 203.

ни Радянської держави, і саме тому, що в Реввійськрадах об'єдналися всі нитки керівництва: організація, навчання, виховання, постацання, тактика боротьби з ворогом»³⁶.

Досвід діяльності Реввійськрад у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції широко використано в Радянських Збройних Силах, що гідно стоять нині на варті соціалістичних завоювань трудящих Союзу РСР.

³⁶ Известия, 1928, 2 сент.

БОРОТЬБА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗА СТВОРЕННЯ ПЕРШИХ КОЛЕКТИВНИХ ГОСПОДАРСТВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

В. С. СУЛЬКО (Ровно)

Процес соціалістичної перебудови сільського господарства в УСРР у період громадянської війни знайшов своє відображення в ряді монографій¹. Проте діяльність більшовиків півдня України в його здійсненні майже не розкрита. У даному повідомленні мова йде про Одеську й Херсонську губернії.

Автор робить спробу показати особливості зародження і зміцнення перших паростків соціалістичного землеробства в цьому регіоні, залучення трудящого селянства до активної участі в радянському будівництві.

Аграрна революція на Україні проходила в більш складних умовах, ніж у центральних губерніях Росії. Якщо в останній поміщицьке землеволодіння було знищене ще в 1917 р. — на початку 1918 р., то в УСРР його остаточно було ліквідовано влітку 1920 р. В деяких повітах, наприклад, у Дніпровському і Херсонському Херсонської губернії та Тираспольському Одеської губернії цей процес, внаслідок воєнних дій проти білогвардійців, розрухи, неврожаю і голоду затягнувся аж до травня 1921 р.

В. І. Ленін у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» вказував, що після розгрому білогвардійських полчищ земельне питання на Україні необхідно вирішити так само, як це було зроблено в Росії. «...Радянська влада українських робітників і селян, — писалося в листі, — повинна закріпити повне знищення поміщицького землеволодіння, повне визволення українських робітників і селян від будь-якого гніту поміщиків і від самих поміщиків»².

Органи Радянської влади докладали всіх зусиль для втілення в життя завдань партії в аграрному питанні. 5 лютого 1920 р. було прийнято земельний закон, згідно з яким поміщицька земля без будь-якого викупу передавалася трудящим масам. Закон передбачав також передачу всього сільськогосподарського реманенту нетрудових госпо-

¹ Рубач М. А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1956; Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.). К., 1960; Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917—1929 гг.): Очерки истории. М., 1974; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.). К., 1978.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 40, с. 40.

дарств у розпорядження земельних відділів для задоволення потреб селянської бідноти.

Щоб новий земельний закон був доведений до відома широких селянських мас, ЦК КП(б)У вирішив провести «селянський тиждень». У села республіки було направлено сотні комуністів і передових робітників, які взяли активну участь в їх організації. «Дні селянського тижня, — писалося у передовій статті журналу «Коммунист», — повинні сприяти головній справі, від якої залежить доля Радянської влади на Україні. — справі зміцнення союзу робітників і селян»³.

Миколаївський губком КП(б)У відрядив для участі в «селянському тижні» близько 500 комуністів і передових робітників⁴. Посланці уважно прислуховувалися до потреб і запитів трудящого селянства, всіляко сприяли залученню бідноти до колективного господарювання.

З метою широкого залучення трудящих селян до безпосередньої участі в розподілі землі створювалися сільські і волосні земельні комісії, активну участь в яких брали сотні тисяч трудівників села. На допомогу земельним комісіям парткоми півдня України направили на село досвідчених спеціалістів сільського господарства. Так, у березні 1920 р. Одеський губком КП(б)У відрядив в Ананівський повіт — 11, Балтський — 14, Вознесенський — 14, Одеський — 25, Первомайський — 14, Тираспольський — 21 спеціаліста⁵. 136 землемірів і кілька інструкторів направив на село Миколаївський губком партії⁶. Крім того, в Миколаєві й Одесі при губернських земельних відділах було відкрито курси землемірів⁷.

Здійснення ленінського декрету про землю проходило в гострій класовій боротьбі з куркульством. Так, у Демидівській волості Тираспольського повіту Одеської губернії куркулі вчинили відчайдушний опір спробам відібрати у них надлишки землі. Проте біднота під керівництвом місцевих партосередків змусила їх підкоритися розпорядженням Радянської влади⁸. Куркулі всіляко намагалися обійти земельний закон, видаючи свої господарства за «трудові», землі яких не підлягали конфіскації. Вони утримували в своїх руках велику кількість земельних надлишків, награваних здебільшого в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. На півдні України земельні надлишки куркулів становили в середньому понад 40 дес. землі на кожного⁹. Тільки у Вознесенському повіті Одеської губернії у куркулів було виявлено понад 30 тис. десятин земельних надлишків¹⁰.

Земля надавалася насамперед безземельним і малоземельним селянам. Внаслідок здійснення земельного закону біднота Анапівського повіту одержала 89% усієї поміщицької землі, безземельне селянство Балтського повіту Одеської губернії — близько 90%. Якщо до реалізації земельного закону сім'я бідняка М. Ф. Підмазка володіла однією десятиною землі, то після його проведення вона одержала 15 дес. Сім'я іншого бідняка П. М. Герашенка одержала 8,5 десятин землі¹¹.

Проти спроб куркулів приховати землю, якою вони користувалися, був спрямований циркуляр Раднаркому УСРР від 24 березня 1920 р.

³ Коммунист (орган ЦК КП(б)У), 1920, 7 марта.

⁴ Історія Української РСР. У 8-ми т., 10 кн. К., 1977. Т. 5, с. 467.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 188, арк. 6—7.

⁶ Вісті Херсонського ревкому і повіту, 1920, 20 берез.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 187, арк. 6.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 63, арк. 9.

⁹ Одеський обласний державний архів, ф. 599, оп. 1, спр. 19, арк. 13.

¹⁰ Красный Николаев (орган Николаевского губисполкома и губкома КП(б)У), 1921, 13 окт.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К., 1969, с. 147.

«Про порядок здійснення закону про землю». Він уточнював, які господарства слід вважати «трудовими»¹². ЦК КП(б)У закликав парторганізації республіки вести рішучу боротьбу з тими, хто приховував надлишки землі. Парткомі, комнезами, бідняцько-середняцький актив села півдня України приступили до вилучення земельних і продовольчих надлишків у сільської буржуазії. У куркулів конфісковувалися земельні надлишки, живий і мертвий сільськогосподарський реманент, будівлі. Тільки у куркулів Одеської губернії було конфісковано 114 684 дес. землі, понад 4500 голів різної худоби та сільськогосподарський реманент¹³.

Незважаючи на труднощі і перешкоди, ленінський декрет про землю був успішно втілений у життя. Внаслідок його здійснення трудяче селянство України одержало у 1920 р. близько 15 млн. десятин землі¹⁴. Їх землекористування на кінець року збільшилося в середньому майже на 60%¹⁵.

Новий земельний закон повністю задовольнив потреби бідноти і середнього селянства півдня України. Так, якщо до Великого Жовтня приватновласницькі землі становили тут 53%, селянські наділи — 38%, то на літо 1920 р. 94% всієї земельної площі перейшло в руки селян і 6% — державі¹⁶.

Одержавши значні земельні наділи, селянська біднота неспроможна була їх обробити, бо не мала копей, сільськогосподарських знарядь праці і насінневого матеріалу. В зв'язку з цим назріла потреба в створенні колективних господарств. Комуністична партія і Радянська влада не могли в перші роки революції широко розгорнути їх будівництво, оскільки не було для цього необхідних матеріально-технічних умов, а саме селянство в цілому ще не було готове до здійснення цього грандіозного перетворення в сільському господарстві. «...Для того, щоб колективна праця могла замінити в самому землеробстві працю парцелярну, джерело приватного привласнення, — вказував К. Маркс, — потрібні дві речі: економічна потреба в такому перетворенні і матеріальні умови для його здійснення»¹⁷.

У резолюції Миколаївського губернського селянського з'їзду по земельному питанню (березень 1920 р.) записано: «Необхідно всебічно сприяти процесу усупільнення трудових селянських господарств шляхом всілякої допомоги переходу їх до спільної оранки, посіву й удобрення полів і об'єднанню їх в товариства, артілі, сільськогосподарські кооперативи»¹⁸.

Ананьївський повітком КП(б)У Одеської губернії відзначив, що ідею колективного господарювання підтримують не тільки бідняки, а й середняки¹⁹. Вона знайшла яскраве вираження в рішенні делегатів Балтського повітового з'їзду комисзамів Одеської губернії, в роботі якого взяли участь 366 делегатів. 290 з них висловилися за колективні господарства²⁰.

¹² Історія Української РСР, т. 5, с. 462.

¹³ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920 гг.). М., 1966, с. 366.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Історія селянства Української РСР. У 2-х т. К., 1967. Т. 2, с. 72.

¹⁶ Союз серпа и молота (на материалах Юга Украины). К. — Одесса, 1977, с. 19.

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 393.

¹⁸ Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. — декабрь 1920 г.): Документы и материалы. Херсон, 1962, с. 235—236.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 183, арк. 6.

²⁰ Одеський обласний державний архів, ф. 14, оп. 1, спр. 2, арк. 53.

Проте з надзвичайно слабкою матеріально-технічною базою, яка була в країні після перемоги Великого Жовтня, з майже неписьменним населенням неможливо було зразу здійснити соціалістичне перетворення сільського господарства. В зв'язку з цим В. І. Ленін зазначав: «Ми дуже добре знаємо, що такі величезні перевороти в житті десятків мільйонів людей, які зачіпають найглибші основи життя й побуту, як перехід від дрібного одиничного селянського господарства до спільного обробітку землі, можуть бути створені тільки тривалою працею, що вони взагалі здійсними лише тоді, коли необхідність змушує людей переробити своє життя»²¹.

Враховуючи вказівки В. І. Леніна і використовуючи досвід РКП(б) у будівництві перших колгоспів, Раднарком УСРР виділив кошти для надання колгоспам кредитів і позик. Їм також подавалася допомога в придбанні сільськогосподарської техніки, сировини, насіння тощо²². При наркомземі України і губземвідділах створювалися відділи колгоспів, які керували діяльністю сільськогосподарських колективів²³.

Перші колективні господарства з'явилися на півдні України на початку 1918 р. Вони будувалися на місці колишніх поміщицьких маєтків, використовуючи їх матеріально-технічну базу. Колгоспи виникали у формі артіль і комун. У 1919 р. у цьому регіоні існувало вже 19 комун і 47 артілей²⁴.

Рух трудящого селянства за перехід сільського господарства на рейки соціалістичного господарювання дедалі зростає. Ініціаторами й організаторами перших колгоспів були комуністи, робітники, червоноармійці, комнезамівці, селяни-активісти. Так, сільськогосподарську артіль «Виноградар» у с. Олександрівці Одеського повіту організував ветеран партії, член Одеського губвиконкому А. В. Трофимов²⁵. Комуністи Новоселецької волості Вознесенського повіту Одеської губернії, створивши комуни, успішно вели своє господарство²⁶.

На місці поміщицького хутора в с. Шевченковому Одеського повіту (нині — Березівський район) виник радгосп імені Т. Г. Шевченка, організаторами якого були демобілізовані із Червоної Армії П. М. Малюго та М. І. Албул²⁷. П'ять сільськогосподарських артілей було створено в Балтському повіті Одеської губернії²⁸.

Колішній партизан із Ананівського партизанського загону І. Сербин став одним із засновників сільськогосподарської артілі у с. Каторжино. Ініціаторами створення одного із найстаріших на Україні колгоспу «Культура» в болгарському селі Кубанка Одеської губернії були учасники громадянської війни М. Боев та Д. Чауш²⁹. У Тираспольському повіті сільськогосподарська комуна була організована в с. Мигаєво комнезамівцями³⁰.

²¹ Ленін В. І. Промови на I Всеросійському з'їзді земельних відділів. -- Повне збір. творів, т. 37, с. 341.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 49, арк. 270.

²³ Історія Української РСР, т. 5, с. 466.

²⁴ ПЛ ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 13, арк. 162.

²⁵ Гімбель фарб Г. М. і Зубицький Є. Ф. Андрій Васильович Трофимов. Одеса, 1970, с. 108—109.

²⁶ ПЛ ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 13, арк. 162.

²⁷ У цьому радгоспі в 1928 р. виникла перша в Радянському Союзі МТС, яка стала лабораторією сільськогосподарських підприємств нового типу. Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область, с. 286.

²⁸ Там же, с. 223.

²⁹ ПЛ ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 2323, арк. 120.

³⁰ В. І. Ленін особисто порушував питання перед Президією ВІІВК 24 жовтня 1922 року про визнання цієї комуни зразковою. Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 222—223.

Об'єднавшись весною 1920 р. у сільськогосподарську артіль, селяни с. Морозівки Ільїнської волості Одеської губернії направили Одеському губкому партії телеграму, в якій писали: «Ми, члени артiлі, бачимо, що єдина партія, яка стоїть на сторожі інтересів робітників і селян, є Комуністична партія більшовиків»³¹.

Велику допомогу селянам в створенні нових артілей подавав робітничий клас. У промові на 1-му з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей, що відбувся 4 грудня 1919 р., В. І. Ленін говорив: «...я певен, що при вашій спільній, однарній підтримці ми доб'ємося того, щоб кожна з існуючих тепер кількох тисяч комун і артілей стала справжнім розсадником комуністичних ідей і уявлень серед селян, практичним прикладом, який показував би їм, що вона, хоч і слабкий, маленький ще паросток, але все ж не штучний, не парниковий, а справжній паросток нового соціалістичного ладу»³².

Партійні організації України уважно стежили за першими кроками колгоспного будівництва. Питання колективізації обговорювалися на партійних зборах і конференціях. Так, на початку липня 1920 р. відбулася Одеська губернська конференція КП(б)У, на якій зазначалося, що «економічна невідповідність роздрібнених селянських господарств починає усвідомлюватися самим селянством»³³.

На осінь 1920 р. в Одеській губернії вже діяли 25 артілей, одна комуна, два товариства спільного обробітку землі, земельна площа яких становила 1288 десятин. У них працювали 1499 колгоспників. У Херсонській губернії на той час існувало 37 колгоспів, які об'єднували 1300 селян із земельною площею в 2560 десятин³⁴.

Нелегким був шлях становлення і розвитку перших колгоспів. Про діяльність сільськогосподарського колективу «Маяк», що виник влітку 1920 р. у Тираспольському повіті Одеської губернії газета «Більшовик» писала: «Зібралось 16 селян-бідняків, які вирішили створити артіль. Незабаром до них приєдналось ще 11 сімей. Нарізали по 2 десятини землі на кожного члена сім'ї і 100 залишили на випадок вступу до артiлі нових членів. Вибрали Раду артiлі.

Не вистачало насіння, фуражу, сільськогосподарських знарядь праці. Із будівель було тільки три напівзруйнованих хліви. Земля не оброблялася два роки і фактично прийшлося піднімати цілину.

Та терпіння і наполегливість зробили свою справу. Засіяли 100 десятин землі. Зібрали 2700 пудів хліба. На виручені від продажу хліба кошти купили молотарку, побудували приміщення для худоби. Успішно засіяли озимі»³⁵. Наведений приклад є типовим для становлення й діяльності перших колективних господарств південного регіону республіки.

25 червня 1920 р. в Одесі відбувся 1-й губернський з'їзд колгоспників³⁶, який підбив підсумки колгоспного будівництва за першу половину 1920 р. і накреслив програму по дальшому кооперуванню сільського господарства. На основі узагальнення досвіду кращих колгоспів губернії на з'їзді були розроблені заходи по зміцненню існуючих колективних господарств, вироблено статут сільськогосподарської артiлі, створено губернську «Виробничу спілку колгоспів».

³¹ Історія селянства Української РСР, т. 2, с. 74.

³² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 39, с. 358.

³³ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.); Збірник документів і матеріалів. К., 1957, с. 962.

³⁴ ЦПА ІІП при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 416, арк. 21.

³⁵ Більшовик (орган Одеського губкому КП(б)У), 1921, 7 жовт.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 187, арк. 49; спр. 416, арк. 9.

Питання колективізації розглядалися на з'їздах комнезамів, Рад, селянських конференціях півдня України. Херсонський губернський з'їзд комнезамів, що відбувся 5 жовтня 1920 р., постановив «прийняти за зразок велике усупільнене сільське господарство, яке дає можливість застосувати наукові методи у землеробстві і правильний розподіл робочої сили, полегшувати працю за рахунок машин і збільшувати продуктивність. Для цього необхідно всіма заходами організувати сільськогосподарські артілі, виробничі кооперативи, а з уже існуючих вигонити куркульський елемент»³⁷. У постанові селянського з'їзду Херсонської губернії також підкреслювалося, що необхідно «сприяти процесу усупільнення трудових селянських господарств шляхом всілякої їм допомоги в справі їх переходу до спільної оранки, засіву, удобрення полів, до об'єднання їх в товариства, артілі, сільськогосподарські кооперативи»³⁸. Питання колективізації обговорювалися також на з'їздах Рад Дніпровського й Єлизаветградського повітів, на Херсонському губернському з'їзді Рад³⁹.

Посилена увага партійних і радянських органів до колективізації сприяла зростанню колгоспів. Восени 1920 р. нові сільськогосподарські колективи з'явилися в с. Дальнику Маріїнської волості, Овідіюполі Одеського повіту⁴⁰, в Горохівській, Холинівській волостях Миколаївського повіту⁴¹, в с. Михайлівці Єлизаветградського повіту⁴².

У створенні перших колгоспів, поліпшенні їх матеріально-технічної бази трудящому селянству активно допомагав робітничий клас. По всій Україні пошавилася діяльність заводів і майстерень по виготовленню і ремонту сільськогосподарських знарядь праці. В червні 1920 р. за ініціативою Одеського губкому КП(б)У і губревкому був проведений «місяць» допомоги робітників міста селу. Під час цієї кампанії робітники Одеси виготовили і надіслали в Ананьївський повіт 50 плугів і 29 сівалок, в Балтський — 70 плугів і 500 лопат, у Вознесенський — 25 плугів і 20 сівалок, в Тираспольський — 55 плугів, 59 сівалок і 250 лопат⁴³. Робітники Миколаєва відправили на село 80 000 пудів вугілля, 6 тис. пудів заліза, значну кількість мастила і коксу. Їх зусиллями було виготовлено і передано трудящому селянству 240 молотарок і десятки інших сільськогосподарських машин, а також запасних частин до них⁴⁴.

У вересні 1920 р. пролетарі Херсонщини надіслали селу 210 плугів, 2 сівалки, 7 молотарок, 42 борони. Тоді ж Каховський машинобудівний завод виготовив 12 жниварок, 13 молотарок, 24 сівалки і 40 борін⁴⁵. Тільки з квітня по вересень трудящим українського села робітничий клас надіслав тисячу вагонів різних сільськогосподарських машин, у

³⁷ Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. — декабрь 1920 г.): Документы и материалы, с. 319—320.

³⁸ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918—1941 рр.): 36. документів і матеріалів. Херсон, 1957, с. 95.

³⁹ Там же, с. 127—128.

⁴⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.): 36. документів і матеріалів, с. 753—754, 769—770.

⁴¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР (1917—1937 рр.): 36. документів і матеріалів. У 3-х т. К., 1962. Т. 1, с. 173; 272—273.

⁴² Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.), с. 103.

⁴³ В огне гражданской войны (1918—1920 гг.): Сб. документов и материалов. Одесса, 1962, с. 422.

⁴⁴ Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. — декабрь 1920 г.). Документы и материалы, с. 272.

⁴⁵ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918—1941 рр.): 36. документів і матеріалів, с. 178.

тому числі: 100 вагонів плугів, 10 вагонів борін, 150 вагонів сівалок, 185 вагонів жниварок, 200 вагонів молотарок⁴⁶.

Важливою формою допомоги селянству був виїзд робітничих і червоноармійських загонів на село для участі в сільськогосподарських роботах, в організації комнезамів і колгоспів, в ліквідації контрреволюційних виступів куркульства тощо. В 1920 р. тільки на полях Одеської губернії працювали близько 9 тис. червоноармійців. Всього за цей рік у республіці у сільськогосподарських роботах брали участь майже 60 тис. червоноармійців⁴⁷. Спираючись на допомогу Радянської держави, робітничого класу, трудяще селянство півдня України в 1920 р. засіяло значно більшу земельну площу, ніж у 1919 р. У 1920 р. було засіяно 221 012 десятин землі, або 66% від усїєї земельної площі, зайнятої під посіви у південному регіоні республіки⁴⁸.

Радянська держава, робітничий клас, керований Комуністичною партією, подавали постійну допомогу селянству, колгоспам, всіляко сприяли перемозі нових суспільних відносин на селі.

Перетворення на соціалістичних засадах соціально-економічного життя селянства було одним з головних напрямів у діяльності парт-організації півдня України на заключному етапі громадянської війни. Внаслідок втілення в життя ленінського декрету про землю було повністю ліквідовано поміщицьке землеволодіння, вилучено земельні надлишки у куркульства, землю передано трудящому селянству. Успішне розв'язання аграрного питання прискорило процес переходу селянства на бік диктатури пролетаріату, що мало важливе значення для зміцнення Радянської влади і для соціалістичного перетворення сільського господарства.

⁴⁶ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. К., 1973, с. 179.

⁴⁷ Одеський обласний державний архів, ф. 599, оп. 1, сир. 44, арк. 21.

⁴⁸ Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. — декабрь 1920 г.): Документы и материалы, с. 324.

ПІКЛУВАННЯ ПАРТІЙНИХ, РАДЯНСЬКИХ І ВІЙСЬКОВИХ ОРГАНІВ КРИМУ ПРО ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

В. М. БРОШЕВАН (Сімферополь)

З перших днів існування Радянської країни Комуністична партія й уряд приділяли багато уваги налагодженню діяльності системи охорони здоров'я трудящих. Її завдання полягало не лише в лікуванні хворих, а й у проведенні профілактичних заходів для попередження захворювань. Саме цьому була підпорядкована робота санаторно-курортної мережі, розгортанню якої сприяло прийняття Раднаркомом РСФРР 21 грудня 1920 р. підписаного В. І. Леніним декрету «Про використання Криму для лікування трудящих». У ньому, зокрема, зазначалося, що «санаторії і курорти Криму, які були раніше привілеєм великої буржуазії, чудові дачі та особняки, якими користувалися раніше поміщики й капіталісти, палаци колишніх царів і великих князів повинні бути використані під санаторії й здравниці для робітників і

селян»¹. Згідно з цим та іншими декретами Радянської влади і постановами Ради Народних Комісарів, підготовленими при безпосередній участі В. І. Леніна і підписаними ним, було не тільки націоналізовано всі дачі й санаторії, а й визначено основні принципи організації санаторно-курортної мережі.

Ще під час жорстоких боїв з білогвардійцями та іноземними інтервентами на півдні країни В. І. Ленін дав вказівку по можливості охороняти від руйнування санаторії й використовувати їх для лікування та відпочинку поранених бійців і командирів, оскільки якнайшвидше повернення останніх у стрій сприяло зміцненню лав Червоної Армії, прискоренню розгрому численних ворогів молодой Радянської республіки. В телеграмі, надісланій 15 квітня 1919 р. Голові Ради Народних Комісарів України Х. Г. Раковському і народному комісару у військових справах республіки М. І. Подвойському, Володимир Ілліч вимагав «...вжити термінових заходів до охорони південних курортів, відвойованих Червоною Армією. ...Негайно дати розпорядження начальникам військових частин, які оперують на півдні Росії і Таврійському півострові, вжити якнайсуворіших заходів охорони від руйнування і розкрадання лікувальних пристроїв, будівель, інвентаря, насаджень, матеріалів і запасів на курортах півдня Росії і Кримського півострова, ...Мойнак, Саки, Євпаторії, Севастополя, Балаклави, Ялти, Алушки, Гурзуфа, Алушти, Феодосії, Керчі та інших»².

За його особистою вказівкою навесні 1919 р. нарком охорони здоров'я направив у Крим спеціальну комісію для обстеження розташованих на узбережжі Чорного моря курортів з метою використання їх для лікування хворих і поранених червоноармійців³. 20 квітня 1919 р. за наказом начальника санітарної частини Кримської Червоної Армії туди ж відбула комісія в складі 6 чол. Її члени виявили у різних районах південного берега Криму вільні приміщення на 4400 місць, які можна було пристосувати під санаторії для хворих і поранених бійців та командирів 1-ї Української Задніпровської дивізії⁴.

В зв'язку з тим, що тоді у Кримській Червоній Армії було багато хворих на кістковий захворювання й ревматизм, начальник санітарної частини в рапорті на ім'я народного комісара у військових і морських справах Кримської Радянської республіки П. Ю. Дибенка просив дозволити відкрити санаторій-грязелікарню на 200 місць у Саках або Мойнаку. На думку медичних працівників армії, саме ці місцевості найбільше підходили для лікування грязями⁵.

В листопаді 1920 р., через кілька днів після визволення Криму від врангелівських військ, за погодженням з В. І. Леніном для організації курортів на півострів виїхали ще дві комісії, очолювані наркомом охорони здоров'я Радянської республіки М. О. Семашком і членом ВЦВК, головою ЦК профспілки медичних працівників Н. М. Петровим. До складу останньої входили лікарі з Москви, Петрограда, Іваново-Вознесенська і ряду міст України⁶.

Ленінські вказівки про широке розгортання санаторно-курортної мережі були конкретизовані в Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду Кримської Радянської республіки, прийнятій 6 травня 1919 р. За рекомендацією партійних органів та ініціативою молодшого

¹ Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам. М., 1967. Т. 1, с. 184.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 50, с. 382.

³ Красная Армия. 1919, 17 мая.

⁴ ЦДАРА, ф. 40705, оп. 1, сир. 27, арк. 152-154 (підрозумки автора).

⁵ Там же, арк. 8.

⁶ Советский Крым, 1980, 18 нояб., 21 дек.

брата В. І. Леніна, заступника голови уряду, народного комісара охорони здоров'я республіки Д. І. Ульянова до цього документа було внесено пункт про те, що одним з головних завдань уряду є «негайне перетворення колишніх царських і буржуазно-поміщицьких курортів Криму на місця відпочинку для ...червоноармійців»⁷. Відповідно до Декларації більш як 290 палаців, особняків, готелів, дач, маєтків, санаторіїв, будинків відпочинку й пансіонатів були оголошені національним надбанням.

Велику роль у розвитку санаторно-курортної мережі відіграв також наказ народного комісара у військових справах України М. І. Подвойського від 7 травня 1919 р. Згідно з ним на головного комісара військово-санітарного управління покладалося завдання «організувати на південному узбережжі Криму червоноармійські будинки для одужуючих за типом санаторіїв для червоноармійців, що перенесли тяжкі захворювання, і працівників, які обслуговують Червону Армію»⁸.

Питання організації й використання санаторіїв для лікування бійців і командирів Червоної Армії постійно перебували в полі зору Реввійськради Кримської Радянської республіки. На з'їзді комуністів 1-ї Кримської дивізії, що входила до складу Кримської Червоної Армії, який відбувся в червні 1919 р., було прийнято рішення «звернути найсерйознішу увагу на перетворення всіх курортних міст Криму для робітників і червоноармійців і вислати буржуазію з цих міст»⁹.

У червні 1919 р. політвідділ Кримської Червоної Армії, який очолювала О. М. Коллонтай, запропонував народним комісаріатам землеробства, охорони здоров'я, продовольства та іншим надіслати своїх представників для обговорення питання про влаштування в Криму будинків відпочинку для червоноармійців¹⁰. Воно ж обговорювалося на зборах усіх повітових парторганізацій півострова. Так, Ялтинська організація РКП(б) прийняла рішення про необхідність передачі у відання народного комісаріату у військових і морських справах Кримської Радянської республіки санаторіїв в Алушті, Алупці, Сімєсі та Ялті на 500 місць¹¹.

9 грудня 1920 р. на зборах партійного активу 138-ї стрілецької дивізії секретар Кримського обкому РКП(б) Р. С. Землячка звернулася до армійських комуністів із закликком якнайшвидше «всю роботу підпорядкувати виконанню поставленого В. І. Леніним завдання — створити перший у світі курорт для трудящих і командирів і червоноармійців». Через два дні армійські політпрацівники взяли участь у роботі з'їзду працівників санаторно-курортних установ, у рішеннях якого було записано: «З 1 січня 1921 р. прийняти 5000 хворих і поранених, а з весни — 25000 чол.»¹².

Організація курортів для бійців і командирів Червоної Армії перебувала під постійним контролем наркома охорони здоров'я Д. І. Ульянова. З червня 1919 р. він запропонував начальнику санітарної частини Кримської Червоної Армії відкрити свої санаторії та координувати діяльність у цьому напрямі з курортними відділами в центрі й на місцях¹³.

⁷ Кримський обласний державний архів, ф. Р—1613, оп. 1, спр. 1, арк. 60

⁸ Красная Армия, 1919, 8 мая.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 165, арк. 150.

¹⁰ Кримський обласний державний архів, ф. Р—2060, оп. 2, спр. 2, арк. 5.

¹¹ ЦДАРА, ф. 40705, оп. 1, спр. 27, арк. 3.

¹² Советский Крым. 1980, 18 нояб.

¹³ ЦДАРА, ф. 40705, оп. 1, спр. 27, арк. 5.

Партійні і радянські органи Криму разом з комуністами частин Червоної Армії, незважаючи на скрутне фінансове становище молодого Республіки Рад, вишукували кошти для організації та утримання санаторіїв, закупівлі продовольства для відпочиваючих у них. Так, 19 березня 1918 р. газета «Известия Севастопольского Совета военных и рабочих депутатов» повідомляла, що «Петроград відпускає на утримання лазаретів на південному березі Криму 4 млн. крб. і 107 тис. — на санаторії Червоного Хреста під Сімеїзом». 1 млн. крб. виділив Раднарко́м Республіки Тавриди Ялтинській Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів для потреб лікувальних установ та санаторіїв і 70 тис. крб. окремо для шести алуштинських санаторіїв, розрахованих на 700 місць¹⁴. Виконком Євпаторійської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів асигнував на ремонт Приморського санаторія для хворих і поранених воїнів 30 тис. крб.¹⁵ Загалом у 1918—1919 рр. на розвиток санаторно-курортної мережі в Криму було виділено 5272 тис. крб.¹⁶ Однак цих коштів виявилось недостатньо. Тому за постановою Ради Народних Комісарів РСФРР, підписаною В. І. Леніним 10 грудня 1920 р., додатково було відпущено 750 млн. крб.¹⁷ Всього у 1919 р. планувалося відкрити на Кримському півострові санаторії для особового складу Червоної Армії на 5800 місць¹⁸. Для цього використовувалися й санаторії та госпіталі, відкриті ще в роки першої світової війни на кошти земств, військового відомства, спілки міст і Товариства Червоного Хреста.

В організації санаторіїв і курортів для бійців та командирів Червоної Армії активну участь брали командування й партійні осередки повітових комісаріатів у військових справах. Зокрема, при сприянні та безпосередній участі комуністів Ялтинського повітвійськкомату було відкрито лазарет-санаторій для хворих і поранених червоноармійців¹⁹. За рішенням народного комісара у військових і морських справах Криму П. Ю. Дибенка в ньому лікувалися бійці, що прибували з Керченського фронту, а також командири і бійці Радянського кавалерійського дивізіону і 5-го прикордонного батальйону, що дислокувався в Ялті.

За погодженням з партійними органами і Тимчасовим робітничо-селянським урядом Криму П. Ю. Дибенко видав розпорядження, щоб у санаторіях, підпорядкованих військовому відомству, поряд з бійцями робітничо-селянської Червоної Армії України, до складу якої входили й частини, що дислокувалися в Криму, «лікувалися і відпочивали хворі та поранені Червоної Армії братньої Радянської Росії, яка героїчно бореться за справу пролетаріату у найважчих умовах господарської розрухи, продовольчої нестачі, війни на всіх фронтах, бореться за справу світової соціалістичної революції»²⁰.

Таким чином виконувалася вказівка великого Леніна про те, щоб перетворити курорти Криму на здравниці для трудящих усіх республік.

У зв'язку з новим наступом денікінських частин у середині червня 1919 р. війська Червоної Армії були змушені відійти з Криму. І лише через 17 місяців, у листопаді 1920 р., після вигнання врангелівців, партійні та радянські органи знову приступили до розв'язання питання про організацію санаторно-курортної мережі. Вже до кінця 1920 р. на ку-

¹⁴ Кримський обласний державний архів, ф. Р—2240, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 20.

¹⁵ Там же, ф. Р—1040, оп. 1, спр. 2, арк. 205.

¹⁶ Там же, ф. Р—2434, оп. 1, спр. 1, арк. 61; Известия Севастопольского Совета рабочих и военных депутатов, 1918, 19 марта (підрахунки автора).

¹⁷ Ленинские декреты по здравоохранению 1917—1921. М., 1980, с. 311.

¹⁸ ЦДАРА, ф. 40705, оп. 1, спр. 27, арк. 3, 8, 152—154 (підрахунки автора).

¹⁹ Кримський обласний державний архів, ф. Р—1733, оп. 1, спр. 194а, арк. 157.

²⁰ Голос красноармейца, 1919, 26 апр.

рортах Криму було обладнано 2900 ліжок для хворих на туберкульоз, а також для відпочинку робітників і червоноармійців²¹. Першими відпочиваючими в санаторіях Ялти і повіту стали бійці та командири 51-ї ім. Московської Ради стрілецької дивізії, очолюваної В. К. Блюхером. Уже протягом першого сезону в Криму відновили здоров'я 1100 червоноармійців²².

Отже, навіть у тяжкі роки громадянської війни партійні, радянські та військові органи Криму вживали заходів для організації там санаторно-курортної мережі, насамперед для лікування й відпочинку воїнів Червоної Армії, які визволяли півострів від іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції.

²¹ Большая медицинская энциклопедия. М., 1960. Т. 14, с. 1099.

²² Врачебное дело, 1980, № 3, с. 3.

3 історії більшовицької преси

«ПРАВДА» В БОРОТЬБІ ЗА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ ПАРТІЇ (березень — квітень 1917 р.)

В. А. ФЕДОРЕНКО (Одеса)

Створена В. І. Леніним партія комуністів пройшла важкий, неповторний за багатством нагромадженого досвіду історичний шлях. У постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» відзначається, що вироблені творцем нашої партії, перевірені й розвинуті в ході трьох російських революцій «...ідейно-теоретичні, політичні й організаційні принципи і сьогодні лежать в основі діяльності революційних партій робітничого класу, допомагають боротися і перемагати»¹.

Великий науковий і практичний інтерес становить вивчення різноманітності форм та методів діяльності Комуністичної партії в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. Одним з важливих факторів, що дали можливість партії більшовиків виконати роль натхненника й організатора перемоги Жовтня, була партійна преса.

Значення більшовицького друкованого слова особливо зросло після повалення самодержавства, коли розвиток революційного руху поставив перед партією та її Центральним Комітетом вимогу розширити масштаби ідейно-політичної та організаційної роботи по формуванню політичної армії соціалістичної революції.

Вивчення історії партійної преси є однією з важливих і актуальних тем². Уже з кінця 50-х років виходять комплексні дослідження, з яких

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 4.

² Лише на Україні з 1957 по 1976 р. вийшло кілька монографій і понад 30 статей з історії більшовицької преси періоду підготовки і проведення Жовтневої соціалістичної революції (Більшовицькі організації в боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади на Україні (березень 1917—1920): Показчик книг і журнальних публікацій. К., 1971; Великий Жовтень у працях, опублікованих на Україні: Показчик літератури. 1967—1976 рр. К., 1978).

розкривається роль більшовницьких газет у трьох російських революціях³.

З усіх газет, що їх видавали більшовики у дожовтневий період, найкраще вивчено діяльність друкованого органу Центрального Комітету РСДРП — газети «Правда». Їй присвячено значну кількість монографій і статей⁴. В них глибоко і повно висвітлено агітаторські та пропагандистські функції ЦО, показано його місце у згуртуванні трудящих мас навколо більшовицької партії на основі ленінської стратегії і тактичних настанов. Разом з тим історію боротьби «Правди» за організаційне зміцнення рядів РСДРП досліджено недостатньо. Це особливо характерно для перших двох місяців легального існування партії, коли її організаційне будівництво тісно перепліталось з виробленням нової тактики. В цих умовах єдність ідейно-теоретичних, політичних та організаційних принципів більшовизму набувала особливої актуальності. В цьому повідомленні розглядаються лише деякі аспекти діяльності «Правди» по організаційному згуртуванню партійних рядів з часу її відновлення і до прийняття VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б) курсу партії на соціалістичну революцію.

Очоливши ідейно-політичну й організаційну діяльність партії після її виходу з підпілля, Російське бюро ЦК РСДРП 2 березня 1917 р. прийняло рішення про відновлення випуску центрального друкованого органу більшовиків — газети «Правда». Це рішення відповідало вимогам, які висувала нова політична обстановка, і цілком солідаризувалося з ленінською вказівкою: «Головне тепер — преса, організація робітників у революційну с.-д. партію»⁵. Виходячи з того, що одним з першорядних завдань у Росії після повалення самодержавства було створення великої мережі більшовицьких організацій, В. І. Ленін закликав партію більшовиків широко розгорнути політичну діяльність з допомогою преси. Ще в період боротьби за створення партії нового типу Володимир Ілліч підкреслював: «Організація революційних сил, дисциплінування їх ... неможливі без обговорення всіх цих питань у центральному органі, без колективного вироблення певних форм і правил ведення справи, без встановлення — через центральний орган — відповідальності кожного члена партії перед усією партією»⁶.

Відновлення видання «Правди» стало значною подією в житті партії більшовиків. У її випуску безпосередню участь взяли активні діячі партії К. С. Єремеев, М. І. Калінін, М. І. Ульянова, А. І. Єлізарова та інші. Про те, яке значення Володимир Ілліч надавав газеті, свідчать

³ Будніков В. П. Большевицкая печать в 1917 году. Харьков, 1959; Бережной А. Ф., Астрахан Х. М., Сазонов И. С. Большевицкая печать в борьбе за власть Советов (март — октябрь 1917 года). Л., 1960; Солдатенко В. Ф. Трибуна пролетарского интернационализма: Большевицкая пресса Украины в борьбе за пролетарский интернационализм в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. К., 1977; Андронов С. А. Большевицкая печать в трех революциях. М., 1978 та ін.

⁴ Ковалев С. М. Большевицкая «Правда». 1912—1914 гг. М., 1941; Андронов Т. Газета «Правда» в борьбе за победу Октябрьской революции. М., 1954; Осипова Е. Н. Роль газеты «Правда» в борьбе Коммунистической партии за организацию вооруженного восстания (сентябрь — октябрь 1917 года). М., 1956; Будніков В. П. Більшовицька «Правда» в боротьбі за перемогу Жовтневої революції. К., 1957; Заславский И., Астрахан Х., Сазонов Б. «Правда» 1917 года. М., 1962; Карнаух Г. По пути газеты «Правда». К., 1963; Логинов В. Т. Ленинская «Правда». М., 1972.

⁵ Ленін В. І. О. М. Коллонтай. 16 березня 1917 р. — Повне збір. творів, т. 49, с. 384—385.

⁶ Ленін В. І. Наше найближче завдання. — Повне збір. творів, т. 4, с. 183.

такі слова з його листа до В. О. Карпінського: «Ні на реферат, ні на мітинг я тепер не поїду, бо треба писати щодня в «Правду» в Пітер»⁷.

Уже в першому номері «Правды» Центральний Комітет РСДРП вказав на виняткову важливість організаційного зміцнення партії. У статті «До моменту», вміщеній на сторінках газети, обґрунтовувалося положення про те, що організаційна консолідація партійних сил диктується необхідністю дальшого розвитку й поглиблення революції, захисту її завоювань від контрреволюційної буржуазії⁸.

Обґрунтування зв'язку між ступенем організованості більшовиків і розв'язанням завдань буржуазно-демократичної революції червоною ниткою проходило через ряд безрезультатних номерів «Правды»⁹, засвідчуючи, що Бюро ЦК РСДРП і багато місцевих організацій, які додержувалися вироблених ще в період першої російської революції і правильних для того часу положень, не змогли врахувати своєрідності історичної обстановки, яка склалася. Діяльність партії більшовиків по втіленню в життя лозунгів демократичного етапу революції не була поставлена у зв'язок з тими перспективами і можливостями, в тому числі й у галузі організаційного згуртування більшовицьких рядів, що були відкриті перед пролетаріатом та його авангардом у результаті повалення царизму і встановлення двовладдя у країні.

Після виходу з підпілля більшовицька партія була порівняно нечисленна. В її рядах налічувалося близько 24 тис. чол., об'єднаних у більш як 150 організаціях і групах РСДРП¹⁰. На Україні на початку березня працювало понад 2000 більшовиків¹¹. У цей час, зокрема, Катеринославська організація складалася з 400, Київська — 200, Луганська — близько 100, Харківська — 200, Мажківська — з 180—200 членів партії¹². В зв'язку з цим у багатьох березневих номерах «Правды» містилося звернення Російського бюро ЦК РСДРП до робітників, солдатів і селян із закликками вступати в ряди партії. Ці заклики були підхоплені газетами місцевих більшовицьких організацій.

Створення масової легальної партії, яка б будувалася на принципі демократичного централізму, впливало з вимог партійного Статуту й диктувалося складністю дальшого розвитку революції. В редакційній статті центрального друкованого органу РСДРП «Що нам робити тепер?» обґрунтовувалося програмне положення про те, що більшовики для закріплення й примноження політичних і соціальних завоювань революції «...повинні швидко стати в залізні ряди, розширити свої легальні й напівлегальні організації до величезних меж організації революційного пролетаріату». У статті «Правда» — революційній демократії» того ж номера газети містилася вимога піднести організаційну роботу на таку висоту, при якій «...стрункність нашої організації повинна показати приклад для інших»¹³.

Важливим фактором, що сприяв розгортанню діяльності революційних соціал-демократичних організацій по розширенню і зміцненню складу своїх рядів, була публікація в ЦО статей і матеріалів, у яких

⁷ Ленін В. І. В. О. Карпінському. — Повне зібр. творів, т. 49, с. 391 (див. також 461 примітку).

⁸ Правда, 1917, 5 апр.

⁹ Правда, 1917, 10, 14, 23, 28 марта.

¹⁰ Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. М., 1923. Вып. 4, с. 32.

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 171.

¹² Корольов Б. На шляху до Жовтня: З історії партійного будівництва на Україні в 1917 р. К., 1968, с. 28; Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і большевистские организации Украины в Октябрьской революции. К., 1980, с. 16.

¹³ Правда, 1917, 14 марта.

популярно й глибоко висвітлювалися завдання і цілі РСДРП, класовий пролетарський характер її політики, принципи побудови. (Інформацію такого характеру «Правда» вмістила уже у своєму першому номері під рубрикою «Що повинен знати соціал-демократ») ¹⁴. Післялютнева політична обстановка надавала цьому напряму в роботі Бюро ЦК і редакції газети особливого звучання. Більшовики, відкрито заявивши про свою програму, закликали кращих представників пролетаріату, армії та селянства стати під прапор РСДРП. Уже з перших днів після повалення царизму воли розгорнули роботу, яку В. І. Ленін визначив таким чином: «...підготовка і згуртування елементів *свідомо*-пролетарської, комуністичної партії...» ¹⁵.

Відкрита постановка і широке висвітлення на сторінках «Правды» основних положень Програми і Статуту партії, питань стратегії й тактики більшовизму допомагали партійним органам, починаючи з ЦК і до місцевих комітетів включно, підвищувати ідейно-теоретичний та політичний рівень більшовиків і особливо тих, які вступили в РСДРП після Лютневої революції. Бюро ЦК при цьому виходило з положення про те, що рівень організованості і боєздатності РСДРП насамперед залежить від її складу і визначається високими якостями членів партії, їх ідейністю, організованістю й дисциплінованістю.

Під рубрикою «Російська соціал-демократична партія більшовиків» «Правда» в березневих номерах висвітлювала питання внутріпартійного життя, побудови партії. Тут, зокрема, публікувалися протоколи і резолюції Російського бюро ЦК РСДРП, Петербурзького комітету РСДРП ¹⁶. 8 березня в газеті було надруковано протокол засідання останнього від 6 березня, зміст якого свідчив про велику увагу Комітету до будівництва міської партійної організації і, зокрема, оформлення районних партійних об'єднань. Значення районної ланки було високо оцінено на основі аналізу досвіду роботи трьох національних соціал-демократичних організацій, що діяли на правах районів,— литовської, латиської й естонської ¹⁷. 10 березня ЦО опублікував порядок денний чергового засідання ПК РСДРП, на яке керівний орган провідної партійної організації країни виніс питання про створення комісії по веденню партійної роботи у військах ¹⁸. Інформація про шляхи й форми будівництва партії мала велике значення для місцевих організацій в перші тижні легальної діяльності більшовиків.

Зрослі масштаби масово-пропагандистської та організаційної роботи різко загострили проблему недостачі пропагандистів й організаторів ¹⁹. У зв'язку з цим загальнотеоретичні статті «Правды», присвячені питанням партійного будівництва, в яких наголошувалося на організаційному зміцненні більшовицьких рядів, набули значення програмних настанов для місцевих організацій РСДРП. Вони певною мірою компенсували відсутність достатньої кількості кадрових працівників.

Визнаючи величезні заслуги «Правды» як колективного організатора рядів партії в березні 1917 р., слід водночас сказати про певну непослідовність і нечіткість формулювань у ряді її статей та матеріалів. Так, у березневих номерах газети знайшла відображення помилкова ідея умовної підтримки Тимчасового уряду ²⁰, а опублікована в ній

¹⁴ Правда, 1917, 5 марта.

¹⁵ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект платформи пролетарської партії). — Повне збір. творів, т. 31, с. 153.

¹⁶ Правда, 1917, 5, 7—10, 16, 19, 23, 26 марта.

¹⁷ Правда, 1917, 8 марта.

¹⁸ Правда, 1917, 10 марта.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 60, оп. 1, спр. 43, арк. 26, 26 зв.

²⁰ Правда, 1917, 7, 14, 16, 26 марта.

у цей період стаття Каменева «Без таємної дипломатії» була прийнята духом «революційного оборонства»²¹. В. І. Ленін кваліфікував це як хитання «Правды» в бік «каутськіанства»²². Однак не цим визначався її зміст. До приїзду Володимира Ілліча в Росію орган Центрального Комітету РСДРП здійснив велику роботу, центр ваги якої, за словами В. І. Леніна, лежав «... у роз'ясненні пролетарським масам їх пролетарських завдань на відміну від дрібної буржуазії, що піддалася шовіністському чадові»²³.

6 квітня 1917 р. у ЦО більшовиків було вміщено повідомлення, в якому говорилося, що В. І. Ленін повернувся з еміграції і приступив до виконання обов'язків головного редактора газети. М. І. Ульянова, один з активних співробітників «Правды», згадувала, що з приходом в газету Володимира Ілліча значно зріс ідейно-теоретичний рівень її статей, примножилася сила їх політичного впливу на маси²⁴⁻²⁵. Майже в кожному квітневому номері «Правды» друкувалися матеріали, підготовлені В. І. Леніним. Всього за квітень було опубліковано понад 50 статей, резолюцій і заміток, написаних Володимиром Іллічем. Ще 21—22 березня флагман більшовицької преси вмістив один з ленінських «Листів з далека». Тоді вперше на сторінках газети було висунуто теоретичне положення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, ставилося завдання готувати перемогу на даному етапі боротьби. Як вирішальна умова для цього висувалася перед робітничим класом Росії вимога «...*проявити чудеса пролетарської і загальнонародної організації...*»²⁶. Цей лист став і першою працею В. І. Леніна, яка була опублікована в легальних більшовицьких газетах — харківському «Пролетарии» та київському «Голосе социал-демократа»²⁷ і справила величезний вплив на зміст усієї партійної роботи на Україні. За спогадами учасників тих подій, більшовики Одеси видрукували ленінський лист і розповсюджували його окремою листівкою²⁸.

Питанню про серйозну й невідкладну роботу по організації та зміцненню більшовицьких сил, як важливої основи для розв'язання завдань соціалістичного етапу революції, Володимир Ілліч надавав особливого значення. В його статтях і виступах, що публікувались у квітневих номерах «Правды», ідея згуртування рядів РСДРП набула дальшого розвитку, глибокого і всебічного обґрунтування на конкретно-історичному матеріалі з усіх злободенних проблем політичного моменту, зокрема таких, як ставлення до війни і Тимчасового уряду, до Рад; боротьба за більшовизацію мас; викриття угодовської політики дрібнобуржуазних партій і т. д.

7 квітня 1917 р. у «Правде» були опубліковані історичні Квітневі тези В. І. Леніна під заголовком «Про завдання пролетаріату в даній революції», в яких на основі глибокого аналізу політичного становища і розстановки класових сил у Росії після Лютневої революції було розроблено нову тактику партії. З цього моменту «Правда» стала

²¹ Правда, 1917, 15 марта.

²² Див.: Ленін В. І. Я. С. Ганецькому і К. Б. Радеку. 12 квітня 1917 р.— Повне збір. творів, т. 49, с. 421.

²³ Ленін В. І. Безсоромна брехня капіталістів.— Повне збір. творів, т. 31, с. 201.

²⁴⁻²⁵ Страницы славной истории: Воспоминания о «Правде», 1912—1917 гг. М., 1962, с. 319.

²⁶ Ленін В. І. Листи з далека. — Повне збір. творів, т. 31, с. 21.

²⁷ Голос социал-демократа, 1917, 25, 28, 30 марта; Пролетарий, 1917, 30 марта, 1 апр.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 70, оп. 3, спр. 59, арк. 242; цит. за: Варгас-Тюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. Указ. соч., с. 32.

колективним пропагандистом ленінських тактичних настанов. Завдяки їй Тези розповсюджувалися по всій країні. Загальна кількість примірників цієї праці, поширеної, зокрема, на Україні, досягла 30 тис.²⁹

В. І. Ленін висунув перед більшовиками як практичне завдання формування загонів політичної армії соціалістичної революції. Щоб створити міцну основу для цього, була «...необхідна ідейна й організаційна самостійність партії...»³⁰. Дійовим у розв'язанні поставленого завдання Володимир Ілліч вважав висунення лозунга рішучого й безповоротного розмежування з російськими соціал-демократами (на зразок Чхеїдзе, Церетелі та ін.), запропонованого ним ще на початку березня. Це з особливою силою В. І. Ленін підкреслював у своїй статті «Лубіланівщина»³¹, опублікованій у «Правде» 8 квітня. Ніби підсумовуючи свої численні настанови більшовикам з проблеми міжпартійних відносин в умовах розвитку революційного руху після Лютого³², Володимир Ілліч писав, що, якби РСДРП пішла на зближення з оборонцями, вона «...зганьбила б себе назавжди, політично вбила б себе...»³³.

Переважна кількість більшовицьких організацій, які вийшли з підпілля, правильно, по-ленінському ставилася до цього одного з корінних питань партійної політики. 20 квітня збори Пресненської районної організації РСДРП при обговоренні питання про об'єднання більшовиків і меншовиків постановили, що «...не може бути мови про об'єднання більшовиків і меншовиків»³⁴⁻³⁵, оскільки з усіх питань сучасності ці дві партії дають протилежні відповіді. Проте в деяких місцях більшовики та їх керівники піддалися об'єднавчим настроям, припустившись тим самим великої політичної помилки.

За документами і матеріалами Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС встановлено, що в березні 1917 р. у країні налічувалося приблизно 345 самостійних більшовицьких парторганізацій і 80 об'єднаних³⁶, а на кінець квітня,— відповідно, вже понад 440 і більш як 150³⁷. На Україні близько третини організацій, що діяли у 1917 р., почали свою роботу після Лютневої революції як об'єднанні³⁸. Слід при цьому враховувати, що останні, як правило, були нечисленні. В кінці квітня вони мали у своїх рядах до 14 тис. членів партії³⁹.

Головною причиною об'єднавчих тенденцій був тиск дрібнобуржуазної стихії на робітничий клас, ініціаторами ж створення в Росії єдиної соціал-демократичної партії за типом західноєвропейських соціал-демократій виступали меншовики. Сторінки меншовицьких газет березня — квітня 1917 р. рясніли закликами до створення об'єднаних організацій, а зміст опублікованих там матеріалів об'єктивно спрямовувався на ідейне роззброєння більшовиків. Цілком закономірним звідси був той факт, що газета «Правда» з допомогою численних мате-

²⁹ Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. Указ. соч., с. 41—42, 46.

³⁰ Ленін В. І. Начерк Тез 4 (17) березня 1917 року. — Повне збір. творів, т. 31, с. 5.

³¹ Там же, с. 126.

³² Вопросы истории КПСС, 1962, № 3, с. 146; див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 7 (див. також 3 примітку).

³³ Ленін В. І. Я. С. Ганецькому. 30 березня 1917 р. — Повне збір. творів, т. 49, с. 403.

³⁴⁻³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 60, оп. 1, спр. 52, арк. 15.

³⁶ Вопросы истории КПСС, 1958, № 2, с. 3.

³⁷ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968. Т. 3, кн. 1, с. 27.

³⁸ Корольов Б. Указ. соч., с. 35.

³⁹ Вопросы истории КПСС, 1958, № 2, с. 127.

ріалів своїх квітневих номерів звертала особливу увагу членів РСДРП на організаційне питання, яке не вперше в історії революційного руху в Росії на його пролетарському етапі ставало предметом принципової боротьби між більшовиками і меншовиками, як у фокусі зосередивши в собі два підходи до соціального перетворення у країні — революційний і опортуністичний.

З приходом у «Правду» В. І. Леніна на ЦО партії зайняв рішучішу, порівняно з березнем 1917 р., позицію боротьби з меншовицько-есерівськими партіями, лідери яких своєю угодовською політикою намагалися всіляко перешкодити зростанню класової свідомості пролетарів і напівпролетарів. Це було у той час «...головною причиною застою революції і її можливої поразки...»⁴⁰. Про відсутність у редакції «Правды» тоді послідовної і непримиренної позиції щодо соціал-угодівців свідчило, зокрема, скорочення тих місць у першому з «Листів з далека», опублікованому в газеті, де В. І. Ленін гостро критикував меншовицько-есерівських лідерів. Примиренські настрої в ЦО зумовили й появу на його сторінках напівменшовицьких статей Каменева, за що редакцію «Правды» Бюро ЦК РСДРП піддало критиці^{40-а}.

Звертаючи увагу більшовицьких організацій на першорядність завдань боротьби з партіями і групами, що стали на шлях зради соціалізму, «Правда», керована ЦК і В. І. Леніном, висунула вимогу про організаційне згуртування більшовиків для успішного ведення цієї боротьби. Висунута вимога дістала логічне завершення в написаній Володимиром Іллічем «Резолюції про об'єднання інтернаціоналістів проти дрібнобуржуазного оборонського блоку», яка була прийнята VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б). Характерно, що, підкресливши в резолюції бажаність і необхідність об'єднання з інтернаціоналістськими елементами меншовицької й есерівської партій, які розірвали на ділі з оборонством⁴¹, конференція спростувала обвинувачення більшовиків у сектантстві, з яким не раз виступала дрібнобуржуазна преса того часу і яке перекочувало в сучасну фальсифікаторську літературу Заходу. Цю резолюцію «Правда» опублікувала незабаром після завершення роботи конференції⁴².

Центральний друкований орган більшовиків у квітні 1917 р. значно посилив роботу по ідейно-політичному вихованню й організації пролетаріату, керуючись тепер уже ленінською вказівкою про боротьбу за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Особливе місце у розв'язанні цього завдання, що виходило за своїм політичним значенням далеко за межі революційного руху в Росії, В. І. Ленін, поряд з необхідністю зміни Програми РСДРП і створення III Інтернаціоналу, відводив зміні назви партії. Це було зв'язано з тим, що соціал-демократами тоді називали себе в Росії й ті, хто, як меншовики, давно зрадив і зганьбив це ім'я. «...Стара назва нашої партії, — підкреслював Володимир Ілліч, — *полегшує* обман мас, *гальмує* рух уперед...»⁴³. «Створимо пролетарську комуністичну партію; елементи її кращі прихильники більшовизму вже створили; згуртує-

⁴⁰ Ленін В. І. Петроградська загальноміська конференція РСДРП(б) 14—22 квітня (27 квітня — 5 травня) 1917 р. — Повне збір. творів, т. 31, с. 248.

^{40 а} См.: Протоколи и резолюции Бюро ЦК РСДРП(б) (Март 1917 г.). — Вопросы истории КПСС, 1962, № 3, с. 148, 157.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. — Повне збір. творів, т. 31, с. 411.

⁴² Правда, 1917, 15 (2) мая.

⁴³ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект платформи пролетарської партії). — Повне збір. творів, т. 31, с. 176.

мось для пролетарської класової роботи...»⁴⁴, — писав В. І. Ленін у статті, надрукованій на сторінках «Правды» 9 квітня. В цьому він вбачав важливу умову успішної діяльності більшовиків по формуванню політичної армії соціалістичної революції.

Велике загальнопартійне значення мало висвітлення на сторінках «Правды» роботи і рішень 1-ї легальної Петроградської конференції більшовиків (14—22 квітня), яка схвалила Квітневі тези і прийняла їх як керівництво до дії. ЦО опублікував звіт про виступ В. І. Леніна на конференції з питання про поточний момент і ставлення до Тимчасового уряду. Виходячи із співвідношення класових сил у країні після Лютневої революції, Володимир Ілліч вказував, що більшовикам необхідна «...посилена організація своїх с.-д. сил для того, щоб нову хвилю революційного руху провести під прапором революційної соціал-демократії»⁴⁵. ЦК РСДРП, пропагуючи матеріали Петроградської конференції, керувався тим, що в умовах перших тижнів і місяців легальної діяльності партії було дуже важливо інформувати місцеві організації про підхід до розв'язання питань ідейно-політичного й організаційного характеру більшовиками однієї з найбільших організацій РСДРП.

Швидке і тісне згуртування петроградських більшовиків на основі ленінської тактики значною мірою визначило наперед результат боротьби за тези доповіді В. І. Леніна «Про завдання пролетаріату в даній революції» на Квітневій Всеросійській конференції. Відтоді опортуністам на чолі з Каменевим протистояла колективна воля п'ятнадцятитисячної Петроградської партійної організації, яка першою прийняла на озброєння ленінський план переходу до соціалістичної революції.

Необхідність ще раз звернути увагу більшовиків на важливість організаційного питання постала перед Бюро ЦК РСДРП у період першої після Лютного політичної кризи. Тактика більшовицької партії у квітневих подіях обговорювалася на трьох засіданнях Центрального Комітету РСДРП і дістала належне відображення в резолюціях, написаних В. І. Леніним. 23 квітня «Правда» опублікувала резолюцію ЦК про підсумки квітневої кризи. Критично оцінюючи ситуацію, Центральний Комітет в ній визнав: «організація нашої партії, згуртування пролетарських сил були явно недостатні в дні кризи»⁴⁶. В той же час у резолюції підкреслювалося, що, оскільки ця криза не остання і хитання дрібнобуржуазної маси між довір'ям до капіталістів і прагненням довіритися революційному пролетаріатові, які становлять основу кризи, триватимуть, винятково важлива «...*організація, організація* і ще раз *організація* пролетаріату: на кожному заводі, в кожному районі, в кожному кварталі»⁴⁷. Тільки таким чином можна було певною мірою нейтралізувати нестійкість дрібної буржуазії.

⁴⁴ Ленін В. І. Про двовладдя. — Повне збір. творів, т. 31, с. 142.

⁴⁵ Ленін В. І. Петроградська загальноміська конференція РСДРП(б) 14—22 квітня (27 квітня — 5 травня) 1917 р. — Повне збір. творів, т. 31, с. 243.

⁴⁶ Ленін В. І. Резолюція Центрального Комітету РСДРП(б), прийнята вранці 22 квітня (5 травня) 1917 р. — Повне збір. творів, т. 31, с. 311. Грубої помилки в ті дні припустилися Багдатов та деякі інші члени Петербурзького комітету. Тимчасом як ЦК закликав робітників і революційних солдатів обмежитися мирною демонстрацією, вони розповсюдили на ряді заводів листівку із закликом про повалення Тимчасового уряду. Лозунг «Геть Тимчасовий уряд!» міг штовхнути пролетаріат на передчасний виступ, дати можливість контрреволюції розправитися з ним.

⁴⁷ Ленін В. І. Резолюція Центрального Комітету РСДРП(б), прийнята вранці 22 квітня (5 травня) 1917 р. — Повне збір. творів, т. 31, с. 311.

«Правда» як центральний друкований орган партії відіграла особливо важливу роль у пропаганді рішень VII Всеросійської конференції РСДРП(б), що відбулася 24—29 квітня 1917 р. у Петрограді. Докладні звіти про роботу більшовицького форуму і прийняті на ньому резолюції публікувалися у «Правді» з 25 по 30 квітня 1917 р. Ініціативу редакції ЦО підтримали газети місцевих партійних організацій. Зокрема, рішення конференції були надруковані московським «Соціал-демократом», а катеринославська «Звезда» опублікувала 8 лєнінських резолюцій і 2 виступи, кнївський «Голос соціал-демократа» — 2 резолюції.

Висвітлення газетою «Правда» та іншими друкованими органами плану дій, виробленого більшовиками, становило особливий інтерес з точки зору зв'язку між пропагандистськими й організаційними функціями партії. Доведення до свідомості всіх членів партії, а з їх допомогою до робітників, солдатів і селян змісту документів конференції, що мали важливе значення, сприяло згуртуванню і зміцненню більшовицької партії. В той же час рішення конференції являли собою теоретичну платформу для правильної постановки організаційно-партійної роботи. Вони були ідейно-політичною основою організаційного зміцнення рядів РСДРП(б). Це В. І. Ленін підкреслив у вступі до резолюцій VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), опублікованих у додатку до 13 номера газети «Солдатская правда» від 16 (3) травня. Володимир Ілліч писав, що рішення конференції спрямовані на роз'яснення пролетаріатові його завдань ідеологічного й організаційно-політичного характеру на шляху до перемоги соціалістичної революції, найважливіше місце серед яких належало піднесенню політичної свідомості робітників до розуміння ними «...різного становища різних класів і різної сили їх. ...Без цієї ясної свідомості організація ніщо», а «без організації неможлива дія мільйонів, неможливий ніякий успіх»⁴⁸.

Як відомо, в результаті перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії у числі інших політичних свобод було проголошено і свободу друку. Проте щодо видавничої діяльності більшовиків, то вона мала формальний характер. Друкарні і папір залишилися в руках буржуазних видавництв. Урядові установи зв'язку, розуміючи, яку небезпеку для властей імущих таять у собі статті ЦО партії більшовиків, відмовлялися розповсюджувати «Правду». Тому успішне і своєчасне доведення до широких мас трудящих партійних лозунгів вимагало від більшовиків значних організаційних зусиль. Цю роботу спрямовувало Бюро ЦК РСДРП. Так, у п'ятому номері «Правди» Бюро ЦК звернулося до більшовицьких організацій із закликом вважати розповсюдження газети партійним обов'язком кожного члена партії. 6 березня на засіданні Петербурзького комітету, протокол якого опублікувала «Правда», було прийнято рішення про розробку спільно з експедицією газети плану поширення ЦО⁴⁹.

Московське обласне бюро РСДРП рекомендувало партійним організаціям створювати із своїх членів групи, які б проводили колективну й індивідуальну передплату на «Правду», а також займалися б її розсилкою у більш віддалені райони країни. Ще в перші дні після Лютневої революції 1917 р. у Москві, Харкові, а також інших містах було створено експедиційні бюро для розповсюдження більшовицьких газет⁵⁰. Під час обговорення питання про партійне видавництво, яке стояло в середині квітня на порядку денному загальних зборів Катеринославсь-

⁴⁸ Ленін В. І. Вступ до резолюцій Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). — Повне збір. творів, т. 31, с. 438.

⁴⁹ Правда, 1917, 8, 10 (23) марта.

⁵⁰ Соціал-демократ, 1917, 14 марта; Звезда, 1917, 11 апр.

кої організації РСДРП, було вирішено «вважати необхідним негайне створення газетної експедиції з залученням до неї працівників з усіх партійних осередків»^{51–52}.

Більшовики, як у центрі, так і на місцях, вживали відповідних заходів для успішного розповсюдження ленінського друкованого органу партії. Згуртовуючись навколо цієї важливої політичної справи, організації РСДРП зміцнювали свої ряди. З певним застереженням можна сказати, що «Правда» в нових умовах виконувала ту саму роботу по організаційному зміцненню марксистських партійних сил, яку в 1900—1903 рр. здійснювала ленінська «Искра». У квітні 1917 р. «Правду» за передплатою одержували в 16 населених пунктах України, в тому числі у 10 містах і трьох військових підрозділах Південно-Західного фронту⁵³. А в період підготовки Жовтня ЦО регулярно надходив у 49 населених пунктів України, в 23 військових підрозділи Південно-Західного фронту і 9 підрозділів Румунського фронту⁵⁴.

Розповсюдження газети «Правда» після Лютневої революції сприяло також зміцненню зв'язків ЦК РСДРП з місцевими парторганізаціями й окремими більшовиками*. В газеті з номера в номер вміщувалася адреса її видавництва, що допомагало революційним соціал-демократам встановлювати живий контакт з ЦО, а отже, і з Центральним Комітетом партії. Не випадково у той час на його ім'я та редакції «Правды» надходили численні листи, в яких більшовицькі організації, групи й окремі члени партії зверталися з проханням сприяти їм в одержанні літератури й особливо газети «Правда». За спогадами секретаря ЦК партії О. Д. Стасової, інтенсивно листувався з більшовиками в перші місяці після революції і ЦК РСДРП, розглядаючи це як один з головних засобів зв'язку з партійними організаціями⁵⁵.

В редакційній статті ще першого номера газети Центральний Комітет звернувся до більшовицьких організацій та окремих членів партії з пропозицією розгорнути широку роботу по збиранню коштів на користь партійної преси. ЦК РСДРП у статті «Залізний фонд «Правды» вказав на безпосередній зв'язок між ідейно-організаційним згуртуванням партійних рядів і активною політичною позицією кожного більшовика щодо фінансової підтримки робітничих газет⁵⁶. Ця вказівка ЦК дістала широкий відгук серед трудящих мас, а більшовицькі організації сприйняли її як важливу партійну директиву.

Широка кампанія по збиранню коштів на робітничу газету, що проводилася «Правдой» та іншими більшовицькими газетами, згурто-

^{51–52} Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (Март — ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов. К., 1957, с. 94.

⁵³ Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. Указ. соч., с. 41.

⁵⁴ Солдатенко В. Ф. Указ. соч., с. 12. У період мирного розвитку революції більшовики Києва передплачували її поширювали 300—400 прим. газети. Луганська — 150—200, Макіївки — 100 (Шморгун П. М. Ленінським шляхом: В. І. Ленін — натхненник боротьби трудящих України за перемогу Великого Жовтня. К., 1977, с. 16). Кількасот примірників друкованого органу Центрального Комітету РСДРП надсилалися в Катеринослав (Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. Указ. соч., с. 62).

* У цей час ЦК РСДРП через «Правду» (Правда, 1917. 11 марта) звернувся до місцевих друкованих органів, які почали виходити після Лютого, з рекомендацією встановлювати міцні зв'язки між редакціями для обміну інформацією та досвідом. Контакти між друкованими органами більшовицьких комітетів, а також між ними і «Правдой» й одночасно ЦК були однією з додаткових ланок зв'язку, що також сприяло організаційному згуртуванню рядів РСДРП.

⁵⁵ Ленин в «Правде»: Воспоминания. М., 1970, с. 151; ЦНА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, спр. 420, арк. 1.

⁵⁶ Правда, 1917, 10 (23) марта.

увала десятки й сотні тисяч робітників і солдатів навколо більшовицької партії, залучала їх до активної політичної боротьби. Нерідко ідейну солідарність з центральним друкованим органом більшовиків передові робітники закріплювали організаційно, вступаючи в ряди РСДРП.

Сама організація передплати на друкований орган Центрального Комітету відіграла неабияку роль у зміцненні більшовицької партії. Це було серйозне джерело коштів, необхідних для розгортання роботи по формуванню загонів політичної армії соціалістичної революції. Разом з тим ЦК РСДРП розглядав передплату як фактор, що сприяв підвищенню дисциплінованості членів партії, їх політичної свідомості, в цілому боездатності більшовицьких організацій. У березні 1917 р. число передплатників на ленінську газету досягло 8 тис., а у квітні — 12 тис. Це зростання неухильно продовжувалося й пізніше, і вже у травні їх налічувалося 18 тис., в червні — 21 тис.⁵⁷

Таким чином, у перші два місяці легальної діяльності більшовиків «Правда», керована Центральним Комітетом і В. І. Леніним, провела велику роботу у справі будівництва масової марксистської партії в Росії. Одностайність делегатів VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) у прийнятті ленінської тактики боротьби за перехід до соціалістичної революції значною мірою була результатом діяльності «Правди». Статті й матеріали ЦО містили величезний організаційний потенціал. Цей потенціал ще більше зріс, коли редакцію очолив особисто В. І. Ленін. Організаційному згуртуванню рядів партії сприяла і сама робота навколо «Правди», зокрема розповсюдження, організація передплати, збір коштів у фонд газети та ін.

У березні—квітні 1917 р. «Правда» допомагала проведенню в життя розвинутої В. І. Леніним стосовно до нових умов ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про те, що «...робітничя партія повинна виступати якнайбільш організованою, якнайбільш одностайною...»⁵⁸. А це було дуже важливо на досліджуваному етапі революційної боротьби. Крім того, історія становлення і діяльності «Правди» перших місяців двовладдя дає багатий матеріал для підтвердження важливого положення про те, що боротьба марксистської партії за високу організованість своїх рядів є складовою частиною класової боротьби пролетаріату.

⁵⁷ Шестой съезд РСДРП (большевиков): Протоколы. М., 1958, с. 41.

⁵⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Звернення Центрального комітету до Союзу комуністів. Березень 1850. — Твори. т. 7, с. 245.

ВИКРИТТЯ ПОЛІТИКИ «ПОЛІЦЕЙСЬКОГО СОЦІАЛІЗМУ» В ПРЕСІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ РОСІЇ

В. М. ГРЕБЕННИКОВ (Київ)

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в умовах визрівання народної революції в Росії «...продовжував зростати і робити величезні кроки вперед»¹ робітничий рух, набуваючи під керівництвом революційної соціал-демократії все більш політичного характеру. Це змушувало царизм шукати нові шляхи боротьби з ним.

¹ Ленін В. І. Що робити?: Наболілі питання нашого руху. — Повне збір. творів, т. 6, с. 170.

Щоб відірвати робітників від революційної соціал-демократії, царський уряд, поряд з традиційними методами (військово-політичне придушення робітничого руху, видання «попечительських» фабричних законів та ін.), розробив цілу систему їх підкупу і розбещування, що дістала назву «поліцейського соціалізму». В зв'язку з цим особливого значення набувало виховання пролетаріату як гегемона революції на основі політичного викриття царизму. Найбільш дійовим засобом такого викриття була преса революційних соціал-демократів.

Пропозиції використати «поліцейський соціалізм» обговорювалися в урядових колах царської Росії і раніше, але в остаточному вигляді він був сформульований начальником московської охранки С. В. Зубатовим (звідси — «зубатовщина») на початку XX ст. «З боку уряду, — писав В. І. Ленін, — це — свідоме загравання, підкуп і розбещення... Обіцяння більш-менш широких реформ, справжня готовність здійснити малюсіньку частинку обіцяного і вимога за це відмовитись від боротьби політичної, — ось у чому суть зубатовщини»².

У 1903 р. Володимир Ілліч підкреслював, що царизм широко вдається до політики «поліцейського соціалізму» не тільки щодо робітничого класу, а й «... в усіх питаннях внутрішньої політики...»³.

Насадження зубатовських організацій у різних районах країни, проповідь попівсько-жандармської ідеології таїли у собі серйозну небезпеку для революційного пролетарського і соціал-демократичного руху. Зубатовщина сіяла ілюзії на можливість розв'язання робітничого питання в умовах монархічного ладу шляхом легальної економічної діяльності при сприянні поліції, чим відволікала пролетаріат від свідомої класової боротьби. Вона послаблювала революційні сили, здійснюючи в широких масштабах провокації і стеження і настроюючи певну частину обдурених проповіддю «поліцейського соціалізму» робітників проти революційних соціал-демократів, заважала політичному вихованню пролетаріату. Тому, викриваючи підступність класового ворога, ленінська «Искра» підкреслювала, що поліцейське розбещування є злом, страшнішим, ніж поліцейське насилля⁴.

Радянські вчені ґрунтовно висвітлили історію виникнення та мету «поліцейського соціалізму» в Росії, форми і методи його насаджування, викрили контрреволюційну спрямованість зубатовських організацій, показали боротьбу «Искры» і деяких соціал-демократичних комітетів (Московського, Петербурзького) проти зубатовщини⁵. Однак не всі аспекти проблеми досліджено з належною повнотою. Зокрема, в історико-партійній літературі майже немає праць про викриття «поліцейського соціалізму» у виданнях революційних соціал-демократів.

Автор даної статті прагнув показати, як розвінчувалася «зубатовщина» на сторінках цих видань з таких основних питань: її суть і спорідненість з «економізмом», ідеологічна, пропагандистська та економіч-

² Ленін В. І. Політична боротьба і політиканство. — Повне збір. творів, т. 7, с. 35.

³ Ленін В. І. Самодержавство вагається. — Повне збір. творів, т. 7, с. 123.

⁴ Второй съезд РСДРП: Протоколы. М., 1959, с. 635.

⁵ Шмелева Н. А. Борьба московских рабочих против зубатовщины. — Уч. зап. Московского пединститута им. В. И. Ленина. 1957. Т. 110, вып. 4; сс же. Борьба социал-демократических организаций Москвы с зубатовщиной. — Уч. зап. Шуйского пединститута. 1959. Вып. 8; сс же. Борьба против зубатовщины по воспоминаниям рабочих. — Там же, 1960. Вып. 9; Вовчик А. Ф. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895—1904). Львов, 1964; Корелли А. П. Русский «поллицейский социализм» (зубатовщина). — Вопр. истории, 1968, № 10; Лаврычев В. Я. Царизм и рабочий вопрос в России (1861—1917 гг.). М., 1972; Новиков В. И. Ленинская «Искра» в борьбе с зубатовщиной. — Вопр. истории, 1974, № 8; его же. Ленин и деятельность искровских групп в России (1900—1903 гг.). М., 1978.

на діяльність зубатовських організацій, зубатовські ради, особливості зубатовщини на місцях.

Біля джерел боротьби з «поліцейським соціалізмом» стояв В. І. Ленін, який заздалегідь передбачав можливість подібної тактики експлуататорів⁶. Теорія і практика зубатовщини викривається у багатьох його працях, зокрема, таких, як «Що робити?», «Політична боротьба і політиканство», «Московські зубатовці в Петербурзі». В. І. Ленін, іскрівські організації, розуміючи всю небезпеку політики «відволікання робітників від соціалістичної класової боротьби на шлях «легалізації» економічного руху»⁷ під опікою поліції і намагаючись не допустити, щоб пролетарський рух став «іграшкою політичних шарлатанів»⁸, повели рішучу боротьбу з «поліцейським соціалізмом». Важливу роль у ній відіграла преса (листівки, газети, брошури, книги).

В авангарді боротьби проти «зубатовщини» йшла ленінська «Искра». В газеті було опубліковано 46 матеріалів, у яких викривалися головні риси «поліцейського соціалізму», роз'яснювалося, в чому полягала його небезпека. Велика заслуга в цьому належала агентам «Искры» І. В. Бабушкіну, М. Е. Бауману, Г. І. Окуловій, О. Д. Стасовій, В. В. Кожевниковій, О. І. Чачиній та ін.

Неоціненну роль у роз'ясненні всієї шкідливості надій на досягнення угоди між робітничим класом і урядом відіграла «Искра» в початковий період насаджування зубатовських організацій, коли навіть деякі революційні соціал-демократи не мали «певного погляду на цей предмет (зубатовщину — В. Г.)...»⁹. Статті «Искры» сприймалися пролетарями як директиви¹⁰.

На заклик «Искры» у боротьбу з «поліцейським соціалізмом» вклилися місцеві комітети РСДРП — Московський, Петербурзький, Київський, Катеринославський, Одеський, Харківський, Миколаївський, Пермський, Нижегородський, Саратовський, Північний та інші, а також польські соціал-демократи¹¹. Пориваючи з «економізмом» і переходячи на іскрівські позиції, комітети РСДРП боролися за виконання вказівок В. І. Леніна про те, що «...за допомогою *своїх* газет, *своїх* листків і *своїх* зборів ми можемо і повинні добитися того, що новий зубатовський похід весь піде на користь соціалізму»¹².

Розкриваючи суть нового напрямку в політиці самодержавства, революційні соціал-демократи у своїх друкованих виданнях показували, що, коли уряд вичерпав усі види насильства й жорстокості, він зрозумів, що, як зазначалося в одній з листівок Московського комітету РСДРП, «старими прийомами йому не знищити нашого руху»¹³. Тому самодержавство «задумало розстроїти зростаючі лави пролетаріату шляхом обману та запевнень, нібито воно надзвичайно співчуває боротьбі пролетаріату з капіталістами і готове всіляко підтримувати його»¹⁴. Розгромити діючі революційні організації, внести розкол у ро-

⁶ Див.: Ленін В. І. Наша програма. — Повне збір. творів, т. 4, с. 176—177.

⁷ Искра, 1901, № 9.

⁸ Искра, 1900, № 1.

⁹ Перешкоца В. Н. Ленин и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России: 1900—1903 гг. М., 1969. Т. 1, с. 182.

¹⁰ Шмелева И. А. Борьба против зубатовщины по воспоминаниям рабочих, с. 66.

¹¹ Бурмистрова Т. Ю. Ленинская политика пролетарского интернационализма в период образования РСДРП (1894—1903). Л., 1962, с. 191—192.

¹² Ленін В. І. Московські зубатовці в Петербурзі. — Повне збір. творів, т. 7, с. 84.

¹³ Каторга и ссылка, 1924, № 1, с. 73, 78.

¹⁴ Листовки социал-демократических организаций Украины: Сб. докл. — матеріалов. К., 1963, с. 375.

бітничі маси і «припинити зростання політичної свідомості в російському народі — ось коротка, але ясна програма урядової політики», наголошувалося в листівці Київського комітету РСДРП від 25 травня 1903 р.¹⁵ Розкриваючи причини звернення царизму до політики «поліцейського соціалізму», московські соціал-демократи вказували у листівці, що «уряд розгубився перед революційним рухом» і з метою збереження й зміцнення абсолютизму намагався прив'язати пролетаріат до колісниць самодержавства за допомогою нового «попечительства» про робітників¹⁶.

Революційні соціал-демократи у своїх листівках та «Искре» показали, що легалізація робітничого руху в умовах самодержавства є не що інше, як організована охранкою у всеросійському масштабі провокація, а створювані за допомогою поліції товариства — обман робітничих мас. Характеризуючи легальні зубатовські організації як шпигунські, вони відзначали, що уряд використовував їх головним чином для того, щоб «виловлювати найбільш енергійних і свідомих товаришів»¹⁷.

Російські марксистки на сторінках революційних видань наголошували, що в основі «поліцейського соціалізму» лежала ідея надкласовості самодержавства. Розуміючи, що робітничий клас може виявитися серйозною загрозою для існуючого ладу, Зубатов, роз'яснювали вони, намагався переконати робітників, нібито самодержавство «не є уряд класовий», що воно «не зв'язане з інтересами фабрикантів і легко може діяти в інтересах робітників»¹⁸.

Революційні соціал-демократи відзначали, що, незважаючи на свій «новий курс», уряд не тільки не відмовився від репресивних каральних заходів, а навіть посилив їх, однак змушений був «змінити фронт і внести в свою політику такі риси, які йому зовсім не до лиця...»¹⁹.

При розробці і здійсненні своїх планів Зубатов, використовуючи неорганізованість, малограмотність, релігійність та патріархальні передсудн деякої частини робітників, зумовлених наявністю феодальних пережитків в економічному і політичному ладі країни, робив ставку «на солідного робітника» — робітничу аристократію, а також на ліберальну інтелігенцію²⁰. Все це, поряд з відсутністю в Росії марксистської партії, сприяло певному успіху зубатовщини. До того ж ґрунт для неї був підготовлений «економістами», які, орієнтуючи маси на суто економічну боротьбу, відволікали їх від політичних вимог, чим безпосередньо сприяли впровадженню зубатовщини. Наявність такого зв'язку визнавав і сам Зубатов²¹.

В. І. Ленін, іскрівці звертали увагу робітників на те, що політика «поліцейського соціалізму» живиться пропагандою «економістів» і що само поширення «економізму» «...полегшує завдання пп. Зубатовим...»²².

Більше того, констатуючи в 1900 р. успіхи соціал-демократичного руху «з сильним тяжінням у бік визнання необхідності боротьби з урядом не лише на економічному ґрунті, а й за політичні права», охранка

¹⁵ Искровские организации на Украине. К., 1950, с. 106.

¹⁶ Каторга и ссылка, 1924, № 1, с. 78.

¹⁷ Листовки петербургских большевиков: 1902–1916 гг. М., 1939, т. 1, с. 29, 56; Искровский период в Москве. М.-Л., 1928, с. 120; ЦДАЖР СРСР, ф. 1741, № 12694.

¹⁸ Искра, 1900, № 1.

¹⁹ Листовки петербургских большевиков, т. 1, с. 54.

²⁰ Искра, 1900, № 1; 1901, № 8, 9; Листовки петербургских большевиков, т. 1, с. 55; Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 429, 448.

²¹ Красный архив, 1926, т. 6, с. 211.

²² Ленин В. И. Беседа с захисниками экономизму. — Повне зібр. творів, т. 5, с. 349.

визнавала за корисне допомагати боротьбі «економістів» проти революційних іскрівських організацій, підтримувати друковані органи перших, зокрема «Рабочее дело»²³. Так, у грудні 1901 р. Зубатов у доповідній записці департаменту поліції зауважував: «Добити зараз «Рабочее дело», коли «Искра» йде так тріумфально, навряд чи політично: гризучись з «Рабочим делом», «Искра» знесилюється; в противному разі ми сприяємо її тріумфу»²⁴.

«Искра» роз'яснювала трудящим, що Зубатов набагато краще за «економістів» зрозумів можливості і значення допоміжних кас і споживчих товариств, влаштовуваних за участю охоронного відділення у справі проведення «миролюбної політики» та відволікання робітників від політики революційної. Таким чином, він намагався «погасити революційне полум'я, що розгоралося, якраз тими засобами, якими думали потихеньку та полегеньку роздмухати його пп. «економісти»...»²⁵.

Втілюючи в практику ідеї «поліцейського соціалізму» як «особливого методу всення громадських і державних справ»²⁶, власті широко використовували шантаж, погрози, підкуп, шпигунство, провокації, розбещування мас шляхом усної і друкованої агітації в тюрмах, охоронних відділеннях, на підприємствах, у музеях, чайних і трактирах²⁷. Тому революційні соціал-демократи приділяли багато уваги викриттю цих прийомів класового ворога. Так, московські соціал-демократи писали про вербування охранкою робітників, здатних стати «поліцейськими снащиками» і вносити політичне розбещення в пролетарське середовище²⁸.

Значну увагу приділяв Зубатов відповідній «обробці» кинутих у тюрми робітників. При цьому він не лише заявляв про своє «співчуття» революціонерам, а й критикував соціал-демократичну літературу, наводячи її, як відзначалося в листівці Київського комітету РСДРП, «недосить революційною»²⁹, і патомість давав читати в'язням опортуністичні видання. Окремі недосвідчені і слабвовольні люди потрапляли на вудочку Зубатова і йшли на різні угоди з жандармами, зраджуючи корінні інтереси пролетаріату. Ці «іуди пролетарської справи», як називала їх «Искра», і очолювали зубатовські союзи, одержуючи за такі послуги від 20 до 100 крб. на місяць³⁰. До осіб, які не піддавалися на обіцянку Зубатова, застосовувалися, за його власним визнанням, репресії, що весь час удосконалювалися³¹.

Соціал-демократичні видання постійно попереджували робітників про подібні методи охранки, оскільки, як писав В. І. Ленін в «Искре», «...урядові нікдлі, звичайно, не набридне повторювати свої спроби залякати непримиренних робітників і принадити до себе якоюсь подачкою тих, хто слабший, дурніший і полохливіший»³².

Як відомо, підготувавши на початок 1901 р. ядро агентів — керівників легальних організацій, Зубатов приступив до здійснення політики оволодіння робітничим рухом у широких масштабах. Робітничі ор-

²³ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 805, ч. 1 арк. 20; спр. 801, ч. 1, арк. 20 зв.

²⁴ Цит. за: Вовчик А. Ф. Указ. соч. с. 115.

²⁵ Искра, 1901, № 10.

²⁶ Козьмин Б. П. С. В. Зубатов и его корреспонденты: Среди охранников, жандармов и провокаторов. М.—Л., 1928. с. 10.

²⁷ Искра, 1901, № 10.

²⁸ Каторга и ссылка, 1924, № 1, с. 76; Искра, 1900, № 1.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 830, арк. 160.

³⁰ Искра, 1902, № 20; 1903, № 48; Игнатъев В. Борьба против зубатовщины в Москве. М., 1939, с. 22—23; Ростов Н. Крушение одного опыта: Зубатов и Гапон. М., 1927, с. 11; Красный архив, 1922, т. 1, с. 293.

³¹ Красный архив, 1926, т. 6, с. 210.

³² Ленин В. И. Ціне признання. — Повне збір. творів, т. 5, с. 72.

ганізації, що діяли під контролем поліції, були створені в Москві, Мінську, Петербурзі, Одесі, Вільно та інших містах. З метою залучення в зубатовські «союзи» якнайбільшої кількості членів охранка організувала для робітників лекції, бесіди та інші «культурно-освітні» заходи, в яких активну участь брали ліберальні професори, автори та редактори ряду видань «легальних марксистів». У своїх виданнях революційні соціал-демократи підкреслювали, що представники буржуазної науки, вступаючи в співробітництво з охранкою, виступали в ролі «пособника пануючого зла», «загонщиків» робітників у тенета Зубатова. В їх лекціях і бесідах, які не мали «нічого спільного ні з науковістю, ні з правдивістю, ні з справжньою допомогою робітничому класові», замовчувалося, що ті чи інші поступки з боку уряду, в тому числі й самі зубатовські збори, є результатом політичного тиску пролетаріату³³.

Така «лекційна пропаганда» ставала дедалі непопулярнішою в робітничих масах і, як відзначали київські соціал-демократи, «під тиском агітації революціонерів московські професори змушені були відмовитися від ганебного співробітництва з Зубатовим»³⁴. Вакуум, що утворився, постаралися заповнити войовничі попи та ренегати-реакціонери типу Л. Тихомирова, пропаганда яких трималася на трьох китах — «православ'я, самодержавство, народність» і мала один напрям: «повинуйтеся властям, яко даним богом»³⁵. Не випадково свій винахід — «поліцейський соціалізм» — Зубатов розглядав як «найкращу школу монархічного виховання»³⁶.

Розкриваючи природу зубатовських робітничих рад, мета яких полягала в тому, щоб «життя робітничої маси спрямовувати по відомому руслу»³⁷, революційні соціал-демократи показували, що члени цих рад обиралися жандармами та обер-поліцеймейстерами з числа тих, хто заслужив їх довір'я³⁸. Всі питання, що мали обговорюватися на районних зборах, висувалися радою і попередньо проглядалися охранкою. Та й на самих зборах усе робилося за бажанням члена ради, на якого покладалася функція контролера-шпигуна, щоб чого доброго «не зарвався далеко хтось із ворогів». Ворогами ж, пояснювала «Искра», рада вважала робітників, що спілкувалися з революціонерами³⁹.

Під впливом пропаганди революційних соціал-демократів робітники все більше усвідомлювали поліцейську суть зубатовських рад і, навіть за визнанням Л. Тихомирова, втрачали довір'я до їх членів, переставали ходити на збори⁴⁰. У зв'язку з цим Зубатов, боячись, що «монархізм зовсім втратить свій моральний авторитет у масі», вирішив організувати контрпропаганду. Зокрема, охранка спробувала видавати свою літературу, надаючи їй «соціал-демократичного» вигляду і пронагуючи в ній, як зазначала «Искра», дух «смиреномудрія, терпимості і любові» до рабства⁴¹.

З метою «приманювання робітників» та зміцнення своїх позицій охранка посилила «економічну діяльність», яка зводилася, головним чином, до умовляння підприємців задовольнити незначні вимоги робіт-

³³ Искра, 1901, № 8, 11.

³⁴ Искровские организации на Украине, с. 115.

³⁵ Искра, 1903, № 31.

³⁶ Цит. за: Вовчик А. Ф. Указ. соч., с. 119.

³⁷ Былое, 1917, № 4, с. 165.

³⁸ Искровский период в Москве, с. 119; Искра, 1902, № 14.

³⁹ Искра, 1902, № 14.

⁴⁰ Красный архив, 1930, № 1, с. 27.

⁴¹ Былое, 1918, № 9, кн. 3 (31), с. 128; Листовки Кавказского союза РСДРП: 1903—1905 гг. М., 1955, с. 23; Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 596; Искра, 1902, № 15.

ників-зубатовців⁴². У брошурі Московського комітету РСДРП «Легальні каси і робітничий рух» (1902 р.) відзначалося, що суть економічної діяльності зубатовського товариства полягала в тому, щоб «принижено просити і кланятися» підприємцям, які, мовляв, зроблять для робітників усе, «якщо тільки розумненько себе поводити і з проханнями до них та до начальства звертатися»⁴³.

Аналізуючи «економічну діяльність» зубатовців, революційні соціал-демократи приходили до висновку, що цей обман трудящих довго тривати не зможе. Дійсність повністю підтверджувала ці висновки. Так, на початку 1902 р. між московською охранкою та головою правління товариства шовкової мануфактури в Москві Ю. Гузоном виник конфлікт, який викликав протест з боку капіталістів «економічною діяльністю» охоронного відділення. В результаті міністр внутрішніх справ Сипягин змушений був запропонувати московському генерал-губернаторові, як надзвичайно бажаний захід, припинити будь-яку діяльність зубатовської ради⁴⁴.

В результаті всебічного роз'яснення трудящим справжньої суті «поліцейського соціалізму» вплив зубатовців у Москві значно послабився. Показово, що з викриттям московської зубатовщини слідом за «Іскрой» виступили не тільки місцевий, а й інші комітети РСДРП. Це свідчило про успішний розвиток процесу ідейно-політичного згуртування соціал-демократів на іскрівських позиціях.

Московські соціал-демократи, які випустили 6 листівок, що безпосередньо стосувались «поліцейського соціалізму», переконливо показали, що зубатовські збори скликалися агентами поліції для того, щоб «сковувати нас і нашу свободу»⁴⁵. Ці збори, наголошувалося в листівці Київського комітету РСДРП, служать лише для того, щоб спрямовувати «потік революційного руху у стічну трубу вузьких економічних інтересів і примарної «культурної роботи»⁴⁶.

Зубатовці намагалися не допускати на своїх зборах виступів революціонерів, які, мовляв, «порушують мирну бесіду трудівників»⁴⁷. Однак соціал-демократи, вказував В. І. Ленін, ходили на ці «чорносотенні робітничі збори» і «...виривали робітників з-під впливу зубатовців»⁴⁸.

Під впливом агітаційно-пропагандистської діяльності революційних соціал-демократів робітники дедалі рідше й рідше відвідували легальні збори, обурюючись цією «пасткою, що її влаштував жаңдарм кат Зубатов»⁴⁹. У жовтні 1902 р. Г. І. Окулова вислала з Москви в редакцію «Іскры», що, «за словами робітників, більшість ставиться до зубатовських товариств недовірливо і називає їх не інакше як поганими товариствами»⁵⁰.

Великі надії у справі легалізації робітничого руху уряд покладав на те, що метод, який так і не прижився в Москві, матиме успіх у Петербурзі. З переїздом Зубатова до столиці у зв'язку з призначенням його восени 1902 р. завідуючим особливим відділом департаменту поліції тут активізувалася діяльність по застосуванню специфічних прийомів зубатовської провокації.

⁴² Див.: Ленін В. І. Проект нового закону про страйки. — Повне збір. творів, т. 6, с. 378—379.

⁴³ БІМЛ при ЦК КПРС, ЦА 180, 65/Р 785, с. 2.

⁴⁴ Каторга и ссылка, 1925, № 1, с. 133.

⁴⁵ Іскровский период в Москве, с. 121.

⁴⁶ Іскровские организации на Украине, с. 106.

⁴⁷ Каторга и ссылка, 1924, № 1, с. 72.

⁴⁸ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 36.

⁴⁹ Каторга и ссылка, 1924, № 1, с. 83.

⁵⁰ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра»..., т. 2, с. 385.

У Петербурзі Зубатову за допомогою московських підручних вдалося створити ядро своєї організації, а в листопаді 1902 р. легальні збори робітників («товариські співбесіди з питань їх життєвого побуту») дістали схвалення міністра внутрішніх справ і були рекомендовані для діяльності в засвоєному ними напрямі⁵¹. Суть цього напрямку добре розкрив у своєму виступі на легальних зборах петербурзький зубатовець Горшков. «Ми зобов'язані, — заявив він, — передавати в руки поліції всіх, хто протидіє нашому доброму починанню»⁵².

В. І. Ленін у листі до І. В. Бабушкіна рекомендував революційним соціал-демократам вжити заходів «...для стеження за кожним кроком пітерської зубатовщини» і організувати друкарню для друкування листівок⁵³. У статті «Московські зубатовці в Петербурзі» Володимир Ілліч радив «...регулярніше збирати, ширше розповсюджувати і ґрунтовніше роз'яснювати всім і кожному...» відомості про діяльність зубатовців⁵⁴.

Виконуючи ленінські рекомендації, Петербурзький комітет РСДРП розгорнув активну діяльність, спрямовану на протидію зубатовській агітації. У листівці «Про тред-юніонізм і соціалізм» (січень 1903 р.) соціал-демократи столиці спрямували свій головний удар проти соціальної демагогії зубатовців про класовий мир з експлуататорами. В іншій листівці, яка була вміщена також у 38-у номері «Искры», наводився таємний циркуляр старшого фабричного інспектора Петербурзької губернії від 11 січня 1903 р. В ньому наочно розкривалася поліцейська основа легальних союзів⁵⁵. Тільки протягом першого півріччя 1903 р. комітет видав 5 листівок, що викривали зубатовщину, яка в результаті цього не дістала значного поширення серед робітників столиці. «Спроба влаштувати за московським взірцем «робітниче товариство», — писала «Искра», — ...зазнала повного фіаско... Петербурзькі робітники дуже швидко зрозуміли справжні цілі цих «товариств», кас та інших благ, які обіцяють їм жандарми...»⁵⁶.

В північно-західних губерніях Росії, де значну частину пролетаріату становили робітники єврейської національності, зубатовщина проявилася в діяльності так званої «Незалежної єврейської робітничої партії» (НЕРП), створеної в червні 1901 р. за активною участю начальника мінського жандармського управління Васильєва. Крім Мінська, «незалежні» організації були створені також у Вільно, Гомелі, Гродно та деяких інших містах, де переважала дрібна кустарна промисловість і торгівля. Тут зубатовщині вдалося помітно пустити свої корені в пролетарську масу. Це пояснювалося слабкістю організації робітників, їх роз'єднаністю та значним впливом на них дрібнобуржуазної націоналістичної організації Бунд, яка ігнорувала політичну боротьбу. Тому теза НЕРП про те, що «економічні організації мають бути незалежними від будь-якої політичної партії»⁵⁷, знаходила порівняно значну кількість прихильників.

Хоч з утворенням НЕРП Бунд, як видно з повідомлень «Искры», видав ряд листівок, спрямованих проти «незалежників», але водночас, проявляючи непослідовність і опортунізм, вступив у перемовини з ними⁵⁸. Показово, що легалізація робітничого руху в західних губерніях

⁵¹ Искра, 1902, № 30.

⁵² Искра, 1903, № 32.

⁵³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 243.

⁵⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 7, с. 79.

⁵⁵ Листовки петербургских большевиков, т. 1, с. 42.

⁵⁶ Искра, 1903, № 48.

⁵⁷ Красная летопись, 1922, № 4, с. 296.

⁵⁸ Вовчик А. Ф. Указ. соч., с. 127; Бич М. О. Развитие социал-демократического движения в Белоруссии в 1883—1903 гг. Минск, 1973, с. 151—152.

Росії тісно перепліталася з посиленням сіонізму, який в одному з поліцейських документів розглядається як альтернатива антиурядовому рухові серед частини єврейського населення⁵⁹. У лютому 1902 р. «Искра» писала з цього приводу, що сіоністи прихильно поставилися до нової «робітничої» партії, оскільки остання «є не що інше і не може бути нічим іншим, як *зряддям буржуазії і уряду* проти визвольного руху»⁶⁰.

На ґрунті боротьби з Бундом за вплив на маси «незалежні» зблизилися з сіоністами. Намагаючись використати сіонізм у своїх цілях, Зубатов всіляко підтримував це зближення⁶¹. При його сприянні восени 1901 р. в Мінську сіоністи провели свій з'їзд, який визнав «величезне значення НЕРП для сіонізування єврейської робітничої маси» і постановив вступати в неї «в тих містах, де вона є, поширюючи її ідеї і основи там, де її ще немає»⁶².

В. І. Ленін, іскрівські організації, критикуючи сепаратизм і націоналізм Бунду, водночас глибоко викривали й сіоністський рух. Соціал-демократи Білорусії у своїх листівках писали, що сіоністи — це вірні прислужники буржуазії, які затемнюють класову свідомість трудящих, закликали робітників не вірити сіоністській пропаганді і об'єднуватися, незалежно від національності, для рішучої боротьби за своє визволення⁶³.

Діяльність агентів Зубатова в західних районах країни викривали й соціал-демократи інших робітничих центрів. Все це, зрештою, привело до того, що зусилля «незалежних» повести за собою трудящих у Вільно, Мінську, Гродно, Гомелі закінчилися цілковитим крахом.

В 1902 р. члени НЕРП зробили спробу розгорнути свою діяльність в Одесі — запущеному, за словами Зубатова, у революційному відношенні місті. Сюди він направив своїх агентів Вільбушевича, Когана, Воліна, Шаєвича, поставивши перед ними завдання «організувати контрреволюційний робітничий рух»⁶⁴.

Повідомляючи в серпні 1902 р. про появу «незалежних» в Одесі, «Искра» писала, що вони всіляко нав'язували робітникам ідеї, згідно з якими пролетаріат, мовляв, повинен боротися «тільки за поліпшення свого економічного становища, що уряд співчуває економічній боротьбі і підтримує робітників, що соціал-демократи — вороги робітників». Однак трудячі міста, як наголошувалося в іншому номері «Искры», зустріли цих проповідників зубатовщини «не дуже привітно»⁶⁵.

При підтримці поліцейських в Одесі були створені «незалежні союзи» металістів, каретників, жерстяників, пекарів, портових робітників та ін. Їх діяльність спрямовував «незалежний робітничий комітет» на чолі з колишнім редактором буржуазно-націоналістичної газети «Сіон» Шаєвичем. «Искра», одеські соціал-демократи систематично викривали облудну пропаганду «незалежних» і закликали виганяти їх з робітничого середовища. «Прикидаючись друзями робітничого класу, вмішуючись у страйки, влаштовуючи мирні організації, — наголошувалося в листівці Одеського комітету РСДРП, — зубатовські агенти

⁵⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП ОО, 1898 р. спр. 282806, 11, ч. 2, арк. 10 зв. — 11.

⁶⁰ Искра, 1902, № 17.

⁶¹ Былос, 1918, № 3, с. 121; Бич М. О. Указ. соч., с. 151.

⁶² Балабанов М. Очерки истории рабочего класса России. М., 1926. Ч. 3; с. 415; Красный архив, 1922, т. 1, с. 297.

⁶³ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. Минск, 1961. Ч. 1, с. 58.

⁶⁴ Былое, 1917, № 4, с. 167.

⁶⁵ Искра, 1902, № 23, 25.

не лише борються з соціалістичною пропагандою, але й дають можливість шпигунам і провокаторам проникати в наше середовище і передавати в руки поліції найбільш свідомих наших товаришів»⁶⁶.

Як відомо, зубатовські організації для підтримки свого престижу у виняткових випадках вдавалися до організації або підтримки страйків. Так, зокрема, було і в 1903 р. в Одесі. Однак, як зазначалося в брошурі місцевого комітету РСДРП «Лишнєві події в Одесі», страйк на заводі Рестеля, організований «незалежними», засвідчив їх цілковите безсилля⁶⁷. Повністю справжнє обличчя зубатовських агентів розкрилося в період загального страйку в Одесі (1903 р.). «Страйк, — писала «Искра», — зштовхнув робітничу масу з різними течіями: він розкрив перед нею картин «незалежних», він показав їй самодержавний уряд в усій його наготі і тим самим приблизив її до розуміння своїх справжніх потреб і завдань»⁶⁸.

Керівництво страйковою боротьбою здійснювали революційні соціал-демократи. Вони випускали значну кількість листівок. Так, у квітні 1903 р. Одеський комітет РСДРП розповсюдив 40 тис. примірників прокламацій, у травні — 50,5 тис., з 15 липня по 15 серпня — 49,5 тис., а на кінець року щоденно випускав їх від 6 до 8 тис. примірників⁶⁹.

«Незалежні» всіляко намагалися спрямувати рух у русло економічних вимог, про що красномовно свідчили телеграми начальника одеської охранки в департамент поліції від 15, 17 та 19 липня 1903 р.⁷⁰ Однак їм не вдалося досягти своєї мети. Страйкова боротьба робітників порушила всі плани зубатовців. Репутація «незалежних» в очах одеських робітників катастрофічно падала. Більше того, збанкрутілих пропагандистів «поліцейського соціалізму» царська адміністрація самих звинуватила в підбурюванні до страйку, який було наказано придушити, не рахуючись з жертвами⁷¹. «...Уся ця зубатовська епопея, — писав В. І. Ленін, — закінчилася жалюгідним крахом, зробивши далеко більше на користь соціал-демократії, ніж на користь самодержавства: одеські події не лишили й тіні сумніву щодо цього»⁷².

Листівки Одеського комітету РСДРП, спрямовані проти «поліцейського соціалізму», мали велике значення для боротьби соціал-демократів Бессарабії. Зокрема, вони допомагали їм викривати місцеву охранку, яка також намагалася діяти зубатовськими методами⁷³.

Гідну відсіч зусиллям зубатовців відвернути робітників від політичної боротьби, затулювати їх класову свідомість дали революційні соціал-демократи Катеринослава. Значну роль у викритті і банкрутстві зубатовщини в цьому місті відіграли їх листівка «До всіх південних робітників і робітниць»⁷⁴ та загальний страйк, що відбувся в серпні 1903 р.

У Харкові ревним прихильником зубатовської політики виступав

⁶⁶ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 242.

⁶⁷ Рабочее движение в России в 1901—1904 гг.: Сб. док. Л., 1975, с. 284; Искровские организации на Украине, с. 163.

⁶⁸ Искра, 1903, № 46.

⁶⁹ Ч ов г а н о в с ь к и й Т. І. Полум'я з іскри: (Про поширення ленінської «Искры» на півдні України на початку ХХ ст.). Одеса. 1970, с. 150; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1965. Т. 1, с. 484.

⁷⁰ Искровские организации на Украине, с. 320, 323; Рабочее движение в России в 1901—1904 гг., с. 286.

⁷¹ Рабочее движение в России в 1901—1904 гг., с. 292.

⁷² Ленін В. І. Ера реформ. — Повне збір. творів, т. 7, с. 304.

⁷³ История Молдавской ССР. Кишинев, 1965. Т. 1, с. 530.

⁷⁴ ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 611, арк. 40.

фабричний інспектор В. В. Рюмін, який, за характеристикою охранки, був «надзвичайно корисним у справі стеження» за робітниками⁷⁵.

В. І. Ленін закликав харківських соціал-демократів активізувати роботу по викриттю «поліцейського соціалізму» і радив їм якнайбільше скористатися досвідом боротьби проти зубатовщини в Пітері⁷⁶.

Виконуючи цю настанову, харківські соціал-демократи видали в 1903 р. ряд листівок, у яких роз'яснювалася справжня суть створюваних у місті легальних «робітничих організацій» («Маску геть!», «Про народний будинок», «До робітників заводу Гельферіх-Саде», «До всіх робітників»). У них наголошувалося, що за допомогою нових, більш підступних і витончених засобів царизм «намагається відвернути робітників від революції» і що свідомий пролетаріат «з обуренням відкидає пропозиції уряду»⁷⁷.

Активну боротьбу проти зубатовщини розгорнули й соціал-демократи Києва. Тут, як повідомляв у своїй кореспонденції Берлінській групі сприяння «Іскре» В. В. Вакар, начальник жандармського управління Новицький «наслідував жандармську моду і став насаджувачем і покровителем артілей, яких у нас протягом минулого (1901. — В. Г.) року відкрилося 15»⁷⁸. Однак захоочуваний жандармами «артільний рух» не зупинив зростаючої і політичної спрямованості робітничих виступів. Тому уряд у квітні 1903 р. створив у Києві охоронше відділення. До міста із спеціальним завданням — «застосувати нові способи боротьби з революцією, що насувалася», прибув Сазонов, який пройшов школу Зубатова. З цією ж метою сюди з Петербурга приїхали робітники-зубатовці Маєвський і Лопир, які, не гаючи часу, вступили в контакти з київськими робітниками, агітуючи їх проти участі в революційному русі⁷⁹. Київський комітет РСДРП наполегливо викривав підступи зубатовців. Розрахунок царського уряду, наголошувалося в одній з його листівок, дуже простий: *«приспати свідомість робітничої маси брехливими розглагольствуваннями та обіцянками; зацікавити масу касами взаємодопомоги під керівництвом «вірних» людей, що перебувають на утриманні жандармів, і тим відвернути її від боротьби за політичну свободу і соціалізм; вистезжити на зборах найбільш свідомих робітників; вирвати їх з маси; словом, уряду розраховує змусити самих робітників викувати власними руками нові ланцюги для себе, міцніше затягти своє ярмо»*⁸⁰.

В результаті викриття зубатовщини київськими соціал-демократами (в 1903 р. вони випустили проти неї 8 листівок), які спиралися при цьому на досвід своїх московських і петербурзьких товаришів, спроби насадити в Києві фальшиві робітничі організації закінчились цілковитим провалом. У листівці «Кінець зубатовщини», випущеній Київським комітетом РСДРП у жовтні 1903 р., зазначалося, що «поліцейський соціалізм» був добре задуманим планом війни з революціонерами і загрожував робітничому рухові сильним ударом. Лише політичне чуття робітників і діяльність соціал-демократів відвернули цю небезпеку. Банкрутство зубатовщини, наголошувалося в листівці, «є безсумнівним провісником швидкої загибелі самодержавства»⁸¹.

⁷⁵ Там же, ф. 385, оп. 1, спр. 613, арк. 96.

⁷⁶ Див.: Ленін В. І. Харківському комітетові РСДРП. — Повне збір. творів, т. 46, с. 248.

⁷⁷ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 15, арк. 59 зв.; спр. 18, арк. 116 зв.

⁷⁸ Переписка В. Й. Леніна и редакции газеты «Искра»..., т. 1, с. 368.

⁷⁹ Искровские организации на Украине, с. 105—106.

⁸⁰ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, с. 460.

⁸¹ Искровские организации на Украине, с. 107, 116—117.

II з'їзд РСДРП, що проходив у липні — серпні 1903 р., рекомендував «продовжувати безустанну боротьбу проти зубатовщини в усіх її видах, викривати перед робітниками корисливий і зрадницький характер тактики зубатовських демагогів» і закликав соціал-демократів підтримувати і спрямовувати страйки, «викликані легальними робітничими організаціями»⁸².

Загальний страйк 1903 р. на півдні Росії привів до цілковитої ліквідації зубатовщини. Проповідника «незалежних» робітничих організацій Шаєвича було заарештовано і відправлено у Вологду, а самого Зубатова — звільнено з посади і вислано у Владимир. Колишній начальник канцелярії міністерства внутрішніх справ Д. Любимов писав у своїх спогадах: «Вірте і великий князь Олександр Михайлович зчинили шум, не без підстав твердячи, що організації, створені на урядові гроші, перетворилися на антиурядові, а поліцейський соціалізм — у звичайний соціалізм революційний»⁸³.

Таким чином, в результаті активної агітаційно-пропагандистської, зокрема видавничої, діяльності революційних соціал-демократів, якою керував і яку спрямовував В. І. Ленін, політика «поліцейського соціалізму» зазнала краху. «Пролетаріат, — писав Володимир Ілліч, — порвав рамки поліцейської зубатовщини...»⁸⁴ і пішов по революційному шляху. «Робота соціал-демократії... і уроки робітничого руху... — наголошував він, — принесли свої плоди, розливши ідеї соціалізму і політичної боротьби по найширших каналах»⁸⁵.

⁸² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Т. 1, с. 74.

⁸³ Исторический архив, 1962. № 6, с. 77.

⁸⁴ Ленін В. І. Перші уроки. — Повне збір. творів, т. 9, с. 240.

⁸⁵ Ленін В. І. Петербурзький страйк — Повне збір. творів, т. 9, с. 168—169.

Проти буржуазної фальсифікації історії

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В. П. ЧЕРЕДНИЧЕНКО (Київ), В. П. ТРОЩИНСЬКИЙ (Київ)

Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК ХХVІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу вказав на загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені, зросло активність пропагандистських засобів класового противника, посилення його намагань справляти розкладаючий вплив на свідомість радянських людей¹. Імперіалісти та їх пособники пускають в хід цілу систему прийомів і методів, розрахованих на підрив завоювань і цінностей реального соціалізму, не гребують відвертою фальсифікацією, наклепами, підтасовкою фактів, грубою брехнею.

¹ Див.: Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС. К., 1981, с. 10, 89.

Значне місце в сучасній ідеологічній боротьбі займає історія другої світової війни, в тому числі Великої Вітчизняної війни.

Ознайомлення з новітніми західними публікаціями з цієї проблематики свідчить, що переважна більшість істориків у США, Англії, ФРН та інших імперіалістичних державах скрупульозно додержується офіціальних буржуазних фальсифікаторських версій². Рік у рік концепції західних дослідників доповнюються, видозмінюються, підновлюються, однак їх основа залишається незмінною.

Зарубіжні фальсифікатори сплукуються, з одного боку, реабілітувати імперіалізм як паля в світової війни і перекласти відповідальність за її розв'язання на жертву агресії — Радянський Союз, тим самим кинувши тінь на його миролюбну зовнішню політику, а з другого, — з допомогою брехливих розглагольствувачів про «радянську воєнну загрозу» якимось виправдати сучасні мілітаристські приготування Заходу. Крім того, фашизм як система державної влади, як найбільш реакційний метод здійснення політики монополістичного капіталу аж ніяк не знятий сучасними імперіалістичними агресивними силами з порядку денного. Вони й понині намагаються використовувати фашизм, його терористичні прийоми і методи для збереження свого панування, придушення класових противників. Звідси випливають устремління обліти фашизм, спотворити причини його зародження, приховати правду, зокрема про злочини проти людства.

В руслі писань офіціальної буржуазної історіографії на Заході виходить чимало «праць», пов'язаних з історією минулої війни, авторами яких є різного роду реакційні емігрантські діячі, в тому числі й українські буржуазні націоналісти. Таких «праць», що з'явилися протягом післявоєнного періоду в українському емігрантському буржуазно-націоналістичному середовищі, налічується вже не один десяток. Особливу «зацікавленість» подіями 1939—1945 рр. жовтоблакітники, зокрема їх періодичні органи, виявили у зв'язку з 40-річчям початку другої світової війни та 40-річчям нападу фашистської Німеччини на СРСР. Велика кількість матеріалів, опублікованих націоналістичними газетами та журналами, їх претензійний зміст цілком недвозначно вказують на те, що буржуазні націоналісти намагаються використати ці дані для посилення фальсифікації історії війни та її наслідків.

Нападки зосереджуються головним чином на таких напрямках:

- перекручення справжніх причин світової війни, її початку і захоплення фашистськими військами країн Західної Європи;
- фальсифікація політичних і воєнних мотивів віроломного нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз, початку й ходу Великої Вітчизняної війни;
- перекручення головних соціально-економічних факторів, що ви-

² Carell P. Verbrannte Erde: Schlacht zwischen Wolga und Weichsel. Frankfurt/M., 1975; Erickson J. The road to Stalingrad. London, 1975; Fischer A. Sowjetische Deutschlandpolitik im Zweiten Weltkrieg. 1941—1945. Stuttgart, 1975; Kerr W. Das Geheimnis Stalingrad: Hintergründe einer Entscheidungsschlacht. Düsseldorf, 1977; Wolfgang P. La bataille de Moscou. Paris, 1977; Keegan J. Encyclopedia of World War II. London, 1978; Balfour M. Propaganda in War: 1939—1945. Boston, 1979; Cooper M. The phantom war: The German struggle against Soviet partisans 1941—1944. London, 1979; Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Stuttgart, 1979. Bd. 1—2; Der Zweite Weltkrieg. Stuttgart, 1979. Bd. 1—3; Hitlerwelle und historische Fakten: Mit einer Literaturübersicht und einer Materialsammlung zum Neonazismus. Frankfurt/M., 1979; Martel L. C. Lease: Loans and the coming of the Cold War. Boulder (Colo.), 1979; Sommer 1939: Die Großmächte und der Europäische Krieg. Stuttgart, 1979; Zentner Ch. Der Kriegsausbruch — 1. September 1939. Daten, Bilder, Dokumente. Frankfurt/M., 1979; The Truman with House. Kansas, 1980.

значили хід і наслідки війни, перемогу Радянських Збройних Сил і військ союзників над гітлерівською Німеччиною;

— спроби зобразити у викривленому світлі визволення країн Центральної і Південно-Східної Європи, визвольну місію Червоної Армії під час війни;

— посилення намагань реабілітувати злочинну діяльність українських буржуазних націоналістів і, більше того, представити їх запопадливе прислужництво німецькому фашизмові напередодні та в роки війни як... «антинацистську боротьбу».

Дедалі більше спостерігається посилення уваги націоналістичних «історіографів» до проблеми зародження світової війни, зокрема її причин. При цьому все ставиться з ніг на голову. Як невідмінний атрибут облудних розумувань є версія, нібито не Радянський Союз, а західні держави вели боротьбу за відвернення війни й створення системи колективної безпеки в Європі для відсічі гітлерівській агресії. «Зупиняючи гін (прагнення. — Авт.) німецького та італійського імперіалізмів до війни, — заявляє, наприклад, націоналістичний друкований орган «Українське слово» від 3 лютого 1980 р., — Англія і Франція одночасно будували велику систему колективної безпеки й миру в Європі... В оборонній системі Великої Британії та Франції були тісні зв'язки з США». «Яскравим доказом» подібних зусиль західних країн, виявляється, був мюнхенський договір. Він, як твердить та ж газета, увінчав «всі намагання англійської дипломатії обминути війну».

Однак неможливо виправдати підступну й небезпечну політику західних держав. Адже саме ганебна мюнхенська угода, укладена Англією й Францією з фашистською Німеччиною та Італією, стала прелюдією до воєнної конфронтації, до другої світової війни. Віддавши Чехословаччину на поталу гітлерівцям, англійські, французькі й американські імперіалісти сподівалися відвести від себе загрозу і спрямувати фашистську агресію проти Радянського Союзу. Навіть окремі буржуазні автори досить об'єктивно висловлюються щодо справжньої суті цієї угоди. Так, Т. Тейлор у своїй книзі «Мюнхен. Ціна миру» (Нью-Йорк, 1979) визнає, що мюнхенський договір був підписаний в обстановці антирадянського психозу й поставив світ «на грань війни».

Головними питаннями передвоєнного періоду, навколо яких концентруються буржуазно-націоналістичні спекуляції, є англо-франко-радянські переговори в Москві влітку 1939 р. й особливо радянсько-німецький договір про ненапад, підписаний 23 серпня того ж року.

Переговори про створення блоку реальної сили в Європі, здатної протидіяти фашистським державам, велися західними країнами повільно і з таким розрахунком, щоб отримати для себе односторонні вигоди й не взяти ніяких конкретних зобов'язань щодо надання допомоги СРСР в разі нападу на нього нацистської Німеччини. Більше того, за його спиною Англія вступила в таємні переговори з гітлерівською правлячою верхівкою з приводу того, щоб за рахунок Польщі відкрити шлях фашистським полчищам до кордонів нашої країни³. Радянський же уряд, навпаки, прагнув добитися встановлення ефективного й чесного співробітництва з західними державами у справі приборкання фашистського агресора і, як підкреслював у своєму донесенні в Берлін німецький посол у Москві Шуленбург, був «сповнений рішучості підписати договір з Англією і Францією»⁴.

³ Волков Ф. Д. Тайны Уайтхолла и Даунингстрит. М., 1980, с. 416—422.

⁴ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 — август 1939 г.): Документы и материалы. М., 1971, с. 14.

Обструкціонізм англо-французької сторони не міг не призвести і кінець кінцем призвів до того, що переговори з СРСР зайшли у сліпий кут⁵. Радянський Союз, таким чином, був змушений прийняти пропозицію Німеччини укласти з нею договір про ненапад. У противному разі він залишився б фактично у повній міжнародній ізоляції, віч-на-віч перед антирадянським блоком двох могутніх імперіалістичних угруповань, які поривалися «покінчити з соціалізмом у світовому масштабі». Підписавши з Німеччиною договір про ненапад, Країна Рад виграє час для зміцнення своєї економічної і оборонної могутності.

Українські ж буржуазні націоналісти слідом за західною буржуазною історіографією намагаються зобразити справу так, ніби, «зрадивши» Англію і Францію, «Москва перша виявила ініціативу зближення» з Німеччиною. Як «аргумент» на підтвердження цього націоналістична газета «Шлях перемоги» від 26 серпня 1979 р. навела те місце із Звітної доповіді ЦК ВКП(б) XVIII з'їздові партії, де говорилося, що СРСР стоїть «за мир і зміцнення ділових зв'язків з усіма країнами». «Аргумент» більше ніж сміховинний. До того ж фальсифікатори «не помічають», що у Звітній доповіді ЦК ВКП(б) нацистських агресорів було затавровано з усією рішучістю й висловлено підтримку всім народам, «які стали жертвами агресії і ведуть боротьбу за незалежність своєї батьківщини»⁶.

Ініціатива укласти договір про ненапад, як свідчать численні документи, належала не Радянському Союзові, а Німеччині, правлячі кола якої тоді ще зважали на могутність СРСР і шукали собі жертви серед слабших країн Західної Європи. Уряд СРСР, однак, не реагував на німецькі пропозиції доти, поки остаточно не переконався в небажанні Англії і Франції створити ефективну систему захисту загального миру.

Намагаючись вбити клин в радянсько-польську дружбу, особливо з огляду на ті труднощі, з якими сьогодні стикається польський народ, українські буржуазні націоналісти добазікуються до нісенітниць, оголошуючи нацистську агресію проти Польщі «прямим наслідком» договору про ненапад між СРСР і Німеччиною. А тим часом питання про агресію проти Польщі, окупацію її території та встановлення там нацистського «нового порядку» було вирішене ще задовго до укладення цього договору. Не можуть не знати фальсифікатори, що вже 24 листопада 1938 р. було видано директиву головного командування вермахту (давню відому на Заході!), в якій говорилося: «Фюрер наказав: 1) підготовка має також вестися для раптової окупації вільного міста Данціга німецькими військами»⁷. А на початку квітня 1939 р. фашистська Німеччина розпочала вже безпосередню підготовку агресії проти Польщі. За наказом Гітлера ця «операція могла бути здійснена в будь-який час, починаючи з 1 вересня 1939 р.»⁸.

Не менш абсурдним є і твердження українських буржуазних націоналістів про те, що радянсько-німецький договір, мовляв, «уможливив загарбання нацистами Норвегії, Данії, Голландії, Бельгії, Люксембургу та Франції» (Шлях перемоги, 16 вересня 1979 р.). Окупація цих країн нацистами — результат не укладення пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною (адже це був не воєнний союз), а торпедування західними державами на чолі з Англією і Францією зусиль СРСР,

⁵ Там же, с. 643.

⁶ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стеногр. отчет. М., 1939, с. 15.

⁷ Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. М., 1954. Т. 2, с. 970.

⁸ Там же, с. 971.

спрямованих на створення ефективної системи колективної безпеки в Європі, і заохочення фашистської агресії.

Силкування на догоду своїм імперіалістичним хазяям очорнити миролюбну зовнішню політику СРСР, поставити її на одну дошку з загарбницькою політикою гітлерівського «рейху» має й інше призначення: приховати безоглядний колабораціонізм українських буржуазних націоналістів, закамфлювати їх активне прислужування спецслужбам і розвідкам Німеччини. Ще в 1938 р. адмірал Канаріс планував використати націоналістів у підготовці повстання в Західній Україні «з наступним розвитком операції проти Радянської України»⁹. У Відні, Граці й Лейпцігу працювали радіостанції, які вели програми українською мовою, розраховані на ідеологічну обробку населення західноукраїнських земель і Радянської України.

Перед безпосереднім нападом на Польщу німецька військова розвідка розгорнула широку підготовку диверсантів з числа націоналістів у спеціальних таборах. 12 000 осіб, які пройшли відповідний «вишкіл», повишні були взяті участь в дестабілізації обстановки на Західній Україні, зокрема в організації повстання, щоб полегшити нацистському вермахту окупацію цієї території. Керував ними створений розвідкою «український військовий штаб». «Підготовка до організації українського повстання велася за директивами «абверу-2» керівником 2-го відділу 8-ї резидентури (Бреслау), — писав у той час один з керівників абверу, генерал Лахузен. — Початок запланованих акцій саботажу, диверсій і нападів мав відбутися автоматично в перші дні бойових дій проти Польщі»¹⁰.

З дозволу Гітлера Канаріс кинув загони націоналістичних диверсантів у складі армії Ліста проти Польщі. Українські буржуазні націоналісти йшли «завойовувати» Польщу і «визволяти» Західну Україну. Й тут несподівано для них Радянський уряд видав наказ Червоній Армії взяти під свій захист населення Західної Білорусії та Західної України.

При всенародній підтримці Червона Армія запобігла спробам нацистів та їх агентури — українських буржуазних націоналістів — захопити окремі райони західноукраїнських і західнобілоруських земель. У цьому плані цілком зрозуміла реакція буржуазно-націоналістичних «істориків», які й досі по-наклепницькому «трактують» відвернення загрози окупації Західної Білорусії та Західної України німецько-фашистськими загарбниками і воз'єднання цих земель з УРСР і БРСР у складі Союзу РСР як «радянську окупацію».

Керівні кола фашистського «рейху» намагалися приховати справжні цілі агресії проти Радянського Союзу й переконати народ своєї країни і світову громадськість у «вимушеному», «превентивному» нападі Німеччини на нашу державу. Іншими словами, виходило, що не Країна Рад стала жертвою агресії, а, навпаки, фашистська Німеччина була начебто змушена «відбивати загрозу» шляхом наступу.

Ці брехливі версії були викриті Радянським урядом в перший же день війни як спроба «заднім числом сфабрикувати звинувачувальний матеріал про недодержання СРСР радянсько-німецького пакту»¹¹. Як необгрунтовані, вони відкинуті й абсолютною більшістю дослідників на Заході. Обстоює ці фальсифікації хіба що жменька недобитих гітлерівців та їх поплічників. І серед них — українські буржуазні націоналісти, які, продовжуючи нацистські традиції, твердять, мовляв, «Москва

⁹ Новое время, 1979. № 33, с. 26.

¹⁰ Там же.

¹¹ История второй мировой войны, 1939–1945. М., 1975. Т. 4, с. 31.

ще з 1940 року почала підготовлятися до ширшої агресії в Центральну Європу...» (Шлях перемоги, 1978, 5 листоп.).

Розписуючи з захопленням «блискавичний наступ» німецько-фашистських військ у перші місяці війни, націоналістичні «історики» спликуються протягнути думку, нібито він приніс «повну розтіч» (розлад.— Авт.) серед «прихильників Радянської влади» на Україні. (Сучасність, 1979, № 1). Реальна ж дійсність цілком спростовує це. Під керівництвом ЦК ВКП(б) Комуністична партія України у важких умовах війни розв'язувала завдання по забезпеченню частин Червоної Армії, евакуації в глибокі країни промислових підприємств, вирішувала багатьох інших першочергових і невідкладних питань. Партійна організація республіки направила на фронт 240 тис. комуністів, комсомол України — понад 1 млн. юнаків і дівчат. Тільки в перші місяці війни в Червону Армію і Військово-Морський Флот з республіки влилося 2,5 млн. чол. Сотні тисяч патріотів вступили до винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, брали участь у будівництві оборонних рубежів¹².

Історичні факти вщент розбивають і пакленницькі вигадки про те, ніби, як висловився націоналістичний журнал «Вісник» (1979, № 5), війну український народ «прийняв з радістю і надією» й зустрічав гітлерівців мало не як «визволителів». Виховані в душі безмежної відданості ленінським ідеалам, полум'яного радянського патріотизму та інтернаціоналізму, трудящі Радянської України, як і всіх братніх республік, з перших днів ворожого вторгнення піднялися на священну боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. Земля горіла під ногами окупантів.

Що ж до українських буржуазних націоналістів, то вони були вірними прислужниками фашистів. Прибувши на Україну в обози гітлерівських окупантів (у складі абверівських легіонів «Нахтігаль» і «Роланд», так званих похідних груп ОУН), жовтоблакитники брали активну участь у звірячих розправах над радянськими людьми, в утворенні допоміжного окупаційного апарату — поліцейської, адміністративної, пропагандистської та інших служб, надсилали телеграми й листи фашистським правителям з вдячністю за «визволення». Один з націоналістичних прислужників окупантів, якийсь Ю. Мовчан так висловив свій колабораціоністський «екстаз» на сторінках газети «Свобода» (1 вересня 1979 р.): «І ось настає ...історичний день... день вступу німців до міста (Львова. — Авт.). ...Хвилина — і в кількох кроках від нас спиняється німецький вояк на мотоциклі в «повному бойовому» виряді. Це був німецький патруль. Ось він — той прославлений німецький вояк! Рукава закочені, продовгасте, опалене на сонці лице».

Українські буржуазні націоналісти й досі не можуть збагнути, як могло статися, що обожнюваний ними «прославлений німецький вояк» був переможений радянським солдатом. Для них незбагненні причини та джерела перемоги СРСР у війні. Слідом за буржуазними істориками вони «шукають» їх де завгодно, але тільки не в корінних перевагах соціалістичного ладу над капіталістичним, керівній і спрямовуючій ролі Комуністичної партії, братерській дружбі народів СРСР, масовому героїзмі радянських людей. Так, націоналістична газета «Українські вісті» від 20 лютого 1980 р. вбачає причину поразки Німеччини, зокрема, в тому, що Гітлер «нерозумно» ставився до полонених. З цим твердженням солідаризуються й емігрантські «Вісті комбатанта» (1980, № 3—4): «антигуманне» ставлення нацистів до полонених стало причиною «консолідації радянської армії, а згодом і її перемоги». Ще

¹² Комуніст України, 1979, № 10, с. 10.

один націоналістичний часопис, «Визвольний шлях» (1981, №1), заявляє, ніби «Росію врятував» «патріотизм усіх росіян», а не тільки, мовляв, «прихильників» соціалістичного ладу. Таким чином, в усіх трьох випадках, хоч і в різних формах, має місце спроба поставити під сумнів радянський патріотизм братніх народів як фактор перемоги у війні.

Справа захисту незалежності своєї Вітчизни була для радянських людей невіддільна від захисту Радянської влади, завоювань соціалізму. Йі тому і бійці Червоної Армії, і радянські партизани та підпільники, і трудівники тилу — кожний на своєму місці самовіддано боровся за свободу соціалістичної Батьківщини.

Сфальсифікувати справжні причини і джерела нашої перемоги, кинути тінь на радянське воєнне мистецтво — цій облудній меті підпорядковані націоналістичні розглагольствування про те, ніби з огляду на «постійну перевагу» в живій силі радянські воєначальники «ніколи не рахувалися з людськими втратами» й солдатів «безжалісно гнали на міни і під обстріл ворога» (Українська думка, 1980, 18 верес).

Українські буржуазні націоналісти, які звикли, боячись за свою власну шкуру, діяти обрізом, приховано й підступно, ніяк не можуть зрозуміти того, що глибока впевненість радянських людей у справедливості їх боротьби проти німецько-фашистських загарбників, відданість справі соціалізму породжували масовий героїзм і самопожертви в ім'я свободи Батьківщини. «Переконання в справедливості війни, — підкреслював свого часу В. І. Ленін, — усвідомлення необхідності пожертвувати своїм життям для блага своїх братів підносить дух солдатів і змушує їх зносити нечувані тяготи... Це усвідомлення масами цілєї і причин війни має величезне значення і забезпечує перемогу»¹³.

Що ж до нібито «постійної переваги» радянських військ у живій силі, то й тут слід нагадати, що, наприклад, наступ Червоної Армії під Москвою розпочався при загальній перевазі противника в усіх засобах і компонентах (крім авіації). В контрнаступі під Сталінградом наші війська також не мали істотної переваги над ворогом¹⁴. «Перемога, яка завойована в битвах Великої Вітчизняної війни.., — зазначав товариш Л. І. Брежнєв, — це перемога радянської воєнної науки, бойової майстерності всіх родів військ, мистецтва радянських полководців, які вийшли з народу»¹⁵.

«Не забувають» українські буржуазні націоналісти і про ленд-ліз, пропагуючи його на догоду своїм нинішнім імперіалістичним хазяям. «Якби не допомога Америки.., — проголошує, зокрема, газета «Українські вісті» від 20 лютого 1980 р., — то Гітлер розгромив би СРСР».

У зв'язку з цим доведеться ще раз звернутися до цифрових даних. За роки війни Радянський Союз, Збройні Сили якого приковували до себе протягом її переважну частину ворожих військ, одержав по ленд-лізу 9,6 тис. гармат, 10,8 тис. танків, 18,7 тис. літаків. За допомогу у важкі роки війни наш народ глибоко вдячний американському народові. Однак ця допомога не мала вирішального значення. В СРСР тільки у період війни було випущено 488 тис. гармат, 104 тис. танків і самохідних артилерійських установок, 137 тис. літаків¹⁶.

Багато зусиль докладають нинішні фальсифікатори, щоб зобразити у кривому дзеркалі визвольну місію Радянських Збройних Сил.

¹³ Ленін В. І. Промова на широкій робітничо-червоноармійській конференції в Рогозько-Симоновському районі 13 травня 1920 р. — Повне збір. творів. т. 41, с. 113.

¹⁴ История второй мировой войны 1939—1945, т. 4, с. 284; М., 1976. Т. 6, с. 20.

¹⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 278.

¹⁶ История Коммунистической партии Радянського Союзу. К., 1974. Т. 5, кн. 1, с. 527, 621.

Характерні в цьому плані висловлювання журналу «Сучасність» (1980, № 12) і газети «Українські вісті» (1979, 26 груд.). СРСР, розглагольскують вони, вів війну за «підкорення собі держав Східної Європи», і начебто в цих державах після розгрому фашизму соціалізм був «пасажджений» силою Червоної Армії.

І ці фальсифікації також цілком спростовує історична правда. Вступ Радянського Союзу у другу світову війну, зумовлений нападом гітлерівських агресорів, докорінно змінив її імперіалістичний характер. Для нашої країни війна проти фашистських загарбників була справедливою, визвольною війною.

Борючись проти гітлерівської Німеччини, СРСР разом з тим подавав всебічну допомогу й народам, які опинились у фашистській неволі, все робив для їх повного визволення і відновлення суверенних прав їх країн. «...Ми стоїмо за створення незалежної Польської держави, в кордонах національної Польщі, включаючи деякі міста й області, які недавно відійшли до СРСР, причому питання про характер державного режиму Польщі Радянський уряд вважає внутрішньою справою самих поляків, — говорилося, зокрема, в телеграмі радянському послу в Лондоні від 3 липня 1941 р. — ...Ми стоїмо також за відновлення Чехословацької і Югославської держав, з тим, що і в цих державах питання про характер державного режиму є їх внутрішньою справою»¹⁷.

На заключному етапі війни, визволивши (повністю або частково) від імперіалістичних агресорів 12 країн Європи та Азії з населенням близько 200 млн. чол.¹⁸, Радянський Союз на практиці довів, що у нього слово не розходиться з ділом. При цьому слід нагадати, що Червона Армія вступила на територію вказаних країн за домовленостями з визвольними національно-патріотичними силами цих країн. Фактом, який вперто замовчується українськими буржуазними націоналістами, є й те, що в ряді держав, де перебували радянські війська (Австрія, Данія, Норвегія, Іран), й понині панує буржуазний лад. В той же час в Албанії і В'єтнамі радянських військ не було, однак там здійснилися революційні перетворення.

Інтернаціональний подвиг Червоної Армії, яка ніколи не втручалась у внутрішні справи визволених країн, приніс їй всесвітню славу і вдячність народів. Звинувачуючи СРСР в міфічному «прагненні» у період другої світової війни до «панування» над іншими народами, українські буржуазні націоналісти разом з тим не уникають спроб виправдувати експансіоністські устремління нацистів.

Останнім часом можна спостерігати, як, враховуючи зростання демократичних настроїв у населення капіталістичних країн, його негативне ставлення до фашизму, жовтоблакітники роблять спроби відмежуватися від своєї вірної служби гітлерівським окупантам. Так, журнал «Сучасність» (1979, № 1) твердить, що серед українських націоналістів взагалі «не було політичної колаборації з німецькими окупантами». Ці твердження підкріплюються посиленнями на так званий «акт» 30 червня 1941 р. про «самостійність» України, який нібито був проголошений буржуазними націоналістами без погодження з фашистами і навіть «всупереч» їх волі. «Коли ж Гітлер довідався про небажаний акт... — просторікує в унісон цьому «Вісник», (1979, № 10), — відразу наказав його скасувати. Але С. Бандера і Я. Стецько від ліквідації акта відмовилися, тому були заарештовані гестапом...». При

¹⁷ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1973. Т. VII, с. 198.

¹⁸ Проблемы мира и социализма, 1980, № 5, с. 85.

цьому націоналісти намагаються довести, що «самостійність» України була проголошена на «національних» зборах й нібито цей «акт» мав на меті захист «інтересів» українського народу.

Насправді ж «акт» 30 червня 1941 р. — це урочиста офіційна присяга українських буржуазних націоналістів гітлерівському фашизму — найзапеклішому ворогові радянського народу і всього людства. Про це свідчить уже перший рядок закликів, вміщених у згаданому «акті», який починався словами: «Слава героїчній німецькій армії і її фюрерові Адольфові Гітлерові»¹⁹. Сам дух, буква і зміст цього «документа», атмосфера самого буржуазно-націоналістичного збіговиська (всього близько 200 осіб), присутність там гітлерівських офіцерів і серед них — особистого радника адмірала Канаріса з «українського питання» — Г. Коха, красномовно заявляють, з чієї волі, на угоду ко-му і в чий інтерес проголошувалася «самостійність» України та створювався маріонетковий «уряд» — «крайове правління». «Будете робити те, що вам скажуть німецькі власті», — резюмував свою доповідь на цих «зборах» українських націоналістів Г. Кох. Проголошення націоналістами «акта» 30 червня — цієї однієї із зловісних акцій «психологічної війни» фашистів проти радянського народу, — за задумом абверу, мало полегшити виконання завдань нацистського вермахту.

Проте зразу ж фарс з проголошенням «самостійності» та створенням «крайового правління» був визнаний в Берліні політичним анахронізмом. Запаморочені тимчасовими успіхами на фронті, нацистські керівники, як влучно відзначив Д. З. Мануїльський, ударом фашистського чобота викинули маріонетковий націоналістичний «уряд» на «смітник зовсім так, як Фріц викидає пусту банку з-під консервів після використання всього, що у ній було»²⁰. Деяких ватажків «крайового правління», які насмілилися прибрати позу скривджених, було відряджено до столиці рейху і майже через два місяці піддано «почесному арешту». В 1944 р. нацисти знову «з пошаною» звільнили цих «почесних в'язнів» і використовували їх у підривних акціях проти Радянського Союзу, проти всіх учасників антигітлерівської коаліції.

Не маючи можливості перед лицем численних фактів повністю заперечити тісні зв'язки з фашистами, українські буржуазні націоналісти, як правило, силкуються зображати справу так, ніби вони співробітничали лише з певними колами вермахту, й до того ж ще в довоєнні часи. «Керівники ОУН, — заявляє один з її нинішніх ватажків М. Прокоп, — за кордоном утримували в міжвоєнному періоді зв'язки з німцями. Але... той період закінчився 30 червня 1941 р.». Відмова фашистів підтримати «самостійність» України, мовляв, спричинила «двофронтову» боротьбу українських націоналістів, тобто і проти радянського народу, і... проти гітлерівців.

З метою надати цим просторікуванням хоч якусь видимість «вірогідності» буржуазно-націоналістичні «історіографи» розглагольствують про створення і дії так званої «української повстанської армії» (УПА). За рубежем дедалі частіше з'являються різні видання (одним з останніх таких видань є книжка «Бойові дії УПА на Україні»²¹), в яких вихваляється злочинна діяльність цієї бандитської зграї.

Справжня мета «концепції» про створення УПА зводиться до того, щоб довести, що після «скасання» «акта» 30 червня 1941 р. українські націоналісти «відмовилися» прислуговувати гітлерівцям і «пішли

¹⁹ Жовківські вісті, 1941, 10 лип.

²⁰ Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. Львів, 1945, с. 25.

²¹ Tys-Krokhmaljuk Y. UPA Warfare in Ukraine. New York, 1972.

у підпілля». Відтоді нібито почалася їх «активна боротьба» з нацистами, в ім'я чого ОУН «переорганізувала свої бойові відділи в УПА». Часом націоналісти навіть дописуються до того, що проголошують УПА — не менш і не більш — як... «найнебезпечнішою для німецьких планів на Сході» (Гомін України, 1980, 5 берез.).

Насправді ж націоналістичні банди під гучною назвою УПА вперше з'явилися на території західних областей України лише весною 1943 р., тобто майже через два роки після того, як гітлерівці відкинули претензії націоналістів створити на окупованій території «власний уряд». Та активізація «діяльності» цих банд припадає на другу половину 1943 р. — початок 1944 р., коли радянські війська здобули історичні перемоги на фронтах, а на окупованих фашистами територіях широко розгорнувся партизанський рух і посилювався опір народних мас. Гітлерівці змушені були вдатися до більш широкого використання і націоналістичних найманців. У нацистських планах їм відводилася роль пособників у боротьбі проти партизанського руху та партійного підпілля, роль диверсантів і шпигунів у тилу наступаючої Червоної Армії.

В радянській історичній літературі цілком переконливо доведено, що УПА не мала нічого спільного з боротьбою проти окупантів, а, навпаки, була створена за їх згодою і при їхній допомозі. Як слухняне знаряддя німецького фашизму, вона уособлювала один з різновидів організованого політичного бандитизму і використовувалася з метою підривної, антирадянської діяльності. Відвертості з цього приводу іноді грапляються і в націоналістичній літературі. «УПА, — констатується у згадуваній вже книжці «Бойові дії УПА на Україні», — не атакувала частин вермахту, знаючи, що вони воюють проти російського комунізму. Фронтіві ж частини німецьких армій не брали ніякої участі в операціях проти УПА». Газета «Шлях перемоги» від 30 березня 1980 р. також обмовилася, що «базовий курінь» УПА відбув «півторарічний вишкіл системою німецької армії».

Та й про яку антигітлерівську боротьбу могла бути мова, коли «головнокомандуючий» УПА Р. Шухевич був вихованцем абверу, мав звання гауптмана і за вірну службу фашистам був відзначений «залізним хрестом». Гітлерівська розвідка підтримувала з ним тісні агентурні контакти до самого краху нацистського «рейху», а ватажка ОУН С. Бандеру з 1944 р. використовувала для підготовки агентури з націоналістів та підтримки зв'язків з бандами, що проводили підривну роботу в радянському тилу. Нацисти повністю спорядили банди УПА зброєю та боеприпасами.

Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори силкуються довести, ніби і дивізія СС «Галичина» створювалася для боротьби за «українську справу», а не за інтереси «рейху». Характерні «докази» цього наводить газета «Українське слово» від 5 жовтня 1980 р., заявляючи, що націоналісти, мовляв, не брали участі у створенні «збройних формацій» доти, поки в них не з'явилася надія на зміну позицій фашистів щодо визнання «самостійності» України й поки «німці не пішли на деякі поступки» націоналістам, зокрема погодилися, щоб «на старшинських посадах дивізії були українці».

Насправді ж українські буржуазні націоналісти з самого початку нападу гітлерівської Німеччини на СРСР марили про створення у складі вермахту власних збройних сил. Але, запаморочені тимчасовими успіхами на фронті, гітлерівці розраховували своїми силами добитися перемоги. І лише тоді, коли фашисти стали зазнавати поразку за поразкою і стратегічна ініціатива перейшла до Червоної Армії, нацист-

ські верховоди дали згоду на створення збройних формувань з числа колабораціоністів, у тому числі й українських буржуазних націоналістів. Проте навіть і в цьому випадку гітлерівці давали зрозуміти своїм найманцям, що вони були й лишаються для «рейху» людьми другого сорту, гарматним м'ясом. Як визнає у своїх мемуарах колишній начальник штабу дивізії СС «Галичина» штурмбанфіурер Гайке, «рейхсфіурер СС Гімлер поставив умову, що при створенні дивізії не може бути й мови про якусь «самостійну» Україну. Вживання слів «Україна» і «українець» було заборонено... Дивізія не могла мати назву «українська», а була названа «галицькою»²². Всі накази в ній видавалися німецькою мовою, основні командні посади займали гітлерівські офіцери. Командиром дивізії був фашистський генерал Ф. Фрайтаг.

Влітку 1944 р. нацисти направили дивізію на фронт, у район м. Броди (на Львівщині), щоб прикрити втечу розбитого Червоною Армією 13-го корпусу вермахту. Там, під Бродами, вона знайшла свій ганебний кінець. З її жалюгідних залишків фашисти нашвидку відновили цю горезвісну «збройну формуацію» і використовували у Словаччині та Югославії в каральних операціях проти партизанів.

Таким чином, аналіз націоналістичних писань з розглядуваної проблематики з усією очевидністю засвідчує їх цілковиту неспроможність, здатність емігрантських націоналістичних авторів лише до переспівування вигадок буржуазної історіографії, насамперед найреакційніших її представників.

Спроби фальсифікувати історію та наслідки другої світової війни, місце і роль в ній українського буржуазного націоналізму останнім часом не тільки активізувалися, але й у зв'язку з загостренням міжнародної обстановки набули цілком недвозначного підтексту. Жовтоблакитники силкуються давати імперіалістичним колам певні рецепти щодо того, як уникнути помилок і прорахунків нацистів. При цьому емігрантська націоналістична верхівка виставляє напоказ своє нетерпіння наблизити якнайшвидше світовий військовий конфлікт. Чого варті, зокрема, самі лише заголовки публікацій, які раз у раз зустрічаються у пресі українських буржуазних націоналістів: «Чи третя світова війна?», «Якщо завтра війна», «Чи напередодні нової світової війни?», «Якщо сьогодні війна» і т. д.

Подібна мілітаристська сверблячка з боку буржуазно-націоналістичних людиноненавистників цілком зрозуміла: адже в періоди різкого зростання воєнної небезпеки та підготовки імперіалістами збройних авантур проти СРСР акції різного роду зрадників підвищуються, збільшується й оплата їхніх послуг.

Досвід історичного минулого, як бачимо, не пішов українським буржуазним націоналістам на користь. Вони й далі виступають у звичній для себе ролі трубадурів війни, роздувають шовінізм, расизм і ворожнечу між народами.

Уроки другої світової війни — серйозна пересторога на майбутнє нашим класовим ворогам. І сьогодні з величезною актуальністю звучать ленінські слова: «...Хоч би які були спроби нашестя на Росію і воєнні заходи проти Росії..., всі ці спроби розсиплюються на порох. І після кожної спроби наших ворогів ми будемо виходити сильнішими, ніж були до них»²³.

²² Heike Wolf-Dietrich. Sie wollten die Freiheit: Die Geschichte der ukrainischen Division 1943—45. Dorheim/H., S. 34.

²³ Ленін В. І. Промова на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії 15 жовтня 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 339.

ЗАМІТКИ

В. Я. ІЩЕНКО (Коломия)
**БОРЬБА ТРУДЯЩИХ ПРИКАРПАТТЯ
ПРОТИ ІНОЗЕМНОГО ПОНЕВОЛЕННЯ
(1920 р.)**

Героїчна визвольна боротьба галицьких робітників і селян, діяльність молодих організацій Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), які очолили боротьбу трудящих проти поневолення краю буржуазно-поміщицькою Польщею, висвітлена у ряді наукових праць¹. Проте окремі питання цієї актуальної теми потребують більш докладного розгляду. Мета даної замітки — на основі історичних джерел відтворити картини масових виступів населення Прикарпаття за соціальне й національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною.

Буржуазно-поміщицька Польща, яка за допомогою імперіалістичних країн Заходу та української буржуазії у червні — липні 1919 р. повністю окупувала Східну Галичину, здійснювала політику денационалізації українських земель. Тюрми й концентраційні табори були переповнені ув'язненими. Окупанти намагалися залякати українське трудове населення і змусити його припинити революційно-визвольну боротьбу.

Однак опір загарбникам з боку трудящих посилювався. Прикладом для них була героїчна боротьба робітників і селян Росії. «Борці за волю й щастя народу не блукали більше самотою у пільмі,— писав Ярослав Галан.— Вони були тепер бійцями великої армії Революції, і шлях їм показували полум'яні зорі Жовтня»²⁻³.

Революційно-визвольну боротьбу очолила Комуністична партія Східної Галичини. Перша половина 1920 р. в діяльності КПСГ значною мірою характеризувалася як організаційний період. Незважаючи на це, молоді організації й осередки КПСГ, працюючи у важких умовах підпілля, завдяки великій допомозі з боку ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У очолили революційно-визвольну боротьбу трудящих. Активну роботу на Прикарпатті проводив окружний партійний комітет, створений восени 1919 р. у Станіславі (нині Івано-Франківськ). Діяли партійні комітети в Коломиї, Калуші, Дрогобичі, Бориславі, Стрії, Бучачі та інших містах, які підтримували між собою постійні зв'язки⁴.

Одним з активних організаторів комуністичних осередків був В. Ю. Корбутяк. Ще в 1912 р. він поїхав на заробітки в Канаду, а по-

¹ Богодист І. Боротьба трудящих Галичини за Радянську владу в 1918 — 1920 рр. Львів, 1952; Компанієць І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1920 рр.). К., 1957; Галушко Є. М. Нариси історії КПЗУ (1919—1928). Львів, 1965; Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. Львів, 1969; Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). Львів, 1970; Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919—1939 рр. Львів, 1971; Калениченко П. М. Брати по класу — брати по зброї. К., 1973; Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. К., 1973; 40 років Великого Жовтня. Львів, 1957; У боротьбі за маси: Діяльність КПЗУ на Прикарпатті. К., 1966; У боротьбі за світлі ідеали комунізму. Львів, 1970; На чолі визвольної боротьби: Спогади колишніх активних діячів Комуністичної партії Західної України. К., 1965.

²⁻³ Галан Ярослав. Твори в двох томах. К., 1953. Т. I, с. 417.

⁴ УІЖ, 1978, № 8, с. 96.

тім у США, де зазнав страшної долі безробітного. На початку 1920 р. Корбутяк повернувся в рідне с. Балинці Коломийського повіту. Йому вдалося привезти з собою чималий багаж політичної літератури — «Капітал» К. Маркса, «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельса, «Держава і революція», «Що робити?» В. І. Леніна, які він використовував для пропаганди революційних ідей серед трудящих⁵. Значну політичну роботу проводила підпільна комуністична організація с. Войнилова Калуського повіту, заснована на початку березня 1919 р. Й. Й. Дроздом. Її члени розповсюджували серед населення марксистську літературу⁶.

Про активну діяльність комуністичних організацій повідомляли поліцейські донесення з повітових центрів. Так, в одному з таких донесень зазначалося, що в «Богородчанському повіті поширюється більшовицька література, і внаслідок цього робітники в Дзвинячі й Биткові, що працюють на озокеритних шахтах і видобутку нафти, з політичного огляду ненадійні»⁷. В іншому повідомлялося: «Агітація є причиною того, що українці так часто не виконують вказівок польських властей і щораз частіше повторюють: «То ще так не буде. Україна буде простягатись по Сян»⁸.

Під керівництвом комуністичних організацій відбувалися страйки. У лютому 1920 р. на промислах фірми «Карпати» в Бориславі страйкувало близько 2 тис. чол. Підприємці змушені були піти на поступки. Тоді ж виступили гірники Дзвинячого і майже 700 залізничників Стрия⁹. Ці страйки були складовою частиною боротьби трудящих проти окупаційного режиму.

Яскравим виявом загальнонародного руху проти окупантів став масовий збройний виступ у Косівському повіті, в якому взяли участь селяни, сільськогосподарські робітники та лісоруби. М. М. Недоходюк, який був зв'язківцем під час цього виступу, розповідає у своїх спогадах, що в селах Жаб'є (тепер Верховина), Зелена і Голови неодноразово проводилися таємні збори селян, на яких обговорювалися питання боротьби з окупантами¹⁰.

Постерунок жандармерії в с. Жаб'є 12 квітня 1920 р. повідомляв косівське староство, що з 20 березня з'явився «більшовицький агітатор», який закликав гуцулів «до озброєння і прискорення перевороту на користь більшовиків»¹¹. 16 квітня в с. Зелена мала місце збройна сутичка повстанців з патрулями, в якій було забито двох жандармів. Косівський староста повідомляв, що на горі Плаїк поблизу Красноїлово стоять табором близько 600 повстанців, частина яких озброєна гвинтівками і ручними гранатами, а решта — косами, сокирами й т. п.¹²

В ніч з 17 на 18 квітня повстанці зробили спробу захопити відділок жандармерії в с. Жаб'є, в якому налічувалося 60 чол. Саме тут мали об'єднатися два загони повстанців із сіл Зелена і Голови. Водночас група повстанців, яка діяла в Коломийському повіті, порушила телеграфний і телефонний зв'язок на лінії Коломия — Косів¹³.

⁵ За волю народну: Біографічні нариси про видатних діячів революційного руху в Західній Україні. Львів, 1959, с. 78—79.

⁶ ЦДАЖР УРСР. ф. 2189, оп. 1, спр. 22, арк. 7.

⁷ Під прапором Жовтня, с. 207.

⁸ Там же, с. 191.

⁹ КПЗУ — організатор революційної боротьби, с. 68, 128.

¹⁰ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — І-ФОДА), ф. Р—1576, оп. 1, спр. Н—2.

¹¹ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5261, арк. 18.

¹² Там же, арк. 17, 18.

¹³ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5261, арк. 23; Під прапором Жовтня, с. 244—245.

18 квітня в Жаб'є прибула карна експедиція. На території Коломийського судового округу власті запровадили стан облоги та надзвичайні суди¹⁴. Військова експедиція заарештувала 255 чол., в тому числі М. Недоходюка, П. Зуб'юка та ін.¹⁵ Карні загони палили селянські двори, забірали в селян худобу, зерно, чинили над гуцулами фізичну розправу.

Збройний виступ селян на Гуцульщині був жорстоко придушений. Власті видали накази про здачу зброї, проводилися обшуки. Та, незважаючи на це, боротьба не припинилася. Зокрема, в Рогатинському повіті під керівництвом комуністів також готувалося збройне повстання. Рогатинська і косівська комуністичні організації підтримували між собою зв'язок. Однак у травні в Рогатині і у с. Княгиничах поліція заарештувала найбільш активних членів комуністичної організації Д. Деркача, В. Маланчина, Я. Підселу¹⁶. Репресії були вчинені також в інших повітах. Панська Польща готувалася до загарбницької війни проти Країни Рад.

«Київський похід» Ю. Пілсудського, організований міжнародним імперіалізмом та українською буржуазією, розпочався 25 квітня 1920 р. В містах і селах краю піднялася хвиля народного руху проти загарбників. 1 Травня у Львові, Станіславі, Бориславі, Стрії та інших містах відбулися політичні мітинги й демонстрації трудящих, які вимагали відпущення воєнних дій проти Радянської країни¹⁷. Посилився страйковий рух.

Червона Армія завдала білополякам нищівних ударів і після запеклих боїв на р. Збруч у другій половині липня продовжувала переможний наступ. Було визволено 33% території Східної Галичини, де проживало понад 1 млн. 600 тис. чол., тобто 35% її населення. На визволених землях під керівництвом КПСГ і Галревкому — тимчасового революційного уряду Галицької Соціалістичної Радянської Республіки — почало здійснюватися радянське будівництво. Велику допомогу Галицькій СРР подавали Галбюро при ЦК РКП(б) та Галицький організаційний комітет КП(б)У (Галорком), а також особисто В. І. Ленін¹⁸.

На території, яка ще не була визволена, посилювався революційний рух мас. Комуністичні організації створювали тут партизанські загони і диверсійні групи, в результаті активної діяльності яких було вигнано польську адміністративну владу із Заліщицького, Борщівського і Станіславського повітів¹⁹. Про високу свідомість робітників свідчить, зокрема, лист голови Галревкому В. Затонського до В. І. Леніна, в якому він писав: «В Станіславі, ще не зайнятому нами, при відході поляків петлюрівці почали грабувати місто, робітники виступили із зброєю в руках і припинили погром»²⁰.

У Долинському повіті діяло кілька партизанських загонів. Один з них, сформований богородчанською групою комуністів, роззброїв постерунки жандармерії в Нивочині, Росільній і Богородчанах²¹.

При вступі частин Червоної Армії в населені пункти Прикарпаття трудящі тепло вітали своїх визволителів. Навіть польська адміністрація в своїх таємних донесеннях змушена була визнати, що «місцеве

¹⁴ Під пранором Жовтня, с. 237, 238, 241, 263.

¹⁵ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 36, арк. 5; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5261, арк. 78.

¹⁶ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 76, арк. 80.

¹⁷ У боротьбі за світлі ідеали комунізму, с. 17, 18.

¹⁸ Див.: Б. Й. Тишик. Назв. праця, с. 60, 61, 64.

¹⁹ 40 років Великого Жовтня, с. 166.

²⁰ Є. М. Г а л у ш к о. Назв. праця, с. 66.

²¹ І—ФОДА, ф. Р—1576, оп. 1, спр. К—26.

населення чекало з радістю владу і військо більшовицьке» та подавало їм допомогу²².

Можна навести багато прикладів героїзму трудящих Прикарпаття, які допомагали Червоній Армії²³. Так, коли радянські розвідники підійшли до с. Конюшок Рогатинського повіту, селянин І. Дуда та О. Гнатів допомогли їм виявити білопольську розвідку.

З наближенням Червоної Армії до Дністра комуністична організація с. Войнилова, розташованого на правому березі ріки, направила делегацію в штаб полку Червоної Армії. За участю комісара полку в селі відбувся масовий мітинг, на якому було проголошено Радянську владу і створено ревком. Члени цієї комуністичної організації І. Гаджаровський, П. Бабій, С. Олексів за завданням командування однієї з частин Червоної Армії неодноразово переходили лінію фронту, вели розвідку та розповсюджували політичну літературу в тилу білополяків²⁴.

Прагнучи якнайшвидше визволити рідну землю з-під ярма окупантів, трудящі Прикарпаття вступали до лав Червоної Армії. «Селянство відноситься з великим довір'ям, — писав В. П. Затонський 6 вересня 1920 р. в листі до В. І. Леніна, — якраз там, де наш фронт подався назад в районі Галича, Рогатина, спостерігається масове добровольчество... хлопці вступають в ряди Червоної Армії»²⁵.

Грізне для окупантів становище склалося в результаті сміливого рейду на Стрий (18—22 серпня) 8-ої Червоної козачої дивізії під командуванням В. М. Примакова. Саме тоді, коли червоні козаки захопили Стрий, у Сколівському повіті почалося повстання робітників і селян та колишніх солдатів Української Галицької армії.

Ще на початку 1920 р. за активною участю КПСГ в інтернованих у Чехословаччині частинах УГА були створені нелегальні комуністичні організації. В таборах виникли козацькі Ради, а згодом у Празі був створений військово-революційний комітет. У серпні в Празі відбувся з'їзд представників козацьких Рад, який надіслав привітання урядові Радянської України та вирішив виділити свого представника для зв'язку з Червоною Армією²⁶.

Військово-революційний комітет, який згодом перемістився з Праги в Закарпаття, надіслав своїх представників в окремі галицькі повіти і встановив контакт з комуністичним підпіллям для підготовки збройного виступу. Комітет розповсюдив листівку, в якій закликав галицьких робітників і селян до повстання²⁷.

Повстання розпочалося в прикордонному с. Опорець, де 21 серпня група селян роззброїла загін польської охорони і захопила казарму. Того ж дня до Опорця прибув Ф. С. Бекеш, який очолив повстання. На масовому мітингу Ф. Бекеш від імені повсталих урочисто проголосив Бойківську Радянську Республіку²⁸.

До загону під керівництвом Бекеша, який налічував кілька десятків повстанців, одразу ж почали приєднуватися селяни. Всюди активізувався партизанський рух. 22 серпня загін з боєм вступив на залізничну станцію Лавочне. Біля станції відбувся багатолюдний мітинг. Було обрано ревком на чолі з Ф. Бекешем. Того ж дня повстанці ви-

²² ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 5, арк. 27, 35—37.

²³ І-ФОДА, ф. Р-1576, оп. 1, спр. Г-8, Д-10, Л-8.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2189, оп. 1, спр. 22, арк. 7; На чолі визвольної боротьби, с. 41.

²⁵ Під прапором Жовтня, с. 515.

²⁶ Наш стяг. Відень, 1921, № 2, с. 42.

²⁷ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 28, арк. 66.

²⁸ Жовтень, 1969, № 1, с. 55, 56.

рушили в напрямку Стрия. Робітник А. Васько, якого ревком призначив начальником станції Лавочне, записав у станційному журналі: «О 20 годині 50 хвилин з Лавочного до Тухлі відправився службовий поїзд з командою української радянської бригади»²⁹. Наступного дня повстанці вже діяли в районі Славського. До загону під керівництвом Бекеша записалося понад 500 чол. Але зброї не вистачало. Тільки половина бійців мала гвинтівки, решта — по кілька гранат³⁰.

24 серпня кілька годин тривав бій з польськими легіонерами біля станції Тухля. Вночі повстанці відійшли до Лавочного. Саме тоді розвідка донесла, що червоні козаки залишили Стрий. Поїзд бекешівців ще раз підходив до Славського, але під натиском переважаючих сил противника повстанці змушені були відступити до Бескидського прикордонного тунелю. На території Чехословаччини повстанці були інтерновані. Уряд буржуазної Чехословаччини передав частину повстанців білополямкам. Ф. Бекешу вдалося втекти з чехословацького табору репатріантів і добратися до Радянської України.

Поразка повстання була зумовлена тим, що Військово-революційний комітет інтернованих у Чехословаччині галицьких стрільців діяв нерішуче. Це затримало виступ трудящих в інших місцевостях, внаслідок чого повстанці не змогли з'єднатися з частинами Червоної Армії. До того ж, з початком повстання уряд Чехословаччини запровадив на Закарпатті військовий стан і взяв під суворий контроль табори інтернованих³¹.

Білопольські окупанти посилили репресії. «На перший-ліпший донос заарештовують людей за «більшовизм»,— писала газета «Вперед»³². Кількість судових справ лише в Коломийському окружному суді в 1921 р. досягла 4730³³. Загальна кількість заарештованих у Східній Галичині на той час становила понад 100 тис. чол.³⁴ Польська дефензива намагалася фізично знищити українське населення.

В одному з офіційних документів польські буржуазні власті констатували: «Виключно політикою сильної руки зможемо забезпечити наш національний стан володіння і наші політичні здобутки»³⁵. З цього й виходив буржуазний уряд Польщі, посилюючи терор на окупованих землях. Проте, незважаючи на складні умови, революційно-визвольна боротьба трудящих краю тривала. На чолі її стояла КПСГ (КПЗУ), яка послідовно й стійко захищала інтереси трудящих.

Повстання на Прикарпатті в 1920 р., виникнення партизанського району — Бойківської Радянської Республіки — новий, вищий етап у розвитку революційного руху на західноукраїнських землях. У боротьбі проти іноземного поневолення і внутрішньої контрреволюції зростала політична свідомість робітників і біднішого селянства, зміцнювався їх класовий союз та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих.

²⁹ Львівський залізничник, 1977, 22 груд.

³⁰ Львівський залізничник, 1977, 27 груд.

³¹ Наш стяг, 1921, № 2, с. 44, 45.

³² Вперед, 1920, 23 верес.

³³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 190, арк. 25.

³⁴ С л и в к а Ю. Ю. Назв. праця, с. 80.

³⁵ Під прапором Жовтня, с. 281.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

**РОБІТНИКИ РІЧКОВОГО ТРАНСПОРТУ
УКРАЇНИ**

В 60-х — 90-х роках ХІХ ст.

У другій половині ХІХ ст. на Україні в зв'язку з дальшим розвитком внутрішнього капіталістичного ринку поряд з іншими видами транспорту розвивалося й річкове судноплавство. Це супроводжувалося появою значного загону постійних і тимчасових робітників-річковиків.

У замітці зроблено спробу розглянути склад і становище цих робітників у 60—90-х роках ХІХ ст.

Серед них можна виділити такі категорії: постійні й тимчасові робітники, які займалися сплавом плотів, матроси, кочегари і машиністи на пароплавах, робітники берегового й судноплавного нагляду, пароплавних майстерень та лоцмани на річкових порогах.

Під час весняного сплаву вздовж берега Дніпра та його приток збиралися великі групи робітників на збивання плотів. 8—10 чол. збивали пліт з 300—700 колод за 1—2 дні. Наймалися для цієї справи в основному зубожілі селяни Мінської, Могильовської та Вітебської губерній. На чолі плотогонів стояли отамани.

Всього на сплаві плотів у 70—80-х роках на Дніпрі працювали 40—50 тис. робітників. Кожний з них за сплав одержував від 12 до 22 крб., а артільні отамани — 30—60 крб. Значну частину грошей їм видавали авансом ще взимку, коли вони особливо відчували потребу в них, решту — під час спуску плотів на воду і незначні суми (3—4 крб.) — після прибуття їх до місця призначення, тобто на зворотний шлях¹.

Хазяї й підрядчики всіляко експлуатували робітників-плотогонів. Часто грошові розрахунки не відповідали контрактним угодам, хліб і продукти, які їм постачали, були недоброякісними. Це викликало незадоволення робітників, а іноді виникали страйки. Так, у 1886 р. плотогони припинили сплав біля Межигір'я (під Києвом), звернувшись до начальника судноплавної дистанції із скаргою на підрядчика, який усно домовився з ними гнати сплав до Петрового дня (29 червня), а в угоді записав до Ільїного дня (20 липня). Внаслідок цього плотогони змушені були все літо працювати на сплаві, що не давало їм змоги доглянути своє господарство².

На порогах плоти та інші річкові судна, як і раніше, переправляли досвідчені дніпровські лоцмани — жителі Лоцманської Кам'янки, Широкого, Старого Кайдака. Плоти йшли по Дніпру з «горішніми лоцманами» до Лоцманської Кам'янки, а звідти — з «низовими лоцманами» до самого Олександрівська.

В 1874 р. було проведено реформу самоуправління дніпровських лоцманів, згідно з якою створювалися їх волосні й сільські правління загального типу, посилювалося втручання місцевих властей у справи лоцманських громад. У зв'язку з тим, що значна частина лоцманів весною, влітку й восени були зайняті проведенням суден і плотів через пороги (у 80-х роках щорічно через пороги проходило понад тисячу плотів), свої наділи вони здавали в оренду. Більшість з них жила виключно на «річковий» заробіток. Наприкінці 90-х років вони поділялися на лоцманів першої статті, які проводили через пороги судна, другої — переправляли плоти й третьої («учнів») — помічники лоцманів першої та другої статті. Загальна чисельність лоцманів перших двох

¹ Русское судоходство, 1887, № 16—17, с. 48—53; Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. К., 1901, с. 315.

² Русское судоходство, 1887, № 16—17, с. 121—122.

статей становила близько 400 чол. Вони проводили через пороги щорічно від 120 до 150 суден та 550—600 плотів³.

За проведення через пороги барки чи берлини під час повноводдя, коли сплав тривав 2—3 дні, кам'янські й кодацькі лоцмани 1-ї статті одержували у 80-х роках 20—25 крб., а в мілководдя, коли сплав продовжувався цілий тиждень, плата зростала до 50—60 крб. Крім того, вони одержували невеличку так звану «даровизну» — плату натурою. Лоцмани ж 2-ї статті за сплав плоту через пороги в повноводдя одержували по 10—15 крб. На пороги вони ходили за графіками, що склалися при волосних управліннях. За їх виконанням стежили урядовці з відомства річкових шляхів сполучення. Увесь заробіток лоцмана 2-ї статті за навігацію становив 150—200 крб. На цю суму його сім'я жила цілий рік.

У 90-х роках на ріках України плавали судна різноманітних типів. На кожному з них налічувалася різна кількість матросів. Загалом у 1890 р. на 2,2 тис. непарових суднах, що плавали на річках України, працювали понад 11,2 тис. робітників-водників (матросів, кочегарів та ін.), а на парових — понад 2,8 тис. У 1895 р. на непарових суднах їх налічувалося 10,6 тис. чол., а на пароплавах — близько 3,5 тис. (див. таблицю).

Кількість постійних робітників-річковиків на річках України. 1890 р. і 1895 р.*

Роки	Річки	Суден		Робітників	
		парових	непарових	на парових	на непарових
1890	Дніпро з притоками	164	1389	1750	7950
	Дністер	11	660	110	2637
	Південний Буг, Донськ	44	194	984	646
	Разом	219	2143	2844	11 233
1895	Дніпро і Південний Буг	286	1877	3375	9319
	Дністер	11	329	90	1260
	Разом	297	2206	3465	10 579

* Складена за даними: Статистический сборник Министерства путей сообщения. СПб., 1893. Вып. 34, ч. 1, с. 105, 145; Статистический обзор железных дорог и внутренних водных путей России. СПб., 1900, с. 139—141.

Значна група річковиків працювала на землечерпальних роботах. Наприкінці 90-х років на річках Київського округу налічувалося близько 16 землечерпальних снарядів, понад 20 технічних пароплавів і моторних суден. У навігаційний період на снарядах працювали багермейстри, машиністи, кочегари, мастильники, матроси, на технічних суднах — лоцмани, боцмани, матроси, машиністи, кочегари. Всього на землечерпальних снарядах у навігацію працювали понад 200 робітників і на технічних пароплавах — 100—110 чол.⁴

Окрему групу водників становили робітники й службовці по судноплавному нагляду (нагляд за береговими і плавучими знаками, пристанями, служба на сторожових суднах) тощо. Так, у Київському округу шляхів сполучення (басейн Дніпра) наприкінці 90-х років працювали близько 1 тис. постійних бакенщиків, а також робітників і службовців, зайнятих судноплавним наглядом⁵.

До водників відносилися й робітники пароплавних ремонтних майстерень. Зокрема, в Києві розташовувалися майстерні «Товариства па-

³ Иловайский А. С. Днепровские лоцманы. К., 1910, с. 20—21, 29—30.

⁴ Очерк деятельности Киевского округа путей сообщения. К., 1913, с. 199—207.

⁵ Там же, с. 38.

роплавства по Дніпру» (на Трухановому острові). Вони були оснащені механічними верстатами, де працювали 125 робітників. Дещо меншими були ремонтні майстерні «Другого товариства пароплавства по Дніпру», де працювали 40 робітників. Ремонт у майстернях здійснювався протягом цілого року. Значна частина їх робітників були висококваліфікованими спеціалістами-металістами⁶.

Загалом кількість постійних робітників-водників на ріках України в 90-х роках коливалася в межах 15—16 тис. чоловік. Крім того, щорічно на сплаві працювали 30—35 тис. плотогонів.

Умови праці й життя матросів і коچهгарів були вкрай незадовільними. Так, на пасажирських пароплавах матроський кубрик розміщувався в носовій частині судна й вхід до нього знаходився на відкритій палубі. Оскільки вентиляційних пристроїв на пароплавах не було, люк завжди був також відкритим. Ось як описував приміщення матросів один із санітарних лікарів: «Тут свіжу людину обдає важкою атмосферою житла і якимось запахом прілості або вологості.., звикнувши до темряви і оглядівшись, ми бачимо таку картину, однаково характерну для всіх майже пароплавів: розташовані в один або в два ряди окремі койки або суцільні нари.., на стінках і перегородках — полушубки, пальта.., на абияк прибитих полицях, а частіше зовсім на нарах — хліб, картопля, цибуля та інші припаси. Слань (долівка).., покрита всілякими покидьками, сміттям, окурками. Це, якщо і не особливо приглядна, зате вірна картина обстановки командного трюмного приміщення при першому ж знайомстві з ним»⁷. Аналогічними були приміщення і коچهгарів.

Умови праці й життя робітників вантажних пароплавів були ще гіршими. «За вантажні пароплави,— вказувалося в одному із санітарних оглядів,— пароплавна адміністрація... знімає з себе відповідальність за санітарний стан службових приміщень і не вважає обов'язком приводити їх в більш або менш належний стан...». Приміщення для суднової команди були «зовсім не придатні для проживання під час дощу, особливо восени і весною, коли в них неможливо знайти жодного кутка, де б можна було сховатися від дощу і вітру...»⁸. Крім того, на пароплавах не було ні санітарних кают, ні навіть аптечок.

Тяжкі умови праці й життя викликали величезне незадоволення і протести з боку робітників-водників, які не раз піднімалися на революційну боротьбу проти буржуазії та царизму.

⁶ Київський обласний державний архів, ф. 804, оп. 1, спр. 1981, арк. 25—26.

⁷ Судоходный съезд Киевского округа путей сообщения 1903 г. Санитарное состояние пароходов, рейсирующих между Екатеринославом и Киевом. К., 1903, с. 3—4.

⁸ Там же, с. 11—12.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

О. В. КОЛПАКОВА (Київ)

ЗРОСТАННЯ РОЛІ БІБЛІОТЕК У КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ (1971—1975 рр.)

В умовах розвинутого соціалізму, як і на попередніх етапах розвитку Радянської країни, важливу роль у комуністичному вихованні трудящих відіграють бібліотечні установи. У них зосереджено величезні багатства людської культури. В своїй діяльності по керівництву масовими бібліотеками — ідеологічними, культурно-освітніми та інформаційно-бібліографічними закладами — Комуністична партія виходить з настанов В. І. Леніна, який вимагав правильної постановки централізованої бібліотечної справи в Країні Рад¹. Володимир Ілліч неодноразово вказував на роль публічних бібліотек у народній освіті. В них, писав він, необхідно бачити гордість і славу «...не в тому, скільки в ній рідкостей..., а в тому, як широко обертаються книги в народі, скільки залучено нових читачів, як швидко задовольняється всяка вимога на книгу, скільки книг роздано додому, скільки дітей залучено до читання і користування бібліотекою...»².

Комуністична партія, виконуючи ленінські заповіді, виходячи з цілей і завдань бібліотечної роботи у сучасний період, виявляє постійне піклування про докорінне поліпшення діяльності бібліотек у справі поширення політичних знань, найновіших досягнень науки і техніки, передового досвіду. Визначаючи роль бібліотечних закладів в ідеологічній роботі серед широких верств населення на сучасному етапі, ЦК КПРС в постанові «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі» (травень 1974 р.) підкреслив, що головне завдання бібліотек полягає в активній пропаганді політики Комуністичної партії і Радянської держави, у більш повному використанні книжкових багатств для освіти і виховання нової, всебічно і гармонійно розвинутої людини, прискорення науково-технічного прогресу³. Постанова спрямована на активізацію діяльності бібліотек, їх ролі як важливих опорних пунктів партійних організацій у роботі по комуністичному вихованню трудящих.

Успішне виконання поставлених партією завдань вимагає дальшого поліпшення діяльності бібліотек, підвищення ефективності пропаганди книги й керівництва читанням і самоосвітою. На роль книги в комуністичному вихованні трудящих вказував товариш Л. І. Брежнев у привітанні учасникам і гостям Московської міжнародної книжкової виставки-ярмарки у вересні 1979 р. «У нашій країні люблять і цінять книгу, — писав Леонід Ілліч. — Комуністична партія і Радянська держава, вірні заповітам Володимира Ілліча Леніна, роблять усе можливе для того,

¹ Див.: Ленін В. І. Про постановку бібліотечної справи. — Повне збір. творів, т. 36, с. 399; До Народного комісаріату освіти. — Повне збір. творів, т. 37, с. 452—455.

² Ленін В. І. Що можна зробити для народної освіти. — Повне збір. творів, т. 23, с. 334.

³ Рад. Україна, 1974, 28 трав.

щоб інтелектуальні цінності, нагромаджені людством, стали надбанням широких мас трудящих»⁴.

У повідомленні розглядається роль бібліотечних установ Української РСР в комуністичному вихованні трудящих в роки дев'ятої п'ятирічки.

Завдання бібліотек у досліджуваній період у світлі вимог XXIV з'їзду КПРС полягало в дальшому підвищенні ідейного рівня пропаганди книги, в задоволенні духовних запитів радянських людей. З'їзд особливу увагу звернув на марксистсько-ленінське виховання трудящих, підкресливши, що «серцевиною всієї ідейно-виховної роботи партії є **формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму**»⁵.

У роки дев'ятої п'ятирічки під керівництвом партійних і радянських органів республіки і при їх повсякденній увазі досягнуто значних успіхів у розвитку бібліотечної справи. У 1971 р. на Україні діяло 27,4 тис. масових бібліотек (профспілкових, Міністерства культури УРСР), якими користувались 25,2 млн. читачів, а в 1975 р. відповідно — 26,9 тис. і 38 млн. читачів різного віку, або майже три чверті населення республіки. Фонди бібліотек у 1971 р. становили 289,3 млн. примірників книг і журналів, 1975 р. — 320,4 млн. На державні кошти в ті роки відкрито 1540 бібліотек мережі Міністерства культури УРСР, їх загальна кількість на кінець 1975 р. становила 21794, на 46 млн. томів поповнилися громадські книжкові фонди. Фонди стали універсальними, збагатилися збірниками, грамзаписами, діафільмами. Значно розширилася сфера ідеологічного впливу, щороку видається на руки 487 млн. примірників книг⁶.

Витрати на культурно-освітню роботу з державного бюджету республіки зросли з 142 млн. крб. у 1971 р. до 179 млн. крб. у 1975 р.⁷ Збільшилися асигнування колгоспів, радгоспів, промислових підприємств на розвиток бібліотечної справи. В містах і селах республіки широко проводилося будівництво нових приміщень для бібліотек, будинків культури, в яких передбачено також приміщення і для бібліотеки, книгосховищ, читальних залів. Добре обладнані приміщення одержали ряд обласних бібліотек, зокрема Черкаська ім. В. Маяковського, Хмельницька бібліотека для дітей ім. А. О. Жданова. До 50-річчя утворення СРСР на Одещині здано в експлуатацію 32 бібліотеки, сотні приміщень капітально відремонтовано⁸.

З цінною ініціативою виступили в 1971 р. працівники культури, господарські керівники м. Черкас — створити в кожному сільському населеному пункті з кількістю жителів понад 300 чол. клуби і бібліотеки. Черкаський обласний комітет Компартії України схвалив це починання. Промислові підприємства області здійснювали шефство над 40 колгоспами і радгоспами області, в тому числі і в будівництві клубів, бібліотек. За роки дев'ятої п'ятирічки в області збудували 89 клубних приміщень, 24 — для бібліотек. У республіканському змаганні за кращу орга-

⁴ Рад. Україна, 1979, 5 вер.

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 95.

⁶ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Стат зб. К., 1973, с. 217, 219; Народне господарство Української РСР у 1975 році. Стат. щорічник. К., 1976, с. 478, 479; Печенізька З., Матвійчук В. На старті десятої. — Соціалістична культура, 1976, № 2, с. 27; Кочерга В. Бібліотеки — скарбниці знань. — Соціалістична культура, 1976, № 3, с. 33.

⁷ Народне господарство Української РСР в 1975 році, с. 519.

⁸ Архів Міністерства культури УРСР (далі — МК УРСР), ф. 4, оп. 1, спр. 577, арк. 30.

нізацію бібліотечної справи Черкаська область зайняла перше місце⁹. Партійні і радянські органи Закарпатської області в 1971 р. виступили ініціаторами подання допомоги сільським закладам культури в проведенні місячників по ремонту, благоустрою та обладнанню клубів і бібліотек¹⁰.

Значних успіхів добилися на Київщині в справі створення мережі культосвітніх закладів у всіх великих населених пунктах. Лише в 1971—1973 рр. у селах відкрито 233 нових клуби і 182 бібліотечних заклади. У 1974 р. тут налічувалося 1430 масових бібліотек з книжковим фондом понад 18 млн. примірників. Бібліотеки обслуговували понад 1400 тис. чол. В області працював один з найбільших загонів ідеологічних кадрів — 16 тис. бібліотечних працівників.

Бібліотеки Києва, Богуславського, Чорнобильського, Фастівського та інших районів області внесли вагомий вклад у здійснення планів ідеологічного забезпечення виконання народногосподарських завдань і соціалістичних зобов'язань визначального року дев'ятої п'ятирічки, в підвищенні культурного і науково-технічного рівня трудящих. Ось один з прикладів. Бібліотека ордена Трудового Червоного Прапора Київського комбінату хімічного волокна працювала в тісному зв'язку з виробничниками підприємства. Профспілкова і технічна бібліотеки комбінату кооперували фонди, обмінювалися книгами, налагодили спільну інформаційну роботу, проводили огляди технічної книги, усні журнали. Бібліотека розширила нестационарну мережу обслуговування. В цехах і на виробничих ділянках, в гуртожитках комбінату відкрили 30 філіалів, пунктів видачі літератури, пересувов.

Бібліотечні працівники Києва виступили ініціаторами таких цікавих форм роботи, як проведення днів, тижнів, декад літератури братніх народів, естафет-переключок бібліотек столиці під девізом «Ленінською дружбою здружені», «Партія наші народи збратала», «Дружба, загартована в боях», присвячених 30-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників¹¹.

В цілому по республіці в роки дев'ятої п'ятирічки збагачувалися фонди бібліотек. Так, у Вінницькій області на комплектування сільських бібліотек новою літературою колгоспи і радгоспи щорічно виділяли від 70 до 90 тис. крб. У 1971 р. в Білгород-Дністровському районі Одеської області на комплектування книжкових фондів сільських бібліотек було виділено 116,5 тис. крб., що становило в середньому 162 крб. на кожен бібліотеку, а державні асигнування становили 270 крб. на кожен сільську бібліотеку¹². Позитивною рисою було те, що колгоспи придбали за свій рахунок періодичні видання не тільки для стаціонарних бібліотек, але й для всіх пунктів нестационарного обслуговування населення.

Характерною особливістю діяльності бібліотек республіки було вдосконалення їх роботи, пошуки ефективних методів обслуговування населення. З метою пропаганди визначних художніх творів на підприємствах, будовах, у робітничих гуртожитках, бібліотеках, палацах і будинках культури, клубах і червоних кутках республіки у роки дев'ятої п'ятирічки проходили читацькі конференції, зустрічі з письменниками України і братніх республік. На Дніпропетровському трубопрокатному, Донецькому металургійному та інших заводах успішно працювали

⁹ Білик Б. Девіз: відмінна робота. — Соціалістична культура, 1976, № 10, с. 2—3.

¹⁰ Кузьєв В. А. Павлов О. І. Партійне керівництво культурно-шефською роботою на селі в сучасних умовах. — УІЖ, 1981, № 8, с. 66.

¹¹ Капто О. Важлива ділянка комуністичного виховання. — Соціалістична культура, 1974, № 10, с. 19.

¹² Архів МК УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 541, арк. 42.

громадські відділи політичної книги, якими широко користувалися пропагандисти, агітатори, політінформатори, слухачі партійної і комсомольської системи політичної освіти. У бібліотеці завкому Кременчуцького заводу шляхових машин оформлено «Куточок трудової слави», книжкові стенди якого дохідливо розкривали джерела успіхів правофлангових, розповідали про нові почини¹³.

Профспілкова бібліотека локомотивного депо Львів—Захід організувала книжкові виставки: «Починові передовиків соціалістичного змагання — всенародну підтримку», «До нових висот в науково-технічному прогресі», «Ленінським курсом — до комунізму», «На варті миру, щастя і труда», «Нове, передове на залізничному транспорті», «Вивчайте кращий досвід залізничників», «Економічні знання потрібні всім». У спеціально обладнаному кутку «Здобувай технічну спеціальність» зібрана література про нові прогресивні методи праці на залізничному транспорті. Працівники бібліотеки використовували й інші форми та методи пропаганди книги — читацькі конференції, тематичні перегляди літератури тощо¹⁴. Більшість бібліотек республіки брали участь у міських та районних семінарах партійно-господарського активу, підготовці «Днів новатора», «Днів спеціаліста» та ін. Вони підбирали відповідну літературу, організовували тематичні стенди, давали консультації.

Велику допомогу в поширенні передового виробничого досвіду, розвитку технічної творчості трудящих подавали створені при бібліотеках консультаційні пункти. Значний досвід у цій справі набули бібліотеки Донецької, Запорізької, Ворошиловградської, Харківської, Миколаївської, Львівської областей. На Хмельниччині, Кіровоградщині, Чернігівщині та в інших областях на фермах організували пересувні бібліотеки, спеціальні стенди політичної інформації. Так, вивчення ефективності пропаганди сільськогосподарської літератури в бібліотеках Кримської і Миколаївської областей показало, що близько 97% спеціалістів колгоспів і радгоспів систематично користувалися науковою та спеціальною літературою, інформаційними матеріалами. Видача книг виробничої тематики за п'ятиріччя в республіці зросла на 20 млн. і становила 54,6 млн. примірників, або 10,8% від загальної видачі¹⁵.

У досліджуваний період значного поширення набула нестационарна форма обслуговування трудящих. Бібліотечні установи організували філіали, пересувні та тимчасові пункти видачі. Правління колгоспів уклали договори із стаціонарними бібліотеками для обслуговування трудівників за місцем проживання або роботи, надавали їм приміщення і обладнання. Так, у Полтавській області в населених пунктах, хуторах, де проживало понад 500 чол., у 1972 р. було створено 276 філіалів, 984 пункти видачі книг, 1165 пересувних пунктів¹⁶.

Принципово новим напрямом у розвитку бібліотечної справи стало створення централізованої мережі бібліотек, що дозволило значно підвищити якість їх роботи. В процесі перебудови бібліотечного обслуговування населення на принципах централізації в кожному міському або сільському районі створювалася центральна бібліотека, а всі інші реорганізувалися в її філіали.

Першими здійснили централізацію масових бібліотек севастопольці в 1971 р. На початку експерименту книжковий фонд центральної міської

¹³ Рябініна В. Безмежні багатства бібліотек. — Соціалістична культура, № 11, с. 8.

¹⁴ Вишневецька О. Творче взаємозбагачення. — Соціалістична культура, 1974, № 9, с. 10—11.

¹⁵ Архів МК УРСР, ф. 4, оп. 9, спр. 532, арк. 52; Печенізька З., Матвійчук В. Назв. праця, с. 27.

¹⁶ Архів МК УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 541, арк. 67.

бібліотеки ім. Л. М. Толстого та її філіалів становив 1039 тис. примірників видань і щорічно надходило близько 2,5 тис. нових. При переході на нову систему роботи при тих же розмірах асигнувань стало надходити 7,7 тис. одиниць літератури. Враховуючи зростлі запити читачів, бібліотека поповнила фонди суспільно-політичною, науково-технічною та художньою літературою. Розширилось використання фондів основного книгосховища. Якщо у 1971 р. бібліотекам-філіалам було видано з нього лише 300 примірників книг, то лише в I-му кварталі 1974 р. — понад тисячу. Зросла і читацька аудиторія міських бібліотек з 89 529 чол. у 1971 р. до 95 356 чол. у 1974 р. Збільшилась і книговидача з 1 847 406 на початку централізації — до 1 989 964 у 1975 р.¹⁷

Таким чином, створення централізованої бібліотечної системи сприяло значному поліпшенню ідейно-виховної діяльності севастопольських бібліотек, зміцненню їх матеріально-технічної бази. В результаті підвищилась їх роль у комуністичному вихованні трудящих, пропаганді досягнень науки і техніки. Досвід севастопольців став надбанням інших бібліотек республіки. Нинішній стан бібліотечного будівництва характеризується завершенням централізації масових бібліотек, розвитком міжвідомчих зв'язків і посиленням координування їх діяльності, пошуком ефективних методів обслуговування читачів¹⁸.

Виконуючи настанови з'їзду партії, масові бібліотеки республіки, як і інші культурно-освітні установи, розгорнули різноманітну за своїми формами роботу по ідейно-політичному, трудовому, моральному та естетичному вихованню широких верств населення. Бібліотечні працівники провадили змістовну роботу, спрямовану на виховання у трудящих матеріалістичного світогляду, радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Бібліотечні установи брали участь у проведенні декад і тижнів братніх радянських республік. У 1972 р. була скликана республіканська читацька конференція «Україна Радянська в Союзі незламним цвіте», проведені тематичні вечори «Братерство і дружба не знають кордонів», «Про мою Вітчизну», «Єдиною сім'єю — до комунізму». В м. Одесі бібліотека ім. І. Я. Франка провела у 1971 р. на фабриці «Юність» читацьку конференцію молодих робітників за працю В. І. Леніна «Завдання спілок молоді». В бібліотеках організувались виставки на теми: «Книга на службі миру і прогресу», «Книга і бібліотека в боротьбі за мир і соціальний прогрес»¹⁹.

Значну увагу бібліотеки приділяли розкриттю багатогранної діяльності КПРС, всебічно пропагували матеріали і рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. В практику роботи бібліотечних установ ввійшли такі форми масових заходів, як передз'їздівські читання, усні журнали «Від з'їзду до з'їзду», тематичні вечори «П'ятиріччя — наша творчість, наша праця» та ін. Пропаганді суспільно-політичної літератури були присвячені виставки «Влада Радянська — влада народу», «Вчення Леніна про імперіалізм». Біля виставок проводились огляди літератури на теми: «Україна вчора, сьогодні, завтра», «Преса пропагує директиви XXIV з'їзду КПРС»²⁰.

Чільне місце посіла пропаганда літератури з питань трудового виховання. Л. І. Брежнєв відзначав на Пленумі ЦК КПРС 16 грудня 1974 р. що «необхідно орієнтувати всю масово-політичну роботу на те, щоб

¹⁷ Історія Української РСР. К., 1979. Т. 8, кн. 2, с. 595; Захаров Н. Експеримент — на «відмінню». — Соціалістична культура, 1975, № 2, с. 31.

¹⁸ Цибуляк І. Д. Багатство бібліотек — народу. — Комуніст України, 1981, № 8, с. 72.

¹⁹ Архів МК УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 541, арк. 45.

²⁰ Там же, оп. 9, спр. 535, арк. 84.

закріпити і розвинути піднесення трудової активності...»²¹. Бібліотечні працівники всіляко пропагували літературу, що розкривала передовий виробничий досвід, здобутки соціалістичного змагання, питання розвитку трудових колективів і т. ін. В Черкаській області місцеві бібліотечні працівники оформляли книжкові виставки «На допомогу працівникам-тваринникам», «Слава жінці трудівниці», «За чесну працю — хвала і слава»²². Велику увагу в профспілковій бібліотеці Харківського тракторного заводу приділяли стінгазеті «Людина і книга», в якій повідомляли про цікаві читацькі конференції, зустрічі з кращими працівниками заводу²³. У 1971 р. бібліотека ім. М. Горького Генічеського району Херсонської області провела спільно з районним Будинком культури, професійно-технічним училищем № 17 тресту «Генічеськбуд» читацькі конференції на теми: «В ім'я людини» та «Горде ім'я — робітник». Великоолександрівська районна бібліотека тієї ж області спільно з районним товариством «Знання» провела конференцію «КПРС — керівна та спрямовуюча сила радянського народу в будівництві комунізму»²⁴.

Велику увагу бібліотеки приділяли естетичному вихованню трудящих. Цьому сприяло широке комплектування бібліотек художньою літературою, нотами, діафільмами, репродукціями. Зустрічі з письменниками, тематичні вечори, диспути помітно підвищували попит на художні твори. Різноманітну за своїми формами роботу серед населення проводили працівники однієї з кращих бібліотек Львівської області — Городоцької районної бібліотеки для дорослих ім. Л. Мартовича. Її книжковий фонд становив понад 26 тис. томів, якими щорічно користувались 3 тис. читачів²⁵.

Одним з найважливіших питань у поліпшенні роботи бібліотечних установ є підготовка і перепідготовка кадрів. У постанові ЦК КПРС «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі» вказано на необхідність зміцнення бібліотек кваліфікованими кадрами, підвищення якості підготовки спеціалістів²⁶. Партійні і радянські органи республіки приділяли велику увагу добору, розстановці і вихованню кадрів бібліотечних працівників. За роки дев'ятої п'ятирічки в республіці бібліотекарів готували інститути культури, де є бібліотечні факультети, — у Києві, Харкові, два заочних факультети культосвітньої роботи з бібліотечними відділеннями у Ровно і Миколаєві, культурно-освітні училища в Харкові і Сумах. Щороку вони випускали сотні висококваліфікованих спеціалістів.

Стан справ з кадрами в республіці, в тому числі і в установах культури, розглядався на квітневому пленумі ЦК Компартії України «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» (1973 р.). Пленум доручив Держплану УРСР, міністерствам, у тому числі і Міністерству культури УРСР, відомствам розробити пропозиції про поліпшення підготовки спеціалістів вищої і середньої кваліфікації, працівників масових професій, виходячи з перспектив розвитку народного господарства і зростаючих потреб у кваліфікованих кадрах. Одночасно в постанові вказувалося про необхідність правильного розподілу випускників вищих і середніх спеціальних учбових закладів²⁷.

²¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 216.

²² Архів УРПС, ф. Р-3088, оп. 1, спр. 977, арк. 18.

²³ Роб. газета, 1973, 18 квіт.

²⁴ Архів МК. УРСР, ф. 4, оп. 9, спр. 535, арк. 90.

²⁵ Там же, спр. 532, арк. 16.

²⁶ Рад. Україна, 1974, 28 трав.

²⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. К., 1977. Т. 2, с. 939.

Для підвищення ідейно-політичної і професійної підготовки бібліотечних працівників у республіці була організована розгалужена мережа курсів, семінарів, шкіл і т. ін. Так, у Кримській області проводились щорічно 10-ти та 3-денні обласні семінари. На них відбувався обмін досвідом роботи з питань бібліотечної справи.

Партійна організація м. Севастополя приділяла повсякденну турботу про добір бібліотечних працівників. У 1975 р. в штаті централізованої бібліотечної мережі міста працювало 187 чол., з них 131 — бібліотечний працівник, 80 з них мали вищу освіту, 39 — середню спеціальну та незакінчену вищу, решта — навчалися в технікумах і вузах. Більшість працівників бібліотеки мали понад 5 років стажу бібліотечної роботи. Раз на два роки центральна міська бібліотека ім. Л. М. Толстого проводила курси по підвищенню кваліфікації працівників, які не мали спеціальної освіти, а також для тих, хто тільки приступив до роботи в бібліотеках Севастополя та інших містах і навколишніх селах. Велику роль у підвищенні кваліфікації бібліотечних працівників відіграли школи передового досвіду. В 1975 р. діяло три таких школи: по диференційованому обслуговуванню читачів і керуванню читанням на базі філіалу № 7, по довідково-бібліографічній та інформаційній службі — філіалу № 1, по формуванню книжкових фондів — філіалу № 9²⁸.

Велику увагу підвищенню кваліфікації бібліотечних працівників приділяли партійні і радянські організації Харківщини. При обласному управлінні для перепідготовки бібліотекарів були організовані постійно діючі місячні курси. Лише протягом 1971 р. на них навчалось 90 чоловік. Методисти та завідувачі районними бібліотеками регулярно направлялись на навчання в Республіканський інститут підвищення кваліфікації працівників культури²⁹.

В республіці також було створено розгалужену мережу шкіл передового досвіду. Так, Овідіопільська районна бібліотека Одеської області організувала школу передового досвіду з питань формування та використання книжкового фонду³⁰.

«Бібліотека і п'ятирічка», «Бібліотека і соціалістичне змагання», «Бібліотека і технічний прогрес» — ці та багато інших важливих тем було обговорено в 1974 р. на зональних республіканських нарадах-семінарах працівників профспілкових бібліотек, які провела Українська республіканська Рада профспілок. Учасники обговорили доповідь «Про діяльність бібліотек по дальшому поліпшенню виховної роботи серед трудящих у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», висловили ряд цінних пропозицій і рекомендацій³¹. Результатом великої масової роботи, що проводилась бібліотечними працівниками республіки в 1971—1975 рр. стало зростання попиту на книги, збільшення читачів у масових бібліотеках, зростання кількості книговидачі. На Україні, як і в цілому в СРСР, бібліотечним обслуговуванням практично охоплені колективи об'єднань, підприємств і організацій усіх галузей народного господарства, кожний населений пункт, кожна сім'я.

Діяльність масових бібліотек УРСР всемірно сприяла підвищенню загальноосвітнього і культурно-технічного рівня трудящих, зростанню їх активності в боротьбі за виконання рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України.

²⁸ Захарова Н. Назв. праця, с. 31.

²⁹ Архів МК УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 541, арк. 2.

³⁰ Там же, арк. 44.

³¹ Вишневецька О. Назв. праця, с. 10.

Консультації з проблеми «Історичний досвід КПРС»

БОРТЬБА ПАРТІЇ БІЛЬШОВИКІВ ЗА ПЕРЕМОГУ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову епоху всесвітньої історії — епоху переходу від капіталізму до соціалізму. «Перемога Жовтня — головна подія ХХ століття, яка докорінно змінила хід розвитку всього людства»¹, — відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». Випробуванням вождем трудящих, справжнім натхненником і організатором перемоги Жовтня виступила Комуністична партія на чолі з В. І. Ленінінм. Вивчення досвіду діяльності більшовиків на тому зламі світової історії, коли було покладено початок визначальним процесам сучасного світового розвитку і були випробувані на практиці ті прийоми, форми і методи політичної боротьби, які забезпечили перший, і до нашого часу, найвизначніший за масштабами і наслідками переможний результат класового бою між пролетаріатом і буржуазією, має неминуче актуальне значення. Комуністичні і робітничі партії, прогресивні сили світу вбачають у революційних звершеннях КПРС блискучий зразок до наслідування, до творчого застосування у своїй практичній діяльності. Експлуататори та їх апологети, навпаки, всіма засобами намагаються фальсифікувати історичні події. Як одній з найважливіших проблем, що постійно знаходяться у центрі ідеологічного протистояння, — досвіду діяльності більшовиків у 1917 р. присвячена величезна за обсягом література, кількість якої у всіх країнах світу з року в рік зростає. Об'єктивні відповіді на питання, пов'язані з історичним досвідом більшовицької партії періоду Великого Жовтня, можна знайти в радянській історіографії². Вивчення теми пропонується здійснювати за таким планом:

1. Ленінська стратегія і тактика більшовицької партії у боротьбі за диктатуру пролетаріату.
2. Діяльність РСДРП(б) по мобілізації мас на здійснення соціалістичної революції.
3. Міжнародне значення досвіду більшовиків у здійсненні Великого Жовтня.

Розглядаючи *перше* питання, слід виходити з того, що більшовицька стратегія і тактика на шляху до Жовтня базувались на ленінській теорії соціалістичної революції. Водночас партії необхідно було враховувати своєрідність кожної конкретної ситуації на етапі переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, обирати най-

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977, с. 3.

² Див.: Партія и Великий Октябрь. (Историкографический очерк). М., 1976; Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1981.

ефективніші шляхи руху вперед, виробляти найдійовіші форми і методи боротьби. Заслуга у розробці генерального курсу партії, її політичної платформи належить Володимирі Іллічу Леніну.

Під час заняття пропагандист може навести цікаві факти з праць «Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника» (Март—октябрь 1917 г.), (М., 1973. Т. 4), «Владимир Ильич Ленин. Биография». (М., 1981), «Жизнь в борьбе. По воспоминаниям современников о В. И. Ленине (Петербургско-петроградский период)» (Л., 1975), які допоможуть краще уявити обстановку, в якій вождь партії виконував титанічну теоретичну роботу, сприятимуть проникненню у творчу лабораторію ленінської думки і дії. Для з'ясування суті ленінської стратегії і тактики можна скористатися працями: И. Ф. Петров «Стратегия и тактика партии большевиков в подготовке победы Октябрьской революции (март—октябрь 1917 г.)». (М., 1964); «Ленин — вождь Октября» (М., 1969).

Роз'яснюючи слухачам зміст «Листів з далека», «Квітневих тез», схвалених VII (Квітневою) конференцією РСДРП(б) резолюцій, ленінських праць, написаних у березні—жовтні 1917 р., пропагандист повинен наголосити, що в них були з граничною чіткістю визначені принципи завдання, методи і форми діяльності партії, перспективи подальшої боротьби пролетаріату. В. І. Ленін дав партії і робітничому класу відповіді на питання, які поставила практика революційного руху: на якому етапі знаходиться революція після повалення царизму, шляхи виходу з імперіалістичної війни, ставлення партії більшовиків до Тимчасового уряду, до Рад як нової форми державної влади, необхідність проведення невідкладних економічних заходів.

В. І. Ленін всебічно довів, що своєрідність моменту після повалення самодержавства в Росії «...полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії... до *другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»³. Постанова партією питання про перспективи революції спиралася на наріжний теоретичний і політичний висновок В. І. Леніна про те, що розв'язання нагальних економічних, політичних і соціальних проблем в інтересах робітничого класу, всіх трудящих можливе тільки на шляху до соціалізму, а рухатись вперед «...в Росії ХХ століття, що завоювала республіку і демократизм революційним шляхом, не можна, не йдучи до соціалізму, не роблячи *кроків* в до нього...»⁴.

Беручи курс на соціалістичну революцію, партія більшовиків рішуче відкинула як троцькістську платформу негайного перетворення буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, так і твердження Каменєва, начебто Росія ще не готова до соціалістичної революції. Протилежні, на перший погляд, концепції Троцького і Каменєва насправді були близькими, оскільки в їх основі лежала невіра в успіх соціалістичної революції в Росії.

Стратегічною метою більшовиків стала Республіка Рад робітничих депутатів по всій країні, знизу доверху як найдоцільніша форма політичної організації суспільства в період переходу від капіталізму до соціалізму.

Розглядаючи ленінський стратегічний план РСДРП(б), необхідно враховувати, що успіх його втілення в життя визначальною мірою залежав від чіткого з'ясування партією реального руху класових сил на різних етапах революційного процесу, виявлення підойм, за допомогою яких

³ Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції. — Повне збір. творів, т. 31, с. 111.

⁴ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися. — Повне збір. творів, т. 34, с. 182.

вдалося б успішно здійснити групування, згуртування, зміцнення революційних елементів, які виступали за повалення влади капіталу.

Слід при цьому пам'ятати, що перемога Лютневої революції, розвиток соціальних процесів, народжених у її ході, поглибили і активізували класове протистояння, ще більш чітко визначили поляризацію політичних сил в країні, детермінували в строгій відповідності з класовими інтересами і ступенем їх усвідомлення місця різних класів і соціальних груп по той чи інший бік барикад. Сама логіка дальшої боротьби визначила, наприклад, політику буржуазії (в першу чергу міської, а з розвитком подій в дедалі більшій мірі і сільської — в особі куркульства), яка прагнула не тільки перешкодити піднесенню суспільно-політичного руху на більш високий рівень, переростанню буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, але навіть всіляко обмежити й частково ліквідувати завоювання її демократичного етапу. Навпаки, перед силами, зацікавленими в неухильному прогресі, поряд із захистом завойованих позицій, постало завдання просування революції вперед, до нових вершин.

Таким чином, при переростанні буржуазно-демократичної революції в соціалістичну об'єктивно відбувалося розмежування і перегрупування класових сил. Розробляючи стратегію і тактику, партія більшовиків виходила з поділу основних політичних таборів на новому етапі російської революції на два табори (а не на три, як це було на етапі буржуазно-демократичної революції), які протистояли один одному в боротьбі за владу, — пролетарський і буржуазний. При цьому за соціалістичні цілі могли послідовно боротися тільки такі політичні сили, які за своєю класовою природою були здатні безкомпромісно ставитися до буржуазії, а її повалення привело б ці сили до влади і забезпечило розв'язання їх корінних інтересів. Ленінський аналіз розстановки класових сил після повалення самодержавства повністю підтвердив зроблені ним раніше теоретичні висновки: соціальною базою політичної армії нового етапу революції є пролетаріат і бідніше селянство. Вони, підкреслював В. І. Ленін, об'єднані тим, що «бюрократично-військова державна машина» гнітить, давить, експлуатує їх. *Розбити цю машину, зламати її — такий справжній інтерес «народу», більшості його, робітників і більшості селян...*⁵.

При цьому слід наголосити, що основним джерелом формування армії борців проти влади капіталу, гегемоном соціалістичної революції виступав пролетаріат, висунутий на роль передового борця усім ходом історичного розвитку суспільства.

Аналіз соціальної бази політичної армії соціалістичної революції свідчить про те, що вона була значно ширшою від того середовища, з якого рекрутувалися ворожі революції елементи (це перш за все експлуататорські класи, верхівка інтелігенції, чиновники), що створювали контрреволюційний табір. Тобто, потенціально була можливість створити політичну армію, яка переважала б сили капіталізму, армію, здатну повалити буржуазний лад. Але ця можливість могла реалізуватися лише в результаті цілеспрямованої підготовчої роботи сили, яка була б спроможна дати правильний орієнтир рухові, переконати в правоті пропонованої політики, надихнути маси на рішучі дії, очолити їх революційний запал і творчість, надати народній боротьбі необхідної організованості і свідомості. Такою силою стала створена і вихована Ленінін партія більшовиків. Вона була підготовлена до розв'язання завдань нового етапу революції усією своєю багатогранною діяльністю. В партії більшовиків, в її політичній мудрості і творчій сміливості втілились ви-

⁵ Ленін В. І. Держава і революція. — Повне збір. творів, т. 33, с. 38.

сока політична зрілість і організованість російського пролетаріату, високий ступінь його готовності йти на чолі всіх експлуатованих на завоювання влади і будівництво нового світу. Висока організованість самої партії дозволяла їй добиватись розв'язання найважливіх завдань, поставлених ходом класової боротьби в Росії, всебічно готувати себе до ролі авангарду соціалістичної революції.

У ході розгортання революційної боротьби партія більшовиків збагачувалась досвідом роботи в нових умовах, неухильно розширяла і зміцнювала свої організації. Якщо відразу ж після виходу з підпілля в країні налічувалось близько 24 тис. членів партії, то до Жовтня — більше ніж 350 тисяч. За перемогу соціалістичної революції самовіддано боролись більшовики України. Ряди більшовицьких організацій на Україні зросли з 2 тис. у лютому до понад 50 тис. в жовтні 1917 р.⁶ Спрямував діяльність місцевих партійних організацій, керував ними, надавав всебічну допомогу (кадрами, літературою, фінансами, порадами) ленінський ЦК РСДРП(б). При цьому, на відміну від угодовських, в їх числі і від націоналістичних партій, які поповнювались головним чином за рахунок дрібної буржуазії і неминуче скочувались до свого ідейного і організаційного краху, більшовицькі організації Росії зростали за рахунок самого революційного і політично зрілого класу — пролетаріату, який становив більше 60% складу партії в 1917 р.

Підготовкою більшовицької партії, організацією, згуртуванням, вихованням пролетарів і сільських бідняків, у тому числі і тих, хто був переодягнений в солдатські шинелі, формувався основний склад сил політичної армії соціалістичної революції. Могутність цієї армії полягала не тільки в тому, що вона включала у себе більшість суспільно активної частини населення країни, а також і в тому, що елементи, з яких вона формувалася, були дійсно передовою, вирішальною силою усіх демократичних революційних рухів, спрямованих на розв'язання аграрного і національного питань, укладення демократичного миру.

В. І. Ленін, більшовики вважали, що, беручи участь у всіх формах народної боротьби, пролетаріат, бідніше селянство розширять тим самим склад сил, які могли б, якщо не повністю, то хоча б частково, підтримати майбутню революцію (тим самим звузити склад сил, які могли б виступити на боці її противників) і поступово повести різномірні демократичні рухи по шляху кардинального розв'язання злободенних життєвих питань, спрямувати їх на боротьбу за перемогу соціалістичної революції як єдиної можливості задоволення корінних інтересів трудящих мас. Однією з найважливіших рис Комуністичної партії, яка очолювала боротьбу народних мас за повалення капіталізму, В. І. Ленін вважав уміння «...знайти, нащупати, правильно визначити конкретний шлях або особливий поворот подій, який *підводить* маси до справжньої, рішучої, останньої, великої революційної боротьби...»⁷.

Вождь більшовицької партії приділяв першочергову увагу пошукам ефективних шляхів і засобів активізації трудящих мас, поступового їх згуртування навколо РСДРП(б), пролетаріату, розвитку і примноження їх політичного потенціалу, поглиблення і збагачення змісту революційних дій. Вирішальною умовою досягнення цієї мети Володимир Ілліч вважав розробку всеохоплюючої програми демократичних перетворень і послідовну боротьбу за її втілення в життя. Величезне значення в цьому відношенні мали економічна платформа РСДРП(б), зокрема її аг-

⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968. Т. 3, кн. перша, с. 233; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 171, 212.

⁷ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів. т. 41, с. 77.

рарна частина, програма з національного питання, чітка антивоєнна позиція.

Здійснення ленінських висновків і настанов про формування політичної армії соціалістичної революції, злиття в єдине русло різних потоків революційного руху дало б можливість РСДРП(б) об'єднати і повести за собою більшість найактивнішої, найсвідомішої частини суспільства. Ця більшість, що об'єднувала різнорідні і за класовою ознакою, і за глибиною розуміння завдань революції, і за рівнем свідомості, організованості і суспільно-політичної активності елементи, не могла бути величиною статичною як за кількісним складом, так і за силою свого впливу, який змінювався в залежності від реального становища, етапів революційного процесу, характеру і мети боротьби. Але в обстановці, коли лише соціалістична революція могла здійснити демократичні вимоги народу, на боці її сил повинні були виявитись симпатії і співчуття величезної (не тільки відносної, а й абсолютної) більшості непролетарських верств населення, частина яких, вливаючись в ряди борців за диктатуру пролетаріату, сприяла б створенню тієї реальної політичної більшості (уже відносної, а не абсолютної), яка гарантувала б забезпечення переваги сил революції у вирішальний момент і у вирішальному місці. Саме такого результату і вчив добиватись В. І. Ленін. Для успішного проведення соціалістичної революції, підкреслював Володимир Ілліч, необхідна матеріальна «...сила революційних класів, що хочуть і здатні битися, притому сила, яка б у вирішальний момент і у вирішальному місці роздавила ворожу силу»⁸.

Викладені вище положення допоможуть слухачам не лише глибоко переконатися в народному характері соціалістичної революції, а й спростувати наклепницькі твердження буржуазних фальсифікаторів про «бланкістську», «змовницьку» суть політики РСДРП(б) в 1917 р.

Виключно важливу роль у досягненні стратегічної мети — перемоги пролетаріату в революції — мало правильне розв'язання проблеми вибору форм і методів боротьби, мирного і немирного шляхів розвитку революції. Залежно від умов, які склалися, партія більшовиків дотримувалася різних тактичних настанов у періоди двовладдя (лютий — 3—5 липня 1917 р.) і єдиновладдя контрреволюції (липневі події — 24—25 жовтня 1917 р.).

Суть тактики більшовиків у період двовладдя в своїх основних рисах зводилась до того, щоб мирними засобами викривати зрадницьку роль угодовців і есерів, мобілізувати маси на підтримку більшовиків, ізолювати буржуазний Тимчасовий уряд, позбавивши його несвідомого довіря мас, замінити двовладдя владою Рад, змінити їх склад і політику, тобто перетворити з органів революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства в органи пролетарської диктатури.

При розгляді питання про тактику більшовиків у 1917 р., необхідно чітко усвідомити, що до того часу, поки існувала можливість добиватись своїх цілей мирним шляхом — дуже рідкісним, але й надзвичайно цінним в історії — партія більшовиків тримала курс на його здійснення. Вона базувала свою тактику на силі революційних класів, які створили Ради і домагались передачі їм повноти влади. В той же час слід детально розібратись у причинах (зміни в політичній обстановці, в класових і міжпартійних відносинах і т. ін.), які після липневих подій виключили можливість мирного розвитку революції. Курс на збройне повстання партія розробила і здійснила за умов різкого загострення протиріч між трудящими і експлуататорами, визрівання революційної кризи, всезростаючої підтримки РСДРП(б) більшістю робітничого класу, значною

⁸ Ленін В. І. З щоденника публіциста. — Повне зібр. творів, т. 34, с. 118

частиною армії, розгортання по країні масового селянського руху, інтенсивної більшовизації Рад. Глибшому засвоєнню суті даного аспекту питання сприяло б звернення вивчаючих курс до монографії: Совокін А. М. «На путях к Октябрю. Проблемы мирной и вооруженной борьбы за власть Советов». (М., 1977).

Вироблені ленінською партією стратегія, програма боротьби за соціалістичну революцію могли стати дійовою, бойовою силою, лише ставши надбанням мас. Революційна мобілізація трудящих, формування масової політичної армії революції, згуртування її загонів на основі ленінської програми, а також створення збройних сил революції — такі були основні завдання повсякденної політичної і організаторської діяльності партії в період між Лютим і Жовтнем 1917 р. З'ясування досвіду їх розв'язання складає зміст *другого* питання теми. Пропагандист і слухачі в процесі його розгляду можуть спиратись на третій том багатотомної історії КПРС, книги: В. В. Аникеев «Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий)». (М., 1969); Е. Ф. Ерыкалов, Б. Н. Камешков «Ленинский ЦК — штаб Великого Октября». (Л., 1977); И. Ф. Петров «Ленинская партия — вдохновитель и организатор победы Великого Октября». (М., 1977). Доречно залучити також матеріал про діяльність більшовиків на місцях, який широко представлений у нарисах історії місцевих партійних організацій, зокрема в «Нарисах історії Комуністичної партії України». (К., 1977). У процесі підготовки до занять можна звернутися також до монографій Х. М. Астрахана «Большевики и их политические противники в 1917 году. Из истории политических партий в России между двумя революциями». (Л., 1973) і И. Ф. Кураса «Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине». (К., 1978), у яких сконцентровано величезний за обсягом фактичний матеріал про гостру, безкомпромісну боротьбу РСДРП(б) за маси проти явних і прихованих контрреволюціонерів, що намагались перешкодити перемозі соціалістичної революції.

Готуючись до вирішальних революційних битв, партія більшовиків із властивою їй кипучою енергією вела невтомну різнобічну роботу серед робітників, солдатів, селян, трудящих національних окраїн Росії. Більшовики виступали на мітингах, зборах, роз'яснювали ленінську програму боротьби за соціалістичну революцію, несли ідеї партії в народні маси через пресу. Очоливши творчу діяльність народних мас по створенню Рад, фабзавкомів, загонів робітничої міліції і Червоної гвардії, солдатських і селянських комітетів, вони прагнули перетворити ці організації в центри згуртування революційних сил, боролись за здійснення з їх допомогою насущних вимог трудового народу: запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення робітничого контролю над виробництвом, передачу поміщицької землі селянам і т. ін. Ленінська партія вчила маси і вчилась у мас. Вона активно використовувала таку мирну форму боротьби, як демонстрації. Неухильне зростання авторитету і впливу партії Леніна особливо наглядно виявлялося в процесі більшовизації Рад, профспілок, солдатських комітетів.

Партія більшовиків надавала дійового, цілеспрямованого характеру всім потокам революційного руху. Величезна заслуга партії полягала в тому, що в боротьбі за соціалістичну революцію вона забезпечила інтернаціональну єдність пролетаріату і всіх революційних сил країни. Більшовики зуміли створити збройні сили революції завдяки загонам Червоної гвардії і робітничої міліції, завоюванню на свій бік армії, вірніше, її солдатських мас. Тим самим партія забезпечила пролетаріату матеріальну перевагу сил, яка не дозволила контрреволюції потопити виступи трудящих у крові і перешкодити їй після липневих подій органі-

зувати воєнний заколот, установити воєнну диктатуру генерала Корнілова, який планував фізичне знищення більшовицької партії, її вождя, розгром робітничого класу.

Найважливішим результатом гігантської роботи більшовиків у справі революційної мобілізації мас, її найбільшим стратегічним і тактичним успіхом було злиття восени 1917 р. в єдиний революційний потік боротьби пролетаріату за соціалізм, селянського руху за землю, загальнонародного руху за мир, національно-визвольної боротьби пригноблених народів Росії. Революційна практика підтвердила ленінський висновок про те, що боротьба за демократію є складовою частиною боротьби за соціалізм.

Напередодні Жовтня більшовицькі лозунги стали прапором найширших народних мас. Глибоко проаналізувавши розстановку класових сил в країні восени 1917 р., ленінська партія прийшла до висновку, що боротьба за владу, за здійснення лозунгів, висунутих VI з'їздом РСДРП(б), вступила у вирішальну фазу. Вона відкинула капітулянтську позицію Каменєва і Зінов'єва, які вважали повстання в Росії передчасним і приреченим на провал, а також небезпечну лінію на відстрочку повстання до II з'їзду Рад, проповідником якої був Троцький.

Партія йшла в авангарді боротьби за соціалістичну революцію, будучи твердо впевненою у торжестві справи пролетаріату. В працях, статтях і листах, написаних напередодні Жовтня, в тому числі і в таких програмних працях, як «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися» та «Чи вдержать більшовики державну владу?» Ленін переконливо довів, що більшовики не тільки готові, а й повинні взяти владу, що вони зуміють, спираючись на маси трудящих, вдержати і зміцнити її, організувати будівництво нового суспільства.

Партія майстерно визначила вирішальний момент початку повстання. Найважливішу роль у цьому відіграла ленінська геніальність, здатність проникнути в саму глибину конкретно-історичної ситуації, миттєво оцінити всю складність переплетення і дії політичних сил, знайти єдино правильне рішення. Покоління людей, які вивчають і вивчатимуть історію, захоплюються і будуть захоплюватись талантом вождя партії, читаючи пристрасні ленінські рядки, написані ввечері 24 жовтня 1917 р.: «Треба, що б то не стало, сьогодні ввечері, сьогодні вночі арештувати уряд, обеззброївши (перемігши, якщо чинитимуть опір) юнкерів і т. д.

Не можна чекати! Можна втратити все!!

...Ні в якому разі не лишати влади в руках Керенського і компанії до 25-го, нізащо; вирішувати справу сьогодні неодмінно ввечері або вночі.

Історія не простить прогаяння революціонером, які могли перемогти сьогодні (і напевно переможуть сьогодні), ризкуючи втрачати багато завтра, ризкуючи втратити все»⁹.

До моменту повстання більшовики вміло розставили всі ударні зағони революції. Коли настав час повстання, всі революційні сили виявились у повній бойовій готовності, що дозволило швидко паралізувати контрреволюцію. Більшовицька партія провела штурм влади буржуазії з найбільшою рішучістю і майстерністю. Це була блискавична і безкровна перемога. Вранці 25 жовтня, всього через добу після початку повстання, в проголошеному Військово-революційним комітетом ленінському зверненні «До громадян Росії!» сповіщалось про перемогу соціалістичної революції. II Всеросійський з'їзд Рад, що проголосив встановлення Радянської влади, прийняв історичні декрети про мир, про землю і створив перший Радянський уряд — Раду Народних Комі-

⁹ Ленін В. І. Лист членам ЦК. — Повне зібр. творів, т. 34, с. 414—415.

сарів, на чолі з В. І. Леніним. Шлях до будівництва нового життя був відкритий.

Воїстину титанічна теоретична, політична і організаторська діяльність ленінської партії, її героїчна, самовіддана боротьба за соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату увінчались блискучою перемогою. Партія Леніна з честю виконала історичну місію політичного вождя мас в соціалістичній революції.

При розгляді *третього* питання необхідно засвоїти ленінську методологічну тезу про два аспекти міжнародного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції та історичного досвіду більшовизму: з точки зору їх впливу на революційний рух в інших країнах і з точки зору неминучості повторення основних рис російської революції, втілених у ній принципів діяльності РСДРП(б) у міжнародному масштабі¹⁰.

Розгляд даного питання необхідно здійснювати в тісному взаємозв'язку з проблемами сучасного етапу світового розвитку, використовуючи книги: К. И. Зародов «Три революции в России и наше время». (М., 1977); його ж «Социализм, мир, революция». (М., 1977); «Октябрь, историческая миссия социализма и современный мир». (М., 1978), а також матеріали періодичної преси.

Виступаючи з доповіддю, присвяченою 60-річчю перемоги соціалістичної революції, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев відзначив: «Жовтнева революція, природно, розв'язувала насамперед проблеми нашої країни, проблеми, поставлені її історією, її конкретними умовами. Однак у своїй основі це були проблеми не локальні, а загальні, висунуті ходом суспільного розвитку перед усім людством. І всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції якраз у тому й полягає, що вона відкрила шлях до розв'язання цих проблем і тим самим — до створення на землі нового типу цивілізації»¹¹.

У розвиток тези про те, що перемога диктатури пролетаріату в Росії стала актом всесвітньо-історичного значення, соціальним потрясінням такої сили, яке до найглибших основ захитало всю світову капіталістичну систему, поглибило і загострило її загальну кризу, пропагандист повинен розкрити такі положення.

З перемогою Жовтня для однієї шостої частини людства закінчилась його передісторія і почалась епоха справжньої історії, яка є провісником нового світу для всіх народів Землі. Економічне, соціальне і політичне розкріпачення народних мас, звільнення їх від класового і національного гніту, всебічний розвиток людей праці стали найвищою метою творення цього світу. Встановлення диктатури пролетаріату в одній з найбільших країн світу зробило найглибший вплив на весь дальший хід світової історії. Великий Жовтень відкрив епоху загального революційного оновлення світу. «...Ми вправі пишатися, — писав В. І. Ленін, — і ми пишаємося тим, що нам припало щастя *почати* побудову радянської держави, *почати* цим нову епоху всесвітньої історії, епоху панування *нового* класу, який пригноблюється в усіх капіталістичних країнах і йде всюди до нового життя, до перемоги над буржуазією, до диктатури пролетаріату, до визволення людства від ярма капіталу, від імперіалістських воєн»¹².

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівізни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 3.

¹¹ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздив 2 листопада 1977 року. К., 1977, с. 5.

¹² Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції. — Повне збір. творів, т. 44, с. 140.

Встановлення диктатури пролетаріату незрівнянно посилило притягальну силу ідей марксистсько-ленінізму — могутньої зброї пролетаріату в боротьбі за революційне перетворення суспільства. Великий Жовтень знаменував перемогу революційної теорії над реформізмом, ленінізму над соціал-демократизмом. У робітничому і національно-визвольному русі стала утверджуватись ідейна гегемонія ленінізму. Широких масштабів набув комуністичний рух.

Прорвавши єдиний фронт імперіалізму, робітники і селяни Росії зробили максимум здійснимого в одній країні для розвитку, підтримки, пробудження революції в інших країнах.

Народження першої в світі соціалістичної держави стало величезним завоюванням всього міжнародного робітничого руху. Разом з тим в Радянській Росії міжнародний пролетаріат знайшов свою опорну базу в боротьбі з імперіалізмом, робітничий рух під впливом Жовтня набув нового розмаху, піднявся на якісно новий щабель — робітничий клас був поставлений у центр сучасної епохи. Якісні зрушення у світовій обстановці привели з часом до утворення системи соціалістичних держав і краху колоніальних імперій. У боротьбу за краще майбутнє втягнулись буквально всі народи світу, як у цитаделях імперіалізму, так і в тих країнах, які до недавнього часу були лише об'єктом політики монополій.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції показала міжнародному пролетаріату «...з цілковитою виразністю, що деякі основні риси нашої революції мають не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення»¹³.

Трудящі всього світу змогли практично переконатися, що вирватися із страхіть війни і лещат імперіалізму можна тільки шляхом перемоги соціалістичної революції в тій або іншій формі, ліквідації приватної власності на засоби виробництва і встановлення суспільної власності. Досвід Росії показав, що пролетарський рух може бути успішним за умови нерозривного зв'язку з загальнодемократичним рухом проти імперіалізму, а диктатура пролетаріату може стати непереможною тільки на основі союзу робітничого класу з непролетарськими масами трудящих при гегемонії пролетаріату.

Досвід Жовтня розкрив у всій своїй величчї історичне значення марксистсько-ленінської партії для успіху революції, її керівну роль у системі диктатури пролетаріату. Він підтвердив також, що необхідною умовою перемоги соціалістичної революції є рішучий розрив пролетарської партії з теорією і практикою соціал-реформізму, згуртування на ідейних і тактичних принципах марксистсько-ленінізму революційного авангарду, а потім і всіх борців проти капіталу. Детальне розкриття загальних закономірностей Жовтневої революції, які ввійшли золотим фондом до скарбниці світового визвольного руху, можна знайти у монографії: Н. И. Ганин «Закономерности социалистической революции и исторический опыт КПСС». (М., 1974).

Протягом десятиліть комуністи всього світу відзначають величезну значимість досвіду більшовицької партії у боротьбі за владу Рад, його багатогранність, інтернаціональний характер. Це підкреслювалося в рішеннях конгресів Комінтерну, в документах з'їздів, конференцій, нарад комуністичних і робітничих партій. Пропагандист може урізноманітнити зміст заняття, процитувавши найяскравіші висловлювання діячів міжнародного комуністичного і робітничого руху, прогресивних людей планети, а також документи, що зібрані у книгах: «Мир о стране Ок-

¹³ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівізми» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 3.

тября. Высказывания и отклики». (М., 1967), «Революция, изменившая мир. Слово прогрессивных людей мира о Великой Октябрьской социалистической революции». (М., 1977); «Советский Союз глазами американцев 1917—1977. Документы и материалы». (М., 1979).

Підкреслюючи інтернаціональний характер історичного досвіду більшовицької партії у Жовтневій революції, В. І. Ленін разом з тим звертав увагу комуністів усіх країн на необхідність творчого його використання і недопустимість будувати тактику пролетарської партії на механічному вирівнюванні, ототожненні тактичних принципів і прийомів боротьби. Єдність інтернаціональної тактики комуністичного і робітничого руху, вчив Ленін, вимагає не усунення різноманітності, не знищення національних відмінностей, а такого застосування основних принципів комунізму, яке б правильно видозмінювало ці принципи в частковостях, правильно пристосовувало їх до національних і національно-державних особливостей. «Дослідити,— писав В. І. Ленін,— вивчити, відшукати, вгадати, схопити національно-особливе, національно-специфічне в конкретних підходах кожної країни до розв'язання єдиного інтернаціонального завдання, до перемоги над опортунізмом і лівим доктринерством всередині робітничого руху, до повалення буржуазії, до встановлення... пролетарської диктатури — ось в чому головне завдання...»¹⁴.

Історія революційної боротьби вчить: як нехтування нагромадженим досвідом, ігнорування підтверджених практикою закономірностей, навмисне підкреслювання національних і «регіональних» особливостей, так і невміння бачити нове і специфічне, боязнь теоретичного мислення ведуть у кінцевому рахунку до одного результату — відстрочки назрілих соціальних змін, що відповідають потребам суспільного прогресу.

Завершуючи вивчення теми, слід наголосити на тому, що Велика Жовтнева соціалістична революція — це справжній триумф марксизму-ленінізму, ленінської стратегії і тактики, класової боротьби, політики Комуністичної партії.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

¹⁴ Там же, с 72--73.

НАШ КАЛЕНДАР

ВИДАТНИЙ ПРОПАГАНДИСТ МАРКСИЗМУ

(До 125-річчя з дня народження
Г. В. Плеханова)

В історії російського і міжнародного робітничого і соціалістичного руху одне з видатних місць належить Георгію Валентиновичу Плеханову.

Г. В. Плеханов народився 11 грудня 1856 р. в сім'ї дрібного поміщика в с. Гудаловці Липецького повіту Тамбовської губернії (нині Краснинський район Липецької області). Після закінчення Воронежської військової гімназії у 1872 р. Г. В. Плеханов вступив у Костянтинівське юнкерське училище в Петербурзі. У 1874 р. перейшов у Петербурзький гірничий інститут, де активно працював у підпільних студентських гуртках. Георгій Валентинович встановив зв'язки з народниками, включився в революційну боротьбу. У грудні наступного року він брав участь у першій політичній демонстрації, що відбулася в Петербурзі біля Казанського собору і виступив з промовою, в якій прозвучав заклик до політичної боротьби з самодержавством. З того часу царський уряд записав його до списку неблагонадійних.

Г. В. Плеханов був одним із ініціаторів створення таємного товариства народників «Земля і воля». Редактор її друкованого органу, талановитий пропагандист і організатор, полум'яний оратор, Г. В. Плеханов був визнаним теоретиком народництва. В багатьох статтях він обгрунтував програму і тактику революційного народництва, доводив необхідність вести революційну пропаганду серед робітників, які розглядалися як допоміжна сила в майбутній революції. Його статті свідчили про знайомство автора з економічною теорією К. Маркса, але він залишався на позиціях народництва. Пізніше Плеханов писав, що наприкінці 70-х років він був ще «народником до кінця ногтей»¹. Після розколу «Землі і волі» він очолив революційно-народницьку організацію «Чорний переділ». У 1880 р., переслідуваний царською поліцією, Г. В. Плеханов змушений був емігрувати за кордон і жив до 1917 р. в Швейцарії, Італії, Франції та інших країнах.

Народницький період діяльності Г. В. Плеханова припадає на революційно-різномисний період визвольного руху в Росії, передові діячі якого вивчали досвід визвольного руху Західної Європи, а передова революційна думка «...жадібно шукала, — відзначав В. І. Ленін, — правильної революційної теорії, стежачи з надзвичайною пильністю і ретельністю за всяким і кожним «останнім словом» Європи і Америки в цій галузі»².

Зростання питомої ваги визвольного руху Росії у світовому революційному процесі, знайомство з історією західноєвропейського робітничого руху, глибоке вивчення творів основоположників наукового комунізму привели до перевороту в світогляді Г. В. Плеханова. За його власним свідченням марксистом він став тоді, коли прочитав «Маніфест Комуністичної партії». У 1882 р. він переклав на російську мову цей видатний твір основоположників наукового комунізму, які написали до нього передмову. Російський переклад «Маніфесту» Ф. Енгельс вважав найкращим з усіх існуючих тоді перекладів. Згодом Г. В. Плеханов переклав на російську мову твори К. Маркса «Промова про свободу торгівлі», Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», який, за висловом В. І. Леніна, став настільною книгою кожного свідомого робітника³ та інші.

¹ Плеханов Г. В. Соч., т. III, с. 125.

² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 7.

³ Див.: Ленін В. І. Три джерела і три складові частини марксизму. — Повне збір. творів, т. 23, с. 40.

У 1883 р. Г. В. Плеханов заснував у Женеві першу російську марксистську організацію групу «Визволення праці», яка поставила завданням поширення в Росії ідей марксизму. Вона переклала на російську мову твори К. Маркса і Ф. Енгельса, розгорнула ідейну боротьбу з народництвом. Група прагнула творчо застосувати основні положення марксизму до російської дійсності.

Г. В. Плеханов був талановитим теоретиком і пропагандистом марксизму. Він в своїх працях «Соціалізм і політична боротьба», «Наші незгоди» довів, що капіталізм в Росії не є випадковим або штучним явищем, як твердили народники. Він показав розклад російської селянської общини, капіталістичну еволюцію кустарної промисловості, розвиток капіталістичної фабрики і товарно-грошових відносин в пореформній Росії. Капіталізм, писав Георгій Валентинович став фактом⁴. Разом з розвитком капіталізму формувался і міцнів новий клас — пролетаріат, якому належала вирішальна роль у визвольній боротьбі. В. І. Ленін високо оцінив ці праці, відзначав, що разом з нещадною критикою поглядів народництва Плеханов вказав революціонерам Росії їх завдання: утворення революційної робітничої партії, найближчою метою якої повинно бути повалення абсолютизму⁵.

Найважливішим філософським твором Г. В. Плеханова є «До питання про розвиток моністичного погляду на історію», в якому він виступив як войовничий матеріаліст-діалектик. Цей твір завдавав удару дрібнобуржуазним і буржуазним філософським і соціологічним концепціям, спрямованим проти марксизму. На ньому, як зазначав В. І. Ленін, виховалось ціле покоління російських марксистів⁶.

Важливе теоретичне значення мали написані Г. В. Плехановим два проекти програми групи «Визволення праці». Теоретична і практична частини їх на той час в основному правильно визначили шляхи боротьби і завдання марксистів Росії і відіграли велику роль в пропаганді ідей марксизму. Вони були єдиною програмою соціал-демократії Росії аж до опублікування програми РСДРП, виробленої ленинською «Искрой». «Перші російські марксиста на чолі з Г. В. Плехановим, — зазначається в Тезах ЦК КПРС про 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — у 80-і роки почали активну роботу над поширенням марксистських ідей. Кращі представники революційної інтелігенції разом з найсвідомішими робітниками несли ідеї марксизму в пролетарський рух»⁷.

У нерозривному зв'язку з революційною і теоретичною діяльністю Г. В. Плеханова формувались його історичні погляди. У працях «Нариси з історії матеріалізму», «Про матеріалістичне розуміння історії», «До питання про роль особи в історії» та інших давався глибокий виклад марксизму. В центрі уваги Плеханова були питання історії капіталізму, революційного руху, передової суспільної думки в Росії. В нашій країні він був першим, хто розпочав досліджувати історію революційного руху робітничого класу. Ряд своїх статей Плеханов присвятив страйковому руху робітників в Росії. У праці «Російський робітник в революційному русі», яка почасти має мемуарний характер, висвітлено пробудження класової свідомості, перші кроки робітничого руху, діяльність перших пролетарських організацій, революціонерів-робітників. Пролетаріат, писав Плеханов, сама могутня сила суспільного руху, «... це той динаміт, за допомогою якого історія підірве російське самодержавство»⁸. На основі вивчення російської дійсності він зробив висновок про те, що між пролетаріатом і буржуазією розгортається класова боротьба, в якій пролетаріату потрібна самостійна політична партія, незалежна від будь-якого буржуазного впливу⁹.

⁴ Див.: Плеханов Г. В. Соч., т. II, с. 270.

⁵ Див.: Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії. — Повне зібр. творів, т. 4, с. 241.

⁶ Див.: Ленін В. І. Про фракцію «впередівців». — Повне зібр. творів, т. 19, с. 298.

⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 9.

⁸ Плеханов Г. В. Соч., т. III, с. 207.

⁹ Там же, с. 92.

Чимало оригінальних марксистських праць було присвячено історії революційного руху і революційної думки (Радищеву, декабристам, Белінському, Чернишевському та ін.), в яких висвітлено основні етапи розвитку революційного руху в Росії в XIX ст. Чільне місце в його доробках приділено революційній діяльності видатного ідеолога революційно-демократичного руху М. Г. Чернишевському, про життя і діяльність якого мав намір написати К. Маркс. В. І. Ленін писав, що «Плеханов у своїй книзі про Чернишевського... цілком оцінив значення Чернишевського і висвітлив його відношення до теорії Маркса і Енгельса»¹⁰.

Плеханову належить фундаментальний узагальнюючий тритомний твір «Історія російської суспільної науки», в якому з позицій марксизму поставлені важливі проблеми і розглянуті основні лінії розвитку вітчизняної і світової суспільної думки на протязі феодального періоду історії Росії. З позицій сучасного рівня розвитку історичних знань і збагаченого обсягу джерел в багатьох випадках оцінки поглядів представників суспільно-політичної думки і громадських діячів застаріли, а іноді і помилкові. Але треба зважити на нерозробленість в літературі того часу багатьох питань і відсутність відкритих архівів. До того ж знаки давались і меншовицькі позиції автора, які він поділяв тоді.

У творах Г. В. Плеханова знайшли висвітлення кардинальні питання економіки, соціології, етнографії, естетики, релігії, атеїзму, в який творчо розвивались важливі положення марксизму.

Ідейно-теоретичну і практичну діяльність Плеханова і його групи підтримував Ф. Енгельс. Сучасні буржуазні критики марксизму твердять, що основоположники наукового комунізму нібито не підтримували марксистів Росії в їх критиці народництва. Факти свідчать про протилежне. Ф. Енгельса радували і захоплювали успіхи в поширенні марксистських ідей в Росії. Він багато розповідав Георгію Валентиновичу про К. Маркса, познайомив його з бібліотекою і рукописами свого друга, радив марксистам Росії глибоко вивчати соціально-економічний розвиток країни, творчо, самостійно розробляти теорію і тактику революційного марксизму залежно від конкретних умов, розгортати критику послідовників селянського общинного соціалізму. Г. В. Плеханов справив на Ф. Енгельса дуже приємне враження своїм розумом, різнобічними знаннями. «Я знаю двох лише людей, — говорив Ф. Енгельс, — які зрозуміли і оволоділи марксизмом, ці двоє: Мерінг і Плеханов»¹¹.

Плеханов встановив зв'язки з соціал-демократичними партіями і організаціями Німеччини, Франції, Англії, Болгарії, Швейцарії, Австрії, Угорщини, а також мав особисті контакти з видатними діячами міжнародного робітничого руху. Він брав участь майже в усіх конгресах II Інтернаціоналу, був членом Міжнародного соціалістичного бюро. Вже на першому конгресі II Інтернаціоналу в Парижі Г. В. Плеханов заявив перед учасниками форуму міжнародного пролетаріату про те, що в Росії існує соціал-демократія і самостійний революційний рух, які штурмом візьмуть твердиню самодержавства¹².

Плеханов брав активну участь в ідейній боротьбі в міжнародному робітничому русі. Він був одним з перших, хто розпізнав загрозу атак міжнародного ревізіонізму на марксизм. У виступах на конгресах, у своїх працях Плеханов нещадно критикував анархістів, опортуністів типу Бернштейна, Мільерана, закликав до боротьби проти мілітаризму, колоніального гноблення. В працях «Бернштейн і матеріалізм», «Матеріалізм чи кантанізм», «Супроти Канта» та інших він перший виступив на захист марксизму проти ревізіонізму, анархізму і синдикалізму. В. І. Ленін високо оцінив боротьбу Г. В. Плеханова з філософським ревізіонізмом. «...Єдиним марксистом у міжнародній соціал-демократії, — писав Володимир Ілліч, — який дав критику тих неймовірних пошlostей, що їх наговорили... ревізіоністи, з точки зору послідовного діалектичного матеріалізму, був Плеханов»¹³.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 248.

¹¹ Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе. М., 1970, с. 118.

¹² См.: Плеханов Г. В. Соч., т. VIII, с. 86.

¹³ Ленін В. І. Марксизм і ревізіонізм.— Повне збір. творів, т. 17, с. 17—18.

З середини 90-х рр. XIX ст. починається пролетарський період у визвольному русі нашої країни, новий етап в розвитку марксизму, пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна. Перша зустріч Г. В. Плеханова з Володимиром Іллічем відбулась навесні 1895 р. в Швейцарії. В дружніх тривалих бесідах їх погляди в багатьох важливих питаннях збігались. Г. В. Плеханов високо оцінив керівника Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», що був першим зародком революційної партії. Г. В. Плеханова вразили енергія і дивовижна ерудиція визнаного керівника петербурзьких соціал-демократів, цілісність його революційного світогляду¹⁴. Своє враження про Володимира Ілліча він написав у листі до своїх близьких: «Приїхав сюди млодий товариш, дуже розумний, освічений і даром слова обдарований. Яке щастя, що в нашому революційному русі знаходяться такі молоді люди»¹⁵.

Між групою «Визволення праці» і марксистськими організаціями Росії встановились міцні зв'язки. На Лондонський конгрес II Інтернаціоналу в 1896 р. Г. В. Плеханов приїхав з мандатом від Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». До 1903 р. він йшов разом з В. І. Леніним, спільно з ним виступав проти економістів, бундовців, легальних марксистів, есерів та інших опортуністичних груп. Г. В. Плеханов брав активну участь у створеній В. І. Леніним загальноросійській політичній марксистській нелегальній газеті «Искра». В перших 52 номерах газети він опублікував близько 40 статей, які були присвячені успіхам революційного руху в Росії, викриттю ідейних ворогів російських соціал-демократів, 20 статей опублікував журнал «Заря», який видавався редакцією газети «Искра». За ініціативою В. І. Леніна редакція газети урочисто відзначила 25-річчя революційної діяльності Г. В. Плеханова, який разом з групою «Визволення праці» вніс до визвольного руху в Росії «...величезний запас теоретичних знань, широкий політичний кругозір, багатий революційний досвід»¹⁶.

Співробітництво в газеті «Искра» Г. В. Плеханова з В. І. Леніним виявило і незгоди між ними з принципових питань. Так, у 1902 р. під час складання проєкту Програми партії Плеханов вніс свій проєкт, який характеризувався розпливчатістю. В. І. Ленін піддав гострій критиці цей проєкт, вніс ряд істотних поправок і доповнень, який і був опублікований «Искрой» для обговорення.

На II з'їзді РСДРП Г. В. Плеханов відстоював революційні принципи марксизму, рішуче підтримував В. І. Леніна в боротьбі проти опортуністів. Особливу честь робить йому захист ленінського формулювання першого параграфу статуту партії. Він беззастережно заявив, що в цьому питанні «...правда на боці Леніна»¹⁷. На з'їзді його обрали редактором Центрального органу партії газети «Искра» і членом Ради партії.

Після II з'їзду РСДРП Плеханов перейшов на позиції меншовизму і почав виступати проти В. І. Леніна, більшовиків у найважливіших питаннях стратегії і тактики партії. Відхід Плеханова від марксизму і перехід на позиції меншовизму пояснюється насамперед тим, що він не зрозумів характеру нової епохи, як епохи імперіалізму і пролетарських революцій, не зрозумів значення союзу пролетаріату селянством і керівної ролі пролетаріату в буржуазно-демократичній, так і в соціалістичній революції. Він не зумів творчо застосувати марксизм у нових історичних умовах. Еволюції Плеханова в бік меншовизму сприяли його політичні і ідейні помилки в минулому, які були в нього до II з'їзду РСДРП.

Під час революції 1905—1907 рр. Г. В. Плеханов, виходячи з помилкової схеми розстановки класових сил в країні, виступав з вимогою союзу з ліберальною буржуазією, заперечував необхідність союзу пролетаріату з селянством, збройне повстання

¹⁴ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. М., 1956. Т. 1, с. 153.

¹⁵ Жуйков Г. С., Курбатова И. Н. О связях Петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса» с группой «Освобождение труда» в 1896—1900 г. — Исторический архив, 1958, № 6, с. 209.

¹⁶ Ленин В. И. До двадцятипятиречья революционной деятельности Г. В. Плеханова. — Полное собр. творив, т. 5, с. 351.

¹⁷ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы. М., 1959, с. 271.

московського пролетаріату в грудні 1905 р. вважав помилкою. Це все впливало з меншовицьких настанов про невідготовленість Росії до соціалістичної революції.

У роки першої світової війни Г. В. Плеханов поділяв опортуністичні, соціал-шовіністичні погляди. Після перемоги Лютневої революції Г. В. Плеханов повернувся в Росію і очолює групу меншовиків-оборонців «Єдність», яка твердила про передчасність перемоги соціалістичної революції в Росії, підтримувала політику буржуазного Тимчасового уряду, виступала за продовження імперіалістичної війни «до переможного кінця».

Але треба зазначити, що Г. В. Плеханов хоч і був меншовиком, в деяких принципових питаннях партійного життя «...займав *особливу* позицію, *багато* разів відходячи від меншовизму...»¹⁸. Не раз він критикував меншовиків, особливо ліквідаторів, богобудівників, богошукачів. Критика релігійної іделогії була найтісніше пов'язана з боротьбою проти антимарксистської реакційної філософії махізму. В рішучій боротьбі проти цієї форми філософського ревізіонізму Г. В. Плеханов був на боці В. І. Леніна¹⁹. Критикуючи відступ Г. В. Плеханова від революційного марксизму і його меншовицькі позиції в революції 1905—1907 рр., В. І. Ленін в листі до редакції «Правды» в 1914 р. відзначав, що це «...видатний теоретик, з величезними заслугами в боротьбі з опортунізмом, Бернштейном, філософами антимарксизму, — людина, помилки якої в тактиці 1903—1907 років не перешкодили їй в лихолітті 1908—1912 рр. оспівувати «підпілля» і викривати його ворогів і противників»²⁰.

Г. В. Плеханов негативно зустрів Велику Жовтневу соціалістичну революцію, вважаючи, що країна не досрала до соціалістичної революції і вона є передчасною. Але на спроби ворогів революції залучити його до боротьби проти Радянської влади Г. В. Плеханов з обуренням відповів: «Я сорок років свого життя віддав пролетаріату, і не я буду його розстрілювати...»²¹. Свідок тріумфальної ходи Радянської влади по країні, вже тяжко хворий, він в останні хвилини свого життя, за спогадами дружини, сказав: «Так, в усій нашій спільній боротьбі виявився правим Ленін і неправим я, Плеханов»²².

30 травня 1918 р. Г. В. Плеханов помер у Фінляндії. Похований в Ленінграді на Волковому кладовищі, біля могили В. Г. Белінського.

Незважаючи на політичні помилки, перехід на позиції меншовизму, Г. В. Плеханов відіграв видатну роль в історії російського і міжнародного робітничого і соціалістичного руху, сприяв розширенню інтернаціональних зв'язків революційної Росії з західноєвропейським робітничим рухом, зміцненню органічної єдності визвольного руху Росії з світовим революційним процесом. Його теоретична спадщина назавжди залишиться духовним багатством радянського народу і ідейною зброєю в боротьбі проти буржуазної, опортуністичної ідеології.

Наша партія завжди враховувала заслуги першого видатного пропагандиста марксистських ідей в Росії і борця за науково матеріалістичний світогляд. З перших років Радянської влади В. І. Ленін звертав увагу на необхідність глибоко вивчати марксистські твори Г. В. Плеханова. За його ініціативою літературна спадщина і бібліотека Г. В. Плеханова були зібрані, привезені з Парижу і сконцентровані в Петрограді, в спеціальному сховищі — Домі Плеханова. XI з'їзд партії схвалив пропозицію вождя партії про видання зібрання творів Г. В. Плеханова, 24-томне видання якого в 30-х рр. було завершено. В нашій країні видані його «Вибрані філософські твори» в 5-ти томах, 8 збірників «Літературного наслідства Г. В. Плеханова», вийшли багатьма мовами народів СРСР окремі твори Г. В. Плеханова в тому числі і українською.

¹⁸ Ленін В. І. Ідейна боротьба в робітничому русі. — Повне збір. творів, т. 25, с. 128.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Мертве ліквідаторство і жива «Речь». — Повне збір. творів, т. 25, с. 339.

²⁰ Ленін В. І. З листа до редакції газети «Трудовая правда». — Повне збір. творів, т. 48, с. 291—292.

²¹ Цит. за кн.: Новчук М., Курбатова Н. Плеханов, М., 1977, с. 326.

²² Коммунист, 1979, № 10, с. 113.

У жовтні 1956 р. ЦК КПРС прийняв постанову про відзначення 100-річчя з дня народження Г. В. Плеханова, в якій дано високу оцінку його діяльності як «...першого видатного пропагандиста марксистських ідей в Росії і борця за науковий матеріалістичний світогляд»²³. У грудні того ж року в Радянському Союзі і в братніх соціалістичних країнах урочисто відзначалась ця дата.

Радянський народ шанує пам'ять Г. В. Плеханова. Ім'я його носять гірничий інститут в Ленінграді, в якому він вчився, та Інститут народного господарства в Москві. В багатьох містах Радянського Союзу ім'ям Плеханова названі вулиці, а також село, де він народився. За рішенням Радянського уряду Академія наук СРСР присуджує премію імені Плеханова за кращі наукові праці з марксистської філософії. Пам'ять Г. В. Плеханова увічнюють знаменні слова великого Леніна: «...*Не можна стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати, — саме вивчати — все, написане Плехановим з філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму*»²⁴.

В. Н. КОТОВ (Київ),

Г. М. ДІДЕНКО (Київ)

²³ Справочник партійного работника. М., 1957, с. 365.

²⁴ Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна.— Повне збір. творів, т. 42, с. 280.

ГЕНЕРАЛ АРМІЇ М. Ф. ВАТУТІН
(До 80-річчя з дня народження)

Ім'я генерала армії Миколи Федоровича Ватутіна назавжди увійшло в історію, як одного з найталановитіших молодих полководців Великої Вітчизняної війни.

М. Ф. Ватутін народився 3 (16) грудня 1901 р. у с. Чепухіно Курської губернії (нині Валуйського району Белгородської області) в багатодітній селянській сім'ї. Першу освіту хлопчик одержав в початковій школі після закінчення якої за порадою і при допомозі сільського вчителя продовжив навчання в комерційному училищі в м. Уразово. Але через чотири роки виплату стипендії припинили і йому довелося залишити навчання, повернутися додому працювати в сільському господарстві.

В роки громадянської війни дев'ятнадцятирічний Микола вступив до лав Червоної Армії. В боях з ворогами він проявив себе хоробрим і сміливим бійцем. Восени 1920 р. командування направило його на навчання до Полтавської піхотної школи. Через рік Микола Федорович вступив до лав Комуністичної партії. 1 жовтня 1922 р. відбувся перший випуск курсантів школи. Нарком оборони М. В. Фрунзе вручив випускникам посвідчення червоних командирів. М. Ф. Ватутін одержав призначення командиром взводу 67-го полку 23-ї стрілецької дивізії, а згодом став командиром роти, помічником начальника відділу штабу дивізії, працював у штабі Північно-Кавказького округу, начальником штабу дивізії. Удосконалюючи свої знання, він закінчив Київську вищу об'єднану військову школу (1926 р.), військову академію імені М. В. Фрунзе (1929 р.), оперативний факультет цієї ж академії (1934 р.), академію Генерального Штабу (1937 р.). З 1937 р. Микола Федорович працював заступником начальника, а згодом начальником штабу Київського особливого військового округу. В його службовій характеристиці того часу є такий запис: «...всебічно розвинутий, з великим кругозором, добре працював по керівництву відділами штабу, проявив велику оперативність і здібність управляти військовими з'єднаннями»¹.

У вересні 1939 р. війська Київського особливого військового округу брали участь у визволенні трудящих Західної України з-під гніту польських панів. М. Ф. Ватутін

¹ Полководцы и воспитатели Великой Отечественной. М., 1970, с. 45.

як начальник штабу Українського фронту виявив здібність і вміння керувати великою операцією². У 1940 р. Миколу Федоровича призначили начальником оперативного управління, а згодом — першим заступником начальника Генерального Штабу РСЧА. На цій посаді він відзначався виключною працездатністю і широтою стратегічного мислення, писав про нього Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, який в той час очолював Генштаб³.

Найбільш яскраво полководницький талант М. Ф. Ватутіна розкрився в роки Великої Вітчизняної війни. З початком війни його призначили начальником штабу Північно-Західного фронту. Микола Федорович брав активну участь в організації оборони Пскова і Новгорода, де очолив оперативну групу військ. Під його керівництвом здійснювались контрудари радянських військ проти гітлерівського корпусу генерала Манштейна, в результаті чого фашистські війська зазнали великих втрат на підступах до Ленінграда. В травні-липні 1942 р. він заступник начальника Генерального Штабу, а з липня — командуючий військами Воронежського фронту, з жовтня — Південно-Західного фронту, війська якого брали участь у Сталінградській битві. Під командуванням М. Ф. Ватутіна війська фронту в тісній взаємодії з лівим крилом Воронежського фронту в грудні 1942 р. провели операцію під кодовим найменуванням «Малий Сатурн» і завдали рішучої поразки ворожому угрупованню на Середньому Доні. Ця операція є прикладом організації і здійснення флангового удару в сполученні з рядом ударів з фронту.

У липні 1943 р. М. Ф. Ватутіна призначили командуючим військами Воронежського фронту. Під час битви на Курській дузі він показав високу майстерність в створенні сильних ударних угруповань, використанні танкових корпусів як рухомих груп армій. Це забезпечило високі темпи прориву оборони і переслідування ворога.

Під керівництвом М. Ф. Ватутіна війська Воронежського (з 20 жовтня 1943 р. 1-го Українського) фронту брали участь в бойових діях по визволенню Лівобережної України, форсуванні Дніпра на київському напрямі. Наступ військ фронту з Букринського плацдарму в жовтні 1943 р. з метою розгрому київського угруповання ворога і визволення Києва успіху не мав.

М. Ф. Ватутін проаналізував причини невдач (танконедоступність місцевості в районі Букрина) і запропонував головного удару завдати з Лютезького плацдарму. Ставка ВГК погодилася з цією пропозицією і наказала перегрупувати з Букринського плацдарму на Лютезький 3-ю гвардійську танкову армію, 23-й стрілецький корпус, 7-й артилерійський корпус прориву, а також інженерний і артилерійські з'єднання та частини. Розроблений Військовою радою 1-го Українського фронту під керівництвом М. Ф. Ватутіна новий план передбачав ударом з Лютезького плацдарму розгромити вороже угруповання в районі Києва, визволити місто і розвивати наступ в тил військ групи армій «Південь», створити сприятливі умови для проведення наступальної операції по визволенню Правобережної України. Головного удару згідно з планом мали завдати 38-а армія під командуванням генерала К. С. Москаленка та 3-я гвардійська танкова армія під командуванням генерала П. С. Рибалка. Вся партійно-політична робота проходила під гаслом «Визволимо Київ до 26-ї річниці Великого Жовтня». В дні підготовки операції в партію вступило 25 тис. воїнів, а всього на початок наступу в військах 1-го Українського фронту налічувалось 135 тис. комуністів.

3-го листопада 1943 р. після артилерійської підготовки в наступ перейшли з'єднання 38-ї армії та частини 5-го гвардійського танкового корпусу. З метою посилення удару на головному напрямі генерал М. Ф. Ватутін протягом 4—5 листопада ввів в бій 3-ю гвардійську танкову армію, 1-й гвардійський кавалерійський корпус, другі ешелони армій та 1-шу чехословацьку окрему бригаду⁴. Гвардійці-танкісти з боями просувалися вперед. На ранок було перехоплено шосе Київ—Житомир. В дру-

² Київський Краснознаменний. К., 1979, с. 118; Полководці и военачальники, с. 45.

³ Див.: Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1974. Т. 2, с. 274.

⁴ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1976. Т. 7, с. 255, 238.

гій половині дня частини 5-го гвардійського танкового корпусу під командуванням генерала А. Г. Кравченка досягли північно-західної околиці Києва. Одним з перших на Хрещатик прорвався розвідпідрозділ під командуванням гвардії старшини Н. М. Шолуденка. На світанку 6 листопада 1943 р. воїни 1-го Українського фронту під командуванням М. Ф. Ватутіна визволили від гітлерівців столицю Радянської України.

За чотири дні операції війська фронту розбили 12 гітлерівських дивізій, які втратили 60% особового складу і значну частину бойової техніки. В боях було знищено 186 танків, 78 літаків, понад тисячу автомобілів, 38 самохідних гармат, 102 гармати і 73 міномети, 20 тис. солдатів і офіцерів, більш як 3 тис. захопили в полон.

Під час операції генерал М. Ф. Ватутін знаходився на спостережному пункті на головному напрямі наступу військ поблизу селища Нові Петрівці, де нині споруджено пам'ятник-музей. 27 листопада 1943 р. в Києві відбувся мітинг на честь визволення міста від фашистських окупантів, на якому виступив М. Ф. Ватутін. Відзначаючи подвиг радянських воїнів у боях за визволення столиці Радянської України, Микола Федорович відзначив що радянські воїни «...показали свою дійсно богатырську силу і небачений героїзм. Кожний борець, офіцер і генерал 1-го Українського фронту бачив перед собою наш рідний Київ... Честь і слава героям Київської битви!»⁵.

Розвиваючи успіх, війська фронту створили в районі Києва важливий стратегічний плацдарм до 400 км по фронту і до 150 км в глибину. Підкреслюючи важливе значення цього плацдарму, Верховний Головнокомандуючий Й. В. Сталін в наказі від 6 листопада 1943 р. відзначив: «З взяттям Києва нашими військами захоплено найважливіший і найвигідніший плацдарм на правому березі Дніпра, який має важливе значення для вигнання гітлерівців з Правобережної України»⁶.

Гітлерівське командування намагалось ліквідувати цей плацдарм. Але завдяки умілому використанню сил і засобів, особливо маневруванню артилерійськими з'єднаннями і частинами, всі контрудари ворога були відбиті. В цих запеклих боях в ніч на 12 грудня 1943 р. в районі селища Ставище в складі військ 18-ї армії брав участь начальник політвідділу армії полковник Л. І. Брежнев⁷.

У січні 1944 р. війська фронту під командуванням М. Ф. Ватутіна успішно завершили Житомирсько-Бердичівську операцію, а з 26 січня по 17 лютого в тісній взаємодії з 2-м Українським фронтом оточили й розгромили 10 дивізій ворога в районі Корсунь-Шевченківського. При проведенні цієї операції М. Ф. Ватутін вніс значний вклад в розвиток теорії радянського воєнного мистецтва з питань оточення великих угруповань противника, використання рухомих груп фронту, здійснення вирішального маневра військами, організації оперативної оборони⁸.

18 лютого 1944 р. Військова рада фронту одержала директиву Ставки про підготовку нової наступальної операції на Проскурівсько-Чернівецькому напрямі. Генерал армії М. Ф. Ватутін вніс значний вклад в її планування та ретельну підготовку. Він виїжджав безпосередньо в армії з метою уточнення їх завдань та перевірки готовності до наступу. Під час такої поїздки до 60-ї армії 29 лютого 1944 р. на околиці с. Мілятин його поранили. В ніч на 15 квітня М. Ф. Ватутін помер.

М. Ф. Ватутін був працюютою і скромною людиною, всі сили й знання віддавав служінню соціалістичній Батьківщині, Комуністичній партії, радянському народові. Він умів глибоко й всебічно аналізувати обстановку на фронті, вдумливо враховувати окремі факти, добре знав тактику, сильні й слабкі сторони ворога, робив глибоко обгрунтовані висновки. Микола Федорович був вимогливий до себе і своїх підлеглих. Як командуючий фронтом постійно неослабно тримав в своїх руках всі нитки управління військами, був невідступний у виконанні наказів.

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. М., 1961. Т. 3, с. 343.

⁶ Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза (25 января 1943 г. по 3 сентября 1945 г.). М., 1975, с. 67.

⁷ Див.: Брежнев Л. И. Мала земля. К., 1978, с. 40—41.

⁸ Див.: Советская Военная Энциклопедия, т. 2, с. 32.

За заслуги перед Батьківщиною генерал армії М. Ф. Ватутін нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Суворова I-го ступеня, Кутузова 1-го ступеня, чехословацьким орденом. На честь 20-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 травня 1965 р. М. Ф. Ватутіну присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

Поховано М. Ф. Ватутіна у Києві, в живописному парку над Дніпром. На спорудженому в 1948 р. за проектом скульптора Є. В. Вучетича та архітектора Я. Б. Білопольського пам'ятнику напис: «Генералові Ватутіну від українського народу».

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ)

М. Ф. ВАТУТІН У СПОГАДАХ РАДЯНСЬКИХ ВОЕНАЧАЛЬНИКІВ

Про видатного радянського полководця написані художні твори, створені на документальній основі¹. Образ легендарного командарма відображено в радянській драматургії, працях відомих художників, скульпторів і в спогадах його сучасників. Напередодні Великої Вітчизняної війни Микола Федорович працював на посаді заступника начальника Генерального штабу РСЧА. Його діяльність на цьому посту висвітлена в спогадах Маршалів Радянського Союзу Г. К. Жукова й О. М. Василевського². Г. К. Жуков, який у той період очолював Генеральний штаб, високо оцінює діяльність свого заступника, особливо відзначив його виняткову працелюбність і широту стратегічного мислення³. Саме про це йдеться і в спогадах О. М. Василевського⁴.

Численні факти про діяльність М. Ф. Ватутіна на різних ділянках радянсько-німецького фронту в період Великої Вітчизняної війни містяться в спогадах Г. К. Жукова, О. М. Василевського, К. К. Рокоссовського, К. В. Крайнюкова, К. С. Москаленка, А. А. Гречка, Д. Д. Лелюшенка, М. Ю. Катюкова, І. Г. Якубовського та ін.⁵

Багато сил й енергії Микола Федорович віддавав, працюючи начальником штабу Північно-Західного фронту, командуєчим військами Воронежського, Південно-Західного і 1-го Українського фронтів. Високу оцінку його полководницькому таланту дав О. М. Василевський, який, зокрема, писав: «...Найважливіші завдання, що покладали на генерала Ватутіна ГКО і Верховне Головнокомандування при підготовці й проведенні воєнних операцій, виконувалися відмінно. Він умів рішуче зосередити сили і засоби на головному напрямі, нарощувати зусилля й несподівано завдавати могутніх ударів по флангах і тилах ворожого угруповання, вміло використовувати безліч танків для розвитку наступу в оперативну глибину, організовувати міцну взаємодію родів військ і видів збройних сил, надійно підтримувати безперервне і міцне керування військами»⁶. Багато відомостей про діяльність М. Ф. Ватутіна міститься в спогадах колишнього командуючого 2-ю повітряною армією С. Я. Красовського, льотчики якого в тісній взаємодії з військами Воронежського, Південно-Західного і 1-го Українського фронтів громили ворога під Сталінградом, на Курській дузі, під

¹ Брагини М. Г. Ватутин (Путь генерала). 1901—1941. М., 1954; Попов С. А., Соболев Н. Д. Николай Федорович Ватутин. М., 1968; Кондратенко В. А. Генерал армии. — Радуга, 1971, № 1.

² Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1974; Василевский А. М. Дело всей жизни. М., 1973.

³ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления, т. 1, с. 233.

⁴ Василевский А. М. Дело всей жизни, с. 377.

⁵ Рокоссовский К. К. Солдатский долг. М., 1968; Крайнюков К. В. От Дюпра до Вислы. М., 1971; Москаленко К. С. На Юго-Западном направлении. М., 1974; Гречко А. А. Освобождение Киева. М., 1973; Лелюшенко Д. Д. Москва—Сталинград—Берлин—Прага. М., 1973; Катюков М. Е. На острие главного удара. М., 1974; Якубовский И. И. Земля в огне. М., 1975 и др.

⁶ Василевский А. М. Дело всей жизни, с. 377.

час битви за Дніпро. З особливим хвилюванням згадує автор спогадів літо 1942 р., коли війська Воронежського фронту вели важкі оборонні бої з противником. Тоді командуючий був «...по-особливому дбайливий і суворий»⁷. Коли ж обстановка під Воронежем, трохи стабілізувалася, за наказом М. Ф. Ватутіна було завдано кілька контрударів по ворогу.

В битві на Курській дузі, як згадував С. Я. Красовський, виявилася ще одна прекрасна риса полководницького таланту Миколи Федоровича. Якщо в обороні війська під його командуванням безперервно контратакували, то при спробі ворога перейти до позиційних дій, громили його, не даючи фашистам перепочинку⁸.

Про сміливі й рішучі дії головнокомандуючого в період Курської битви розповідається в спогадах М. Ю. Катюкова, М. К. Попеля та О. С. Жадова. Під час Сталінградської битви Д. Д. Лелюшенко зустрівся з командуючим Південно-Західного фронту. Аналізуючи обстановку, що склалася на той період, автор спогадів разом з тим відзначає плідотворну, титанічну роботу Миколи Федоровича, характеризує його, як людину, що зміла спрямувати і запалити підлеглих на великі справи⁹.

Під час цієї ж битви відбулася зустріч М. Ф. Ватутіна з І. Г. Якубовським, який командував танковими з'єднаннями. За свідченням Якубовського, командуючий армією завжди розміщував свій штаб якнайближче до району бойових дій. Його нерідко бачили у землянках, на передовій — у стрілкових і танкових підрозділах¹⁰. Глибоке враження в автора спогадів залишили рішучі дії командарма в районі Свиноєдова та на річці Десна по ліквідації загрози скупчення радянських військ перед єдиною переправою і можливості обстрілу їх ворожою авіацією¹¹.

Поряд з висвітленням діяльності М. Ф. Ватутіна як командарма І. Г. Якубовський дає досить розгорнуту характеристику його чисто людським якостям, виділяючи при цьому мужність і виняткову витримку. Автор спогадів наводить цікавий факт, що підтверджує цю тезу. Одного разу у сусідній з штабом будинок попала бомба. Генерал у цей час розмовляв по телефону, але жоден мускул не здригнувся на його обличчі, спокійним і рівним залишався його голос. «Людина повністю була зайнята невідкладними справами, розповідає І. Г. Якубовський, захоплена ними і нічим не видала свого внутрішнього хвилювання, чуття самоохорони»¹².

Досить цінний і ґрунтовний матеріал, що значною мірою сприяє всебічному розкриттю образу видатного радянського полководця, міститься у спогадах К. С. Москаленка, який був знайомий з М. Ф. Ватутіним ще до війни, коли він був начальником штабу Київського особового військового округу. Не раз доводилося зустрічатися азтору спогадів з командуючим на Воронежському фронті в 1942 р. У березні 1943 р. Микола Федорович знову очолював Воронежський фронт. Москаленко пише, що з його прибуттям обстановка на фронті погравилася¹³.

Поряд з характерними рисами, що вже відзначалися іншими полководцями, К. С. Москаленко підкреслює вміння командарма надихати, запалювати людей ідеєю, вести їх за собою. Важливою особливістю М. Ф. Ватутіна, за свідченням автора спогадів, було те, що він надавав підлеглим певну самостійність у вирішенні тактичних завдань, а також підтримував їх ініціативу¹⁴.

Спогади К. С. Москаленка значною мірою розширюють нашу уяву про діяльність М. Ф. Ватутіна на посту командуючого 1-м Українським фронтом. У зв'язку з цим значний інтерес становлять факти про роль командарма в плануванні і проведенні Київської наступальної операції. К. С. Москаленко підкреслює винятково високий рівень

⁷ Красовський С. А. Жизнь в авиации. Минск, 1976, с. 201—202.

⁸ Там же.

⁹ Лелюшенко Д. Д. Москва — Сталинград — Берлин — Прага, с. 125.

¹⁰ Якубовский И. И. Земля в огне, с. 206.

¹¹ Там же.

¹² Там же, с. 207.

¹³ Москаленко К. С. На Юго-Западном направлении, с. 32.

¹⁴ Там же, с. 68.

керування військами з боку командуючого і його штабу в період боїв за визволення Києва¹⁵.

Високо оцінюють дії 1-го Українського фронту в боях за столицю України Г. К. Жуков, К. В. Крайнюков, С. Я. Красовський, А. А. Гречко. У спогадах колишнього члена Військової Ради 1-го Українського фронту К. В. Крайнюкова міститься ґрунтовний матеріал про величезну, напружену роботу М. Ф. Ватутіна по плануванню й проведенню Ясько-Кишинівської операції. Розповідаючи про його стиль роботи, К. В. Крайнюков підкреслює, що полководець завжди працював з великим піднесенням і напругою. «Це був незвичайний працелюб, — згадував К. В. Крайнюков. — Навіть коли всі справи були виконані, всі донесення й зведення перечитані, всі накази й розпорядження підписані..., він тоді знаходив собі заняття»¹⁶.

Автор спогадів зумів створити яскравий образ М. Ф. Ватутіна — прославленого воєначальника і незвичайної людини. Нерідко, за свідченням Крайнюкова, на письмовому столі командарма можна було бачити твори М. В. Фрунзе, його по праву він вважав своїм учителем. Вище всього, як твердить К. В. Крайнюков, Микола Федорович, як і його великий попередник, цінував життя солдата. «Він прагнув перемагати ворога з найменшими втратами, — пише К. В. Крайнюков, — і вимагав цього від командирів усіх ступенів»¹⁷. Далі автор спогадів пише, що М. Ф. Ватутін був простою, чуйною і душевною людиною, він «ніколи не висував себе, ніколи не похвалювався ратними справами і всі здобуті перемоги відносив до бойового колективу, до всіх військ»¹⁸.

З особливим хвилюванням читаються ті сторінки спогадів К. В. Крайнюкова, де розповідається про трагічну смерть видатного полководця¹⁹. Воїни, радянські люди завжди шануватимуть пам'ять про М. Ф. Ватутіна, який віддав своє життя за свободу і незалежність нашої соціалістичної Вітчизни.

О. В. БУЦЬКО (Київ)

¹⁵ Там же, с. 146.

¹⁶ Там же, с. 68.

¹⁷ Крайнюков К. В. От Днепра до Вислы, с. 50.

¹⁸ Там же, с. 64.

¹⁹ Там же, с. 78.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТНОЙ ПАРТИЙНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ.

Ред. кол.: А. Е. Касьяненко (председатель),
В. Ф. Алексеенко, М. И. Бизер,
Л. М. Бучинская, А. С. Ведмедь,
М. И. Давыдов, Ю. Р. Домбровский,
М. А. Емельянов, Е. С. Каминская,
Ф. Ф. Касьяненко, И. И. Коломийченко,
И. П. Стецко.

Симферополь: Таврия, 1981, 280 с.

В останні роки радянська історіографія збагатилась фундаментальними дослідженнями з історії місцевих партійних організацій. Нещодавно вийшли нариси історії Херсонської обласної партійної організації. При їх написанні автори керувались працями В. І. Леніна, документами партійних з'їздів і конференцій, використали матеріали партійних і державних архівів, періодичної преси.

Позитивною рисою нарисів є те, що історія обласної партійної організації висвітлена на широкому фоні загальнопартійних подій, у тісному і нерозривному зв'язку з історією республіканської партійної організації. У книзі відзначається велика допомога Херсонській партійній організації з боку ЦК партії, В. І. Леніна, видатних діячів партії і держави М. І. Калініна, Ф. Е. Дзержинського, Г. І. Петровського, Г. К. Орджонікідзе та ін.

Херсонська область була створена 30 березня 1944 р., але історія її окремих організацій, і зокрема Херсонської міської починається ще з кінця ХІХ ст. У рецензованій праці показано соціально-економічний стан Херсонщини, важкі умови життя і праці робітників, ремісників і селянства в дореволюційний період, зародження перших революційних організацій і груп, створення 1891 р. під керівництвом О. Д. Цюрупи марксистського гуртка, членами якого були учні земського сільськогосподарського училища Херсона. Згодом О. Д. Цюрупа організував нелегальний гурток і серед робітників. Після І з'їзду РСДРП тут утворюється соціал-демократична група. Напередодні першої російської революції соціал-демократичні гуртки і групи діяли також у Голій Пристані, Бериславі, Генічеську та інших населених пунктах.

У нарисах розповідається і про труднощі в діяльності парторганізацій, яким в умо-

вах глибокого підпілля доводилося боротися з дрібнобуржуазними елементами, меншовиками. Після ІІ з'їзду РСДРП Херсонська соціал-демократична організація не зайняла певної позиції і продовжувала підтримувати зв'язок з редакцією газети «Искра» і після того, як вона опинилась в руках меншовиків. Тільки після ознайомлення з рішеннями ІІІ з'їзду РСДРП і працею В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» значна частина членів Херсонської партійної організації порвала зв'язок з меншовицькою «Искрой» і перейшла на позиції ленінської газети «Пролетарий» (с. 20). Тісний зв'язок встановився з Одеським комітетом РСДРП. Проте у книзі чомусь не згадується про боротьбу більшовиків з меншовиками, які створили так звану Херсонську групу РСДРП, а також про їх об'єднання наприкінці 1905 р.¹ Нічого не сказано і про боротьбу в Херсонському губернському комітеті сільських організацій РСДРП, створеному в листопаді 1905 р., який, будучи об'єднаним органом РСДРП скочувався на меншовицькі позиції.

У нарисах наведені факти про діяльність розрізнених соціал-демократів у Херсоні між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії. Після перемоги Лютневої революції більшовики Херсона разом з меншовиками входили в об'єднану соціал-демократичну організацію і лише у вересні 1917 р. створили самостійну Херсонську організацію РСДРП(б). На початку жовтня 1917 р. вона об'єднувала 120 чоловік. Більшовики зміцнили свої позиції у місцевій Раді робітничих і солдатських депутатів. З (14) листопада 1917 р. Херсонська Рада більшістю голосів схвалила більшовицьку резолюцію, в якій вітала робітників і солдатів Петрограда, постанова ІІ Всеросійського з'їзду Рад і вимагала встановлення влади Рад у місті (с. 49). Але лише в січні 1918 р. тут утвердилася Радянська влада. Та період її існування був недолгий. 19 березня 1918 р. війська австро-німецьких окупантів захопили Херсон.

У книзі на значному фактичному матеріалі показано героїчну боротьбу трудящих Херсонщини проти іноземних інтервентів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції, бойові дії партизанських заго-

¹ Дня: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 80, 94.

пів, страйковий рух робітників, діяльність підпільних партійних комітетів і ревкомів, комсомольських організацій.

Значне місце у нарисах відведено висвітленню боротьби парторганізацій Херсонщини у відбудовний період, коли за перший план було висунуто завдання — організація праці радянських людей по відбудові народного господарства та його соціалістичному перетворенню. Яскраво розповідається про діяльність партійних організацій у здійсненні ленинських ідей індустріалізації і колективізації сільського господарства, їх боротьбу проти троцькістів, націонал-ухильників та інших опозиціонерів, за єдність з монолітну згуртованість партійних рядів. Завдяки великій допомозі Центрального Комітету партії і уряду Союзу РСР Херсон за роки Радянської влади став значним промисловим центром півдня України, а Херсонщина — високорозвиненим промисловим і сільсько-господарським краєм.

У книзі досліджено діяльність парторганізацій Херсонщини в роки Великої Вітчизняної війни. Партійні організації Херсонщини розгорнули велику організаційну і політичну роботу серед трудящих по мобілізації усіх сил і засобів на боротьбу з ворогом. У Херсоні створювались винищувальні загони і вагони народного ополчення, трудящі міста брали активну участь у будівництві оборонних споруд. На підприємствах міста розгорнувся рух за оволодіння суміжними професіями. Привертають увагу сторінки, присвячені мужній боротьбі радянських людей на тимчасово окупованій ворогом території.

У жовтні 1943 р. радянські війська почали вигнання гітлерівських загарбників з Херсонщини, а 16 березня 1944 р. була визволена вся її територія. Тільки за форсування Дніпра і визволення Херсонщини 67 воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу, з них 30 воїнам за визволення Херсона (с. 160).

Значна увага присвячена відродженню і дальшому розвитку народного господарства у післявоєнний період. Спираючись на братерську допомогу народів СРСР, трудящі Херсонщини в короткий строк відродили економіку, домоглися нових великих успіхів у соціалістичному будівництві. Це показано на прикладах змагання між Генічеським районом Херсонської області і Махарадзевським районом Грузинської РСР, будівництва Каховської ГЕС. Так, у спорудженні гідроелектростанції брали участь представники 19 національностей, а матеріали і обладнання поставляли 400 підприємств з 300 міст країни. Більшість багатотисячного колективу гідробудівників становила молодь, яка прибула на будову з усіх областей республіки. Партійна організація Каховської ГЕС наприкінці 1953 р. об'єднувала близько тисячі комуністів (с. 182). Будівельники з често виконали своє зобов'язання — спо-

рудили ГЕС за п'ять років, замість шести за планом. У нарисах яскраво показано роль партійних організацій області в зміцненні дружби і співробітництва між народами Радянського Союзу.

У нарисах розповідається про діяльність партійної організації в умовах розвинутого соціалізму. В них особливу увагу приділено розкриттю наукових основ політики КПРС, спрямованої на поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, показу боротьби за інтенсифікацію суспільного виробництва, дальший розвиток соціалістичного змагання і руху за комуністичне ставлення до праці.

У 1967 р. розпочалося будівництво Каховської зрошувальної системи на сучасній науково-технічній і індустріальній основі в єдиному комплексі з заходами до господарському освоєнню земель. У 1973 р. найбільша іригаційна споруда в Європі почала подавати воду (с. 221). За успіхи, досягнуті трудящими Херсонщини під керівництвом партійних організацій у всіх галузях народного господарства Херсонська область у лютому 1967 р. була нагороджена орденом Леніна (с. 209).

У роки восьмої п'ятирічки обсяг промислового виробництва збільшився на 58%, працівники промисловості дали продукції понад план на 12 млн. крб. За п'ять років споруджено 100 промислових підприємств, освоєно виробництво 90 нових типів машин, приладів, виробів легкої і харчової промисловості та ін. (с. 213). Значні успіхи досягнуто в сільському господарстві.

Особливе значення в роки дев'ятої п'ятирічки партійна організація приділяла прискоренню науково-технічного прогресу. В результаті проведеної роботи на підприємствах області в ті роки встановлено понад 300 механізованих конвеєрних і автоматичних ліній, впроваджено 9 тис. прогресивних технологічних процесів. За роки п'ятирічки в області в народному господарстві впроваджено понад 500 винаходів і близько 53 тис. рацпропозицій з економічним ефектом понад 6 млн. карбованців (с. 220). Значні зрушення відбулися в сільському господарстві, зокрема в тваринництві.

У цілому книга досить повно висвітлює історію Херсонської обласної парторганізації. Закінчується вона розповіддю про листопадовий (1979 р.) Пленум ЦК КПРС і підсумки чотирьох років десятої п'ятирічки (с. 274—275), хоча було б логічно завершити книгу розглядом підсумків п'ятирічки в цілому.

Нариси набагато б виграли, якби були аналітичні висновки до кожного розділу. На жаль, у ряді випадків показано лише кінцевий підсумок, а самі форми і методи боротьби партійних організацій, особливо першочисних, залишаються не розкритими. При висвітленні історії обласної парторганізації автори не завжди дотри-

муються сучасних меж Херсонщини. Зустрічаються і фактичні помилки. Автори пишуть, наприклад, що Херсонсько-Дніпровський комітет сільських організацій РСДРП «...роз'яснював селянам аграрну програму В. І. Леніна, прийняту IV з'їздом РСДРП» (с. 28), хоч загальновідомо про схвалення цим з'їздом меншовицької програми муніципалізації землі. Історію Херсонської обласної партійної організації вони пов'язують з історією становлення і розвитку робітничого класу Північної Таврії (с. 3), а необхідно її пов'язувати перш за все з робітниками Херсону, а потім уже і Північної Таврії. У передмові говориться про створення партійної організації «з робітничих марксистських гуртків, груп кінця 80-х, початку 90-х років» (с. 3), а в тексті йдеться про перший революційний пропагандистський гурток, створений О. Д. Цюрупю у 1891 р. (с. 11).

* * *

П. С. Костик.
У БОРОТЬБИ
ЗА ТЕХНІЧНЕ ОСНАЩЕННЯ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

*(Діяльність Компартії України
по створенню і дальшому розвитку
матеріально-технічної бази сільського
господарства західних областей УРСР
1939 — 1975 рр.).*

*Львів: Видавництво при Львівському
університеті видавничого
об'єднання «Вища школа», 1980.—168 с.*

Рецензована монографія є першим комплексним дослідженням у радянській історіографії, присвяченим діяльності Комуністичної партії щодо створення і розвитку матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва в західних областях України.

Видання охоплює великий період — 1939-1975 рр. Автор поставив перед собою досить складне й важливе завдання — узагальнити досвід роботи партійних органів і первинних парторганізацій західних областей УРСР по створенню та зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства, організації шефської допомоги міста селу в механізації виробничих процесів, мобілізації механізаторів на боротьбу за ефективне використання техніки, впровадження передового досвіду й підвищенню на цій основі продуктивності праці, збільшення виробництва сільсько-господарської продукції.

При написанні праці П. С. Костик спирався на праці своїх попередників, широко використав документи партійних і державних архівів, матеріали періодичної

Чимало є редакційних огріхів, розбіжностей у датуванні подій до 1 (14 лютого) 1918 р. (початок революції 1905—1907 рр. — за старим стилем (с. 21); вихід першого номера «Правды» — за новим (с. 33), написання листа Н. К. Крупської (с. 31) — за двома стилями). Науковий апарат книги оформлений не за останніми правилами ГОСТу.

Незважаючи на вказані недоліки, нарис історії Херсонської обласної партійної організації заслуговують позитивної оцінки. Вони стануть корисним посібником для пропагандистів, вчителів, шкіл, краєзнавців області, для всіх, хто вивчає історію партії і її місцевих організацій.

В. І. ПОЛУРЄЗ (Київ),
П. М. ШМОРГУН (Київ)

преси, статистичні збірники, що дало змогу йому з позицій марксистсько-ленінської методології висвітлити основні аспекти досліджуваної проблеми.

Варто відзначити вдалу структуру книги, основу якої становить проблемно-хронологічний принцип. Монографія складається з вступу, двох розділів і заключення. Перший розділ охоплює період корінних соціалістичних перетворень у сільському господарстві західних областей УРСР з вересня 1939 р. до 1960 р. У ньому йдеться про історичне значення возз'єднання цих областей в єдиній Радянській державі, про розвиток сільського господарства на основі нових, соціалістичних засадах, на основі втілення в життя ленінського кооперативного плану.

У книзі наведено конкретні дані про створення в 1940 р. машинно-тракторних станцій у західних областях України, підготовку механізаторських кадрів і поступове розгортання кооперативного руху. Велику увагу П. С. Костик приділяє створенню партійних і комсомольських організацій, питанням ідейно-політичної роботи серед трудящих.

Як відомо, творча праця населення регіону, як і всього радянського народу, була перервана німецько-фашистською агресією, тимчасовою окупацією західних областей України. Автор ґрунтовно показує, як партійні організації після визволення цих областей на основі постанов ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» та від 7 травня 1945 р. «Про заходи по відбудові і дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській

Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 рік» мобілізували трудящих на відбудову зруйнованих підприємств, МТС, відновлення довоєнних і створення нових колгоспів і радгоспів.

Автору вдалося показати об'єктивні та суб'єктивні труднощі відбудови сільського господарства, розкрити героїчну боротьбу трудящих по їх подоланню. Дослідник викриває українських буржуазних націоналістів, що намагалися загальмувати соціалістичні перетворення. Велику допомогу західним областям України у відбудові сільського господарства подавали східні області УРСР, братні республіки СРСР.

П. С. Костик окремо спиняється на ролі політвідділів МТС та політсекторів, створених в обласних управліннях сільського господарства. Він підкреслює, що для роботи в політвідділі машинно-тракторних станцій з партійних і радянських органів республіки було направлено 1712 досвідчених працівників.

У книзі показано як на основі рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС зміцнювалася матеріальна база МТС, зростав їх вплив на індустріалізацію колгоспного виробництва. У зв'язку з цим значне місце відведено питанням шефської допомоги колективів промислових підприємств у механізації сільськогосподарських робіт. У монографії всебічно висвітлено значення реорганізації МТС у справі ефективного використання техніки в сільському господарстві, посиленні технічного оснащення колгоспів, підвищенні енергоозброєності сільськогосподарської праці. Саме це питання досі не дістало належного висвітлення в літературі.

Другий розділ рецензованої книги присвячено партійному керівництву розвитком матеріально-технічної бази сільського господарства в умовах розвинутого соціалізму. Тут підкреслено значення рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXIII, XXIV і XXV з'їздів партії, праць Л. І. Брежнєва для розробки аграрної політики, простежуються основні напрями боротьби партійних організацій західних областей УРСР за інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі його індустріалізації.

Важливим є те, що автор не обмежився матеріалами України, а навів цікаві відомості про роботу колективів Волгоградського, Челябінського, Мінського, Липецького тракторних заводів, показав творче співробітництво машинобудівників України та інших республік, їх інтернаціональну співдружність. В праці вміщено зведену таблицю про збільшення постачан-

ня західних областей УРСР сільськогосподарською технікою в 1966—1970 рр. (с. 103). Належне місце автор відводить діяльності об'єднань «Сільгосптехніка».

У книзі говориться, що з розвитком спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції ще більше зростає роль об'єднань «Сільгосптехніка» в забезпеченні сільського господарства необхідною технікою, проведенні комплексної механізації виробничих процесів.

Цінним є те, що втілення в життя заходів партії щодо технічного оснащення сільськогосподарського виробництва, його комплексної механізації, міліорації та освоєння осушених земель, створення механізованих тваринницьких комплексів розглядаються в монографії у тісному зв'язку з соціальними змінами сучасного колгоспного села. Автор висвітлює підвищення загальноосвітнього й культурно-технічного рівня колгоспників і працівників радгоспів, торкається зростання їх життєвого рівня, аналізує зміни в характері та змісті сільськогосподарської праці, її зближення з індустріальною.

Цікава і змістовна праця П. С. Костики не позбавлена й окремих недоліків. Не всі аспекти теми досліджені з належною повнотою, не до кінця витриманий проблемно-хронологічний принцип викладу матеріалу.

Автор навів 9 таблиць, що містять узагальнюючі дані про кількість МТС, колгоспів, радгоспів, про наявність тракторів, комбайнів та іншої техніки. Варто було б дати і таблиці про зміни в структурі й складі їх парторганізацій, а також об'єднань «Сільгосптехніка», міжгосподарських й агропромислових підприємств, дані про збільшення партійного прошарку серед механізаторів і спеціалістів сільського господарства тощо.

Повніше слід було б висвітлити діяльність Рад і комсомолу по зміцненню матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва.

Хронологічні рамки першого розділу охоплюють період 1939—1960 рр., а дані про технічну оснащеність колгоспів і рівень механізації основних сільськогосподарських робіт автор доводить до 1958 р.

В цілому монографія П. С. Костики заслуговує позитивної оцінки. Книга стане корисним посібником для істориків, аспірантів, лекторів і пропагандистів.

І. В. ШУЛЬГА (Київ),
Я. С. КАЛАКУРА (Київ)

**НА ПУТЯХ ДРУЖБИ
І СОТРУДНИЧЕСТВА.
СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ.**

*Редкол.: Санцевич А. В. (отв. редактор),
Виднянский С. В. (отв. секретарь),
Мельникова И. Н. и др.*

— К.: Наукова думка, 1981, 224 с.

Питання історії дружби, співробітництва, взаємодопомоги й інтернаціональної солідарності трудящих завжди перебували й перебувають в полі зору радянських істориків. І це цілком законімірне явище. Інтернаціональна дружба й всебічне співробітництво народів держав соціалістичної співдружності — один з головних факторів успішного будівництва розвинутого соціалізму й комунізму.

З огляду на це збірник наукових праць «На шляхах дружби й співробітництва», підготовлений на основі доповідей учасників міжреспубліканської наукової конференції молодих учених-істориків Української, Білоруської і Литовської РСР (жовтень 1979 р., м. Київ), являє певний науковий інтерес.

Рецензована книга складається з трьох тематичних розділів. У першому з них «З історії дружби народів СРСР» вміщено матеріал, які хронологічно охоплюють історичний період від визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і воз'єднання України з Росією до 30-х років двадцятого століття. В ряді статей (О. М. Дзюби, О. В. Тодійчук, В. В. Румянцевой, Л. Ф. Лось) є цікаві факти й дані, завдяки яким авторам вдалося розглянути історичні корені дружби російського та українського народів. Їх долі, як відзначають дослідники, тісно перепліталися на різних етапах історичного розвитку.

Особливо слід виділити такі виступи молодих учених, в яких висвітлено ще недостатньо вивчені питання: (публікації джерел з історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. у «Чтениях» Московського товариства історії і стародавностей російських, аналіз законодавства Росії XVIII ст. про геральдику міст України). Нові цікаві факти, що свідчать про участь польських революціонерів-демократів у суспільно-політичному русі в Росії середини XIX ст., використав у своїй статті П. Г. Усенко.

Радянській історіографії грудневого збройного повстання 1905 р. на Україні присвячено повідомлення О. А. Диченко. Матеріали, наведені у виступі О. Д. Бойко, дають можливість дослідити розглянути такий важливий напрям діяльності більшовицької партії у перші роки Радянської влади, як подання активної допомоги голодуючим дітям. Н. Л. Иванов (на прикладі Білоруської РСР) піддав гострій критиці погляди буржуазних фальсифікаторів щодо вирівнювання рівней розвитку еко-

номіки братніх радянських республік. Перший розділ завершує стаття Н. В. Токарева, в якій мова йде про зміцнення наукових зв'язків між академіями наук Білоруської та Української РСР у роки двох перших передвоєнних п'ятирічок. Автор підкреслив, що ці контакти є яскравим прикладом використання досягнень науки в інтересах усього радянського народу. Незважаючи на різноплановість наукових повідомлень, у першому розділі в цілому простежуються історичні корені дружби й співробітництва російського, українського та білоруського народів.

Другий розділ збірника «Співробітництво народів Радянського Союзу в умовах розвинутого соціалізму» присвячений різноманітним аспектам економічного й культурного співробітництва радянських республік. У статтях Ф. М. Жигараса та Е. П. Грунскіса розглянуто деякі актуальні проблеми економічного співробітництва Української і Литовської РСР у період розвинутого соціалізму і даліше вирівнювання рівней розвитку економіки, а також вклад кожної з братніх республік у вирішення важливих народногосподарських завдань.

Важливу роль у зміцненні інтернаціональної єдності радянського суспільства, піднесенні народного господарства всіх республік і країни в цілому відіграє соціалістичне змагання виробничих колективів міст, районів і підприємств Радянського Союзу. Цій проблемі, зокрема аналізу форм і тенденцій розвитку соцзмагання трудящих УРСР та інших братніх республік нашої країни, присвячені дослідження Ю. В. Свилоба, М. К. Кашелева, Т. О. Комаренко. Їх автори на переконливих фактах показують, що масовий рух за підвищення ефективності виробництва й поліпшення якості продукції в умовах розвинутого соціалізму поглиблюється, поширюється, стає більш дієвим, ефективним засобом обміну передовим виробничим досвідом. Поряд з цим міжреспубліканське змагання сприяє розквіту, дружбі й зближенню народів Радянської країни, зміцненню інтернаціональних зв'язків трудящих. Продовжуючи розглядувану тему, Н. П. Баранівська аналізує висвітлення в пресі УРСР питання міжреспубліканського взаємообміну передовим досвідом.

В статтях В. Й. Бузала й Т. В. Фінікова на значному та цікавому фактичному матеріалі показано вклад молоді Радянської України в зміцнення єдиного народногосподарського комплексу, а також розповідається про роботу студентських загонів на ударних комсомольських будовах країни.

Серед вміснених у другому розділі наукових повідомлень слід згадати й про статті С. Ю. Вайтекуса, В. М. Мішенка й О. М. Весслової, присвячені проблемам культурного співробітництва союзних республік, а також питанням патріотичного й інтернаціонального виховання трудя-

ших СРСР. Написані на основі значного фактичного матеріалу, вони містять цікаві узагальнення й спостереження авторів.

Третій розділ збірника, який має назву «Під прапором пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму» відкривається публікаціями, присвяченими боротьбі народів Радянського Союзу та ряду зарубіжних країн за встановлення диктатури пролетаріату, за захист народної влади. Зокрема, важливі питання пролетарської солідарності трудящих у післявоєнний період висвітлено в повідомленнях М. С. Держалока й Н. О. Чепурко. В інших статтях розділу мова йде про актуальні проблеми різнобічного співробітництва братніх соціалістичних держав на сучасному етапі, їх кооперації та спеціалізації (як у промисловій, так і культурній сферах). С. В. Віднянський на прикладі будівництва газопроводу «Союз» розглянув таку нову й ефективну форму співробітництва та обміну передовим досвідом між трудящими країн соціалізму, як інтернаціональне соціалістичне змагання.

В повідомленні В. У. Павелко підкреслюється, що створення й успішний розвиток сільськогосподарського виробництва в ЧСР свідчить про життєву силу ленінського кооперативного плану, плодотворність творчого використання радянського досвіду в практиці будівництва соціалізму в Чехословаччині. На прикладі радянсько-польських й радянсько-угорських зв'язків в окремих галузях культури В. Ф. Репринцев і Т. В. Клінченко показали, що поряд з іншими формами співробітництва ці контакти сприяють інтернаціоналізації всіх сфер життя й діяльності братніх народів.

У статті В. М. Даниленка мова йде про економічні зв'язки, які Югославія підтримує з державами — членами РЕВ. Дослідник переконливо розкриває міжнародне значення досвіду подібного співробітництва РЕВ з країною, яка не входить до складу цієї економічної організації. Повідомлення О. В. Петрова присвячене одній з недос-

татньо вивчених у радянській історіографії проблем, — двостороннім контактам між НРБ і ПНР.

У цілому рецензований збірник «На шляхах дружби й співробітництва» є цікавим та оригінальним дослідженням, на сторінках якого висвітлено ряд важливих і, в деяких випадках, ще недостатньо розроблених у радянській історіографії тем. Характерною особливістю вміщених у книзі статей є ґрунтовна джерелознавча база.

Звичайно, не всі матеріали рецензованого видання однаковою мірою відзначаються високим науковим та ідейно-політичним рівнем, актуальністю. Деякі з них, наприклад, дослідження О. Д. Бойко, О. М. Веселової, не зовсім відповідають тематиці збірника. Зміст же статей П. Г. Усенка, О. А. Диченко, Ф. М. Жигараса, Т. О. Комаренко не дає, на наш погляд, повного уявлення про питання, які автори вніесли в назви своїх виступів. У них, швидше, висвітлено лише певні аспекти теми.

На жаль, не всі періоди історії нашої країни, коли особливо яскраво проявилася інтернаціональна єдність народів Радянського Союзу, знайшли своє висвітлення в збірнику (наприклад, період Великої Вітчизняної війни та ін.). Деякі статті мають описовий характер. В рецензованому виданні зустрічається й ряд редакційних огрехів.

Однак відзначені недоліки не знижують позитивної оцінки праці молодих учених-істориків трьох братніх союзних республік. Уже сам факт підготовки подібного спільного міжреспубліканського дослідження є свідченням постійно поглиблюваного наукового співробітництва представників радянської творчої молоді, певним вкладом у зміцнення дружби народів СРСР. Безперечно, рецензований збірник зацікавить наукову громадськість, широкий пропагандистський актив і займе відповідне місце в радянській історіографії.

В. Є. СНАПКОВСЬКИЙ (Мінськ)

І. А. Гриценко
ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ
ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ З РОСІЄЮ
І НАДДНІПРЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ
В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Львів: Вид-во при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1980, 168 с.

Насильно відторгнута від основної території України ще в середині ХІV ст., Північна Буковина протягом століть постійно тяжіла до українських земель, що перебу-

вали в складі Російської держави. Вона підтримувала різноманітні, у тому числі економічні, зв'язки з Росією та її складовою частиною — Наддніпрянською Україною, які мали виняткове важливе значення для розвитку продуктивних сил краю, неухильного посилення боротьби населення за соціальне й національне визволення, зростання його національної свідомості. Рецензована монографія І. А. Гриценка і присвячена дослідженню цих зв'язків у ХІХ— на початку ХХ ст.

Книга ґрунтується на широкій джерельній базі. Крім спеціальної літератури та різних друківаних джерел, автор опрацю-

вав численні архівні документи. Серед них особливо важливими є матеріали департаментів зовнішньої торгівлі і митних зборів Міністерства фінансів (ЦДА СРСР), канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора (ЦДА УРСР у Києві), канцелярії бессарабського військового губернатора, обласного уряду, повноважного заступника Бессарабської області, статистичного комітету та начальника Бессарабської митної округи (ЦДА МРСР у Кишиневі), канцелярії подільського губернатора і Кам'янець-Подільського міського магістрату (Хмельницький обласний державний архів) та ін.

Монографія має чітку, добре продуману структуру, яка дає можливість більш-менш ґрунтовно розкрити найважливіші аспекти досліджуваної проблеми. Заслужовує на увагу те, що автор не лише описує ті чи інші явища соціально-економічного життя Північної Буковини ХІХ—початку ХХ ст., а й виявляє певні закономірності історичного процесу в краї у той період.

На основі великого фактичного матеріалу, зіставлення й аналізу численних фактів І. А. Гриценко цілком правильно стверджує, що Північна Буковина здавна входила до району формування слов'янства і що для неї були характерними ті ж самі історичні процеси, що відбувалися на Поділлі та Подніпров'ї. Тут, як і повсюди на Русі, населення в основному займалося землеробством, розвивалося ремесло, формувалися класові відносини, зміцнювалася феодално-боярська верхівка, яка експлуатувала основну масу населення — смердів. Жителі Північної Буковини користувалися спільною для всієї Київської Русі давньоруською мовою.

У книзі яскраво показано процес формування української народності, який відбувався в надзвичайно складних умовах боротьби з іноземними поневолювачами, висвітлено благодатний вплив давньоруської літератури на становлення української мови на землях як Північної Буковини, так і Наддніпрянщини, правильно охарактеризовано економічний розвиток і політичне становище краю в ХІХ—на початку ХХ ст., на тлі яких на великому фактичному матеріалі й розглядаються торговельні та інші види і форми його

економічних зв'язків з Росією та Наддніпрянською Україною.

Автор наводить численні факти про вивіз різних товарів з Північної Буковини до Росії та Наддніпрянської України і навпаки, про транспортування через територію краю товарів з одних районів Російської держави в інші, про відхідництво його жителів на заробітки на Поділля, в Бессарабію, на південь України та в інші місцевості Російської імперії.

Позитивною стороною рецензованої праці є те, що в ній переконливо спростовуються різні буржуазно-націоналістичні фальсифікації і червоною ниткою проходять ідеї про спільність походження та тісні зв'язки Північної Буковини з Росією й Наддніпрянщиною, про самовіддану боротьбу населення краю за возз'єднання з українським народом у складі Російської держави. У книзі вміщено іменний і географічний покажчик.

Разом з тим рецензована праця не позбавлена й ряду недоліків. Одним з них є неоднакове за обсягом і глибиною висвітлення окремих аспектів теми. Так, детально спинившись на торговельних зв'язках, автор, проте, значно менше дослідив такі питання, як взаємовідносини, пов'язані з володінням нерухомим і рухомим майном, обмін виробничим досвідом та досягненнями в галузі розвитку продуктивних сил, зокрема знання виробництва. Крім того, він не показав ролі і значення відхідництва населення Наддніпрянщини й інших українських земель до Північної Буковини для розвитку досліджуваних ним економічних зв'язків.

В ряді місць багатий фактичний матеріал недостатньо узагальнений автором. Це зауваження стосується й таблиць, вміщених у книзі. На жаль, не всі вони (особливо таблиці, в яких наводяться дані, що характеризують занепад у соціально-економічному розвитку краю) відповідно проаналізовані і прокоментовані.

Однак, незважаючи на зазначені та інші недоліки, у книзі в цілому ґрунтовно висвітлено економічні зв'язки Північної Буковини з Росією та Наддніпрянською Україною в епоху капіталізму.

М. Н. ЛЕЩЕНКО (Київ)

Я. Д. Исачевич.

ПРЕЕМНИКИ ПЕРВОПЕЧАТНИКА

М.: Книга, 1981, 190 с.

Історія виникнення і розвитку книгодрукування в нашій країні, його ролі в поширенні освіти, зміцненні міжслов'янських зв'язків становить великий науковий інте-

рес. Останнім часом радянські дослідники приділяють значну увагу цим питанням. Проте більшість праць присвячено періоду становлення друкарської справи, діяльності Івана Федорова в Росії, Білорусії та на Україні. Наступний, так званий післяфедорівський період, в радянській історіографії представлений окремими статтями. Рецензована книга є першою уза-

гальною працею з цього питання. Її можна розглядати також як продовження попереднього ґрунтовного дослідження автора (Див.: Я. Д. Ісаєвич. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975).

В основу монографії покладено хронологічно-тематичний принцип, що дало можливість автору повно висвітлити історію книгодрукування на Україні з кінця XVI до 40-х років XVII ст. Я. Д. Ісаєвич застосовує метод комплексного дослідження проблеми, вдало поєднуючи загальноісторичний матеріал з суто книгознавчим.

Особливо у книзі наголошується на великій ролі друкованого слова в ідеологічній підготовці визвольної війни та воз'єднання України з Росією. Наростання антифеодальної та визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування в кінці XVI ст. сприяло активізації суспільно-політичного та культурного життя України. Все ширші кола суспільства усвідомлювали значення книгодрукування, школи для збереження самобутньої української культури, для зміцнення зв'язків з російським та білоруським народами. Автор книги виділяє два етапи у книгодрукуванні на Україні в післяфедорівський період: перший — з кінця XVI — 20-і роки XVII ст., другий — 30—40-і роки XVII ст. Для першого етапу характерне посилення світського напрямку в книгодрукуванні, тісний зв'язок з антикатолицькою та антиуніатською боротьбою. У цей період книгодрукування зосереджувалося головним чином в руках братств, світських людей.

Значну увагу в книзі приділено висвітленню діяльності Острозької друкарні, яка в кінці XVI — на початку XVII ст. відіграла важливу роль в активізації ідеологічної боротьби проти католицької експансії, в поширенні освіти. З останньої третини XVI ст. Острог став культурно-ідеологічним осередком, де діяли такі відомі просвітителі, як Іван Федоров, Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко та ін. Я. Д. Ісаєвич визначає періоди найбільшої активності друкарні та спаду її діяльності, показує, як продовжувалися острозькими видавцями традиції Івана Федорова. За підрахунками автора, Острозька друкарня випустила 28 видань (с. 19), серед яких переважну більшість становить полемічна та навчальна література. Характерно, що саме ця друкарня вперше почала видавати книги українською мовою. Вона розглядається у взаємозв'язку із школою та літературно-науковим гуртком, члени якого одночасно були і викладачами школи, і авторами, редакторами, перекладачами. Це дало підставу автору назвати видавцем Острозьку академію — першу школу вишого типу на Україні.

На основі вивчення різноманітних джерел у рецензованій праці всебічно висвіт-

лено діяльність братських друкарень, зокрема Львівської, яка продовжувала і розвивала традиції Івана Федорова. Контроль над друкарнею з боку членів братства позначився на тематиці видань. Це була переважно світська та публіцистична антикатолицька література. Автор підкреслює взаємозв'язок друкарні з культурно-освітнім рухом кінця XVI — початку XVII ст.

По-новому вирішує автор ряд питань, пов'язаних з організацією Гedeоном Балабаном друкарень в Стратині та Крилосі. У книзі показано безпосередню участь львівських друкарів у цій справі, уточнюється склад стратинсько-крилоського гуртка. Так, поряд з Памвом Бериндою автор називає Федора Касіяновича — вчителя Львівської братської школи, рогатинського пресвітера Петра, ченця Веніаміна, він вважає також вірогідним перебування в Крилосі Гаврила Дорофєвича та Тарасія Земки. В книзі відзначається оригінальність оформлення стратинсько-крилоських видань. Там вперше було запроваджено сюжетне ілюстрування тексту, нові види заставок. Ці елементи увійшли не лише до української книги XVII ст., а й зустрічаються у білоруських, валаських виданнях, вони були зразками для московських граверів.

Значний інтерес становить аналіз книгодрукування польською та латинською мовами на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст. Відзначається велика роль в історії книгодрукування польської друкарні Яна Шеліги, яка діяла в Добромилі, Яворові, Львові. Серед її видань переважала світська література — твори С. Ожховського, Цицерона, Плутарха, хроніка Я. Длугоша. Ян Шеліга вперше опублікував дві українські інтермедії, написані живою розмовною мовою. Наступ контрреформації та посилення позицій католицької церкви привели до того, що Ян Шеліга, як і інші польські друкарі, виконує, головним чином, замовлення на релігійну літературу. В цілому, як зазначає автор, «видання польсько-латинських друкарень становили менше 15% загального обсягу книг, виданих на Україні» (с. 118). Вони мали певне значення для розвитку українсько-польських контактів у книгодрукуванні.

Другий етап книгодрукування на Україні в післяфедорівський період, на думку Я. Д. Ісаєвича, розпочинається з 20-х років XVII ст. Під впливом змін, що відбувалися в антикатолицькому таборі внаслідок посилення впливу радикально-поміркованих кіл, все помітніше стає тенденція до концентрації книговидавничої справи в руках церкви. Однією з провідних стає Києво-Печерська друкарня, заснована в 1615 р. Навколо неї утворився гурток вчених, письменників, редакторів, до якого входили Єлисей Плетенєвський, Захарія Копистенський, Памво Беринда, Лаврентій Зизаній, Тарасій Земка. Починаючи з 30-х років керівництво друкарнею зосередилось

в руках митрополита Петра Могили. Києво-Печерська друкарня поряд з церковною та богословською літературою видавала полемічні твори, панегірики. Важливе значення для посилення ідеологічної боротьби проти католицизму та уніатства мало запровадження в Києво-Печерській друкарні видання книг польською та латинською мовами. В рецензованій книзі аналізується діяльність друкарень Тимофія Вербицького і Спиридона Соболя, які в 20-і роки видавали книги в Києві, львівській друкарні Михайла Сльозки, пересувних — Кирила Транквіліона Ставровського та Павла Домжив-Лютковича. Я. Д. Ісаєвичу вдалося розшукати невідомі досі видання Т. Вербицького — Псалтир 1628 р.

Багато в чому нове трактування на сторінках книги знайшла така цікава постать в українському та білоруському книгодрукуванні, як Спиридон Соболю, діяльність якого символізувала собою українсько-білоруське культурне єднання. Автор висловлює думку, що Спиридон Соболю вчився в Київській братській школі, а пізніше став її викладачем. Сам Соболю називав себе шкільним майстром, проте відсутність документальної аргументації не дає можливості прийняти це положення як факт. Також навряд чи можна прийняти беззастережно твердження, що Могилівська школа була філіалом Київської колегії. Між Київською та Могилівською школами існували тісні контакти, вихідці з Могилева були вчителями і учнями у Київській братській школі. Однак ці факти не дають підстави віднести Могилівську школу до таких філіалів Київської колегії, як школи у Вінниці та Гощі.

Характеризуючи українських друкарів кінця XVI — першої половини XVII ст., Я. Д. Ісаєвич підкреслює їх високий рівень освіченості, глибоке розуміння ролі друкованого слова в боротьбі проти католицької експансії, за збереження самобутнього характеру української культури.

Інтерес у читача викликає параграф про організацію видавничої справи та рівень

поліграфічного виробництва на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст. Автор аналізує складні взаємовідносини між власниками друкарень, майстрами, замовниками, дає характеристику технічного устаткування друкарень, поліграфічної якості видань.

Значну увагу приділено питанням оформлення книги. Для мистецтва книжкової графіки кінця XVI — першої половини XVII ст. було характерним поєднання ренесансних та барокових мотивів. Творчо розвиваючи традиції Івана Федорова, українські друкарі збагачували новими елементами кінцівки, заставки, застосовували сюжетне ілюстрування. Про тематику видань, оформлення книги багато розповідається в розділах, присвячених діяльності тієї чи іншої друкарні. Виділення окремого параграфа на цю тему призвело до декількох повторень.

В полі зору автора — дослідження взаємозв'язків українського книгодрукування з російським та білоруським, що розглядаються як складові частини єдиного цілого. На основі вивчення вкладних та власницьких записів на сторінках стародруків у праці наведено цікавий матеріал про поширення російських книг на Україні, а українських — в Росії та Білорусії, показано різні форми книгообміну. Автор приділяє також увагу українсько-польським контактам і взаємовпливам, підкреслюючи роль книгодрукування у зміцненні міжслов'янських зв'язків.

Монографія Я. Д. Ісаєвича написана на основі використання різноманітних джерел, багато з яких вперше вводяться у науковий обіг. Вона має не лише суто книгознавчий, а й історико-культурний характер. Хотілося б відзначити наявність науково-довідкового апарату, картосхеми, що значно полегшує роботу над монографією. Без сумніву, нове дослідження Я. Д. Ісаєвича викличе інтерес серед книгознавців, істориків, широкого кола читачів.

О. М. ДЗЮБА (Київ).

ИСТОРИОГРАФИЯ АНТИЧНОЙ ИСТОРИИ ПОД РЕД. ПРОФ. В. И. КУЗИЩИНА.

М.: Высшая школа, 1980, 415 с.

Історіографія античної історії вивчається на історичних факультетах уже багато років. Рецензована книга — перша в радянській літературі узагальнююча праця з цього питання. Написана вона відповідно до програми з історіографії античної історії для історичних факультетів університетів. У створенні цього посібника взяли

участь учні В. І. Кузищні, Г. А. Кошеленко, І. Л. Маяк, О. І. Немпровський, Е. Д. Фролов, А. С. Шофман. Вони узагальнили наукові дослідження й свою лекційну практику в Московському, Ленінградському, Воронезькому та Казанському державних університетах. Укладачі посібника врахували внесок радянських і зарубіжних дослідників у розробку історіографії окремих проблем античної історії.

Як зазначається в передмові, мета книги — подати огляд історіографії стародавньої Греції та Риму за певними історичними періодами. Історіографія античної

історії розглядається з моменту її зародження до сьгоднішнього дня, тобто майже за 15 століть. При цьому вперше в радянській історичній літературі вводиться її чітка наукова періодизація. В «Очерках истории исторической науки в СССР» подається періодизація лише вітчизняної історіографії античної історії. У рецензованій же праці відбито її розвиток у цілому з врахуванням і зарубіжних досліджень.

Провідне місце в розвитку науки про античність довгий час займали історики європейських країн. Тому в основу її періодизації автори посібника поклали найважливіші етапи соціально-економічного розвитку Європи. Перший період — історіографія античності періоду Відродження, другий — від англійської буржуазної революції до Великої французької буржуазної революції 1789 р., третій — до кінця 40-х років XIX ст., четвертий — до середини 90-х років (період бурного розвитку капіталізму в Європі), п'ятий — з початку періоду імперіалізму до Великої Жовтневої соціалістичної революції, шостий — до кінця другої світової війни, сьомий — до кінця 70-х років.

Розвиток історичної думки від раннього середньовіччя до початку Відродження (V—XIII ст.) розглядається авторами як підготовчий період до історіографії античності.

Окремий розділ присвячено значенню вивченого К. Марксом і Ф. Енгельсом матеріалістичного розуміння історії для наукового пояснення розвитку світового історичного процесу. В розділі розглядається концепція античного рабовласницького суспільства, створена класиками марксизму. Висвітлено погляди К. Маркса і Ф. Енгельса щодо його економічної системи, співвідношення натурального й товарного виробництва в економіці давніх Греції та Риму, характеру класових і соціально-політичних суперечностей в античному суспільстві, ролі класової боротьби у ньому та ін.

Отже, головне достоїнство книги полягає у визначенні етапів розвитку науки про античність. Однак запропонована авторами періодизація історіографії античної історії ще, на нашу думку, має вдосконалюватися.

Хотілося б висловити зауваження щодо шостого й сьмого періодів. Ми вважаємо, що після Великої Жовтневої соціалістичної революції варто було б визначити не два, а один період в розвитку історіографії античності, а саме: наука про античність в епоху краху капіталізму і переходу до соціалізму. В рамках цього періоду слід виділити сучасну історіографію античності.

Важливо, що наука про античність розглядається авторами у зв'язку з розвитком історіографії в цілому. При цьому

увага акцентується на характерних особливостях кожного історичного періоду в різних країнах. Широко висвітлюється вплив різноманітних історико-філософських доктрин на розвиток наукової думки, з класових позицій аналізуються різні ідейні напрями та концепції, розкриваються їх співвідношення й боротьба. Зокрема, охарактеризовано зміст і класову сутність таких історико-філософських систем, як історіософія А. Тойнбі, реакційна теорія У. Ростоу та інших загальних теоретичних концепцій сучасної буржуазної історіографії, спираючись на які сьгодні працює чимало спеціалістів з історії античності в капіталістичних країнах.

Багато уваги у рецензованій книзі приділяється висвітленню боротьби матеріалістичного та ідеалістичного світоглядів в історичній науці. Особливо наголошується на великому значенні для неї, в тому числі й історіографії античної історії, марксистської концепції історичного процесу рабовласницької суспільно-економічної формації. Окремий параграф розкриває роль праць В. І. Леніна для методології цієї проблеми.

Історіографія античної історії кожного періоду висвітлена по окремих країнах. Це дало можливість пояснити характерні риси розвитку цієї науки особливостями їх історичних умов. Причому автори відобразили розвиток науки про античність і в таких невеликих країнах, як Бельгія, Греція, Данія, Голландія, Швеція. Це питання досі у радянській історичній літературі було висвітлено недостатньо.

Велике наукове, політичне й виховне значення має досить повне дослідження розвитку вітчизняної історіографії античності. Зауважимо лише, що в розділі, присвяченому першій половині XIX ст., треба було б чіткіше виділити основні напрями дворянської та буржуазної історіографії цієї епохи. На нашу думку, недостатньо розкрито погляди декабристів на античну історію. Зокрема, заслуговує на увагу розгляд творів О. Бріггена, Ф. Глінки, М. Кутузова, М. Муравйова, М. Тургенева.

Важливо, що історіографія античності подається в тісному зв'язку з розвитком допоміжних історичних дисциплін, історією наукових установ та організації досліджень. Чітко визначено у посібнику також предмет, метод і джерела історіографії античної історії.

Рецензований посібник невеликий за обсягом. Роботу з ним полегшує покажчик імен. На жаль, автори не подали списку історіографічної літератури. Відсутність посилок також ускладнює користування книгою. Однак це не стане на перешкоді дослідникам при роботі з цією фундаментальною працею, яка заслуговує позитивної оцінки.

В. С. ШИЛОВЦЕВА (Київ).

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

У ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 16 жовтня 1981 року за значний вклад у розвиток історичної науки та активну участь у підготовці восьмитомного видання «Історія Української РСР» нагороджено:

ПОЧЕСНОЮ ГРАМОТОЮ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Клокова Всеволода Івановича — завідуючого відділом Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР, Героя Радянського Союзу.

Слабеева Ігоря Семєновича — старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР.

Терлецьку Ганну Михайлівну — старшого редактора видавництва «Наукова думка» АН УРСР.

ГРАМОТОЮ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Замкового Петра Володимировича — старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР.

Кульчицького Станіслава Владиславовича — завідуючого відділом Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук.

Маркіну Валентину Олексіївну — завідуючу кафедрою Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, доктора історичних наук, професора.

Слинька Івана Івановича — колишнього старшого наукового співробітника — консультанта Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук.

* * *

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 23 жовтня 1981 року за заслуги в розвитку історичної науки та підготовці висококваліфікованих спеціалістів завідуючому кафедрою Київського державного інституту культури імені О. Є. Корнійчука, доктору історичних наук, професору **Парасуньку** Онуфрію Арсеновичу присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки Української РСР.

* * *

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 жовтня 1981 року за успіхи, досягнуті у будівництві, введення в експлуатацію меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» у м. Києві Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР нагороджено **Тронька** Петра Тимофійовича — голову правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Редколегія та редакція «Українського історичного журналу» щиро вітають В. І. Клокова, І. С. Слабеева, Г. М. Терлецьку, П. В. Замкового, С. В. Кульчицького, В. О. Маркіну, І. І. Слинька, О. А. Парасунька, П. Т. Тронька з високою нагородою і від душі бажають їм нових творчих успіхів у розвитку української радянської історичної науки.

КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 40-РІЧЧЮ ГЕРОЇЧНОЇ ОБОРОНИ КИЄВА ВЛІТКУ 1941 р.

14 вересня 1981 р. у Київському Будинку оборони Києва від лімесько-фашистських офіцерів відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 40-річчю героїчної оборони Києва від німцько-фашистських загарбників влітку 1941 р. Її організувало військово-наукове товариство, що працює

при Будинку офіцерів. У роботі конференції взяли участь члени цього товариства, генерали та офіцери запасу і у відставці, курсанти. Вступним словом її відкрив голова військово-наукового товариства генерал-лейтенант у відставці С. Г. Горячев. Він наголосив на великому значенні боїв під Києвом для зриву планів фашистського командування щодо ведення «блискавичної» війни.

Доповідь на тему «Бойові дії Червоної Армії проти німецько-фашистських загарбників на південно-західному напрямку на початку Великої Вітчизняної війни. Героїчна оборона Києва» зробив ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, канд. іс-

тор. наук, полковник у відставці Д. П. Григорович.

Колишній начальник штабу Київського укріпленого району ст. лейтенант у відставці М. Г. Грицуненко розповів про створення цього району, що складався з 180 добре оснащених оборонних об'єктів, і його роль у відбитті атак ворога.

Бойові дії авіації в Київській оборонній операції висвітлив у своєму виступі полковник у відставці Д. Д. Доценко, а полковник у відставці О. Н. Коробченко спинився на участі в ній радянських залізничників.

Для учасників конференції було організовано екскурсію по місцях боїв, що відбувалися у липні—вересні 1941 р.

П. А. ГАВРЮК (Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 1300-РІЧЧЮ БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

14—15 жовтня в Одесі відбулася міжвузівська науково-теоретична конференція, присвячена 37-й річниці соціалістичної революції в Болгарії та 1300-річчю Болгарської держави. В ній взяли участь радянські й болгарські вчені.

Вступним словом конференцію відкрив голова Одеського обласного відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, ректор Одеського інженерно-будівельного інституту Г. П. Владиченко.

На пленарному засіданні з доповідями виступили ст. наук. співроб. Кирп'яко-Мєфодійського центру при президії Болгарської академії наук К. Мечев «1300-річчя

Болгарської держави», заст. директора Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук, проф. П. С. Сохань «Українська РСР у радянсько-болгарському співробітництві» та канд. істор. наук, доц. Одеського держуніверситету А. Д. Бачинський «Видатні болгарські революціонери в Одесі». На конференції працювали історична, літературознавча та лінгвістична секції, в роботі яких взяли участь радянські й болгарські вчені.

На конференції виступив також генеральний консул НРБ в Одесі, канд. екон. наук М. Михайлов.

А. О. СТЬОПІН (Одеса)

ВСЕСОЮЗНА ШКОЛА МОЛОДИХ УЧЕНИХ З МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

З 17 по 25 жовтня 1981 р. в м. Єревані проходила II Всесоюзна школа молодих учених «Методологічні проблеми історії розвинутого соціалізму в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», організована Інститутом історії СРСР АН СРСР, ЦК ВЛКСМ та Інститутом історії АН Вірменської РСР. У роботі школи взяли участь провідні вчені країни, молоді науковці з союзних і автономних республік, а також представники наукової молоді з НРБ, ПНР і СРВ.

У ході роботи Всесоюдної школи увазі її учасників було запропоновано 25 доповідей провідних спеціалістів з історії радянського суспільства і 23 повідомлення молодих вчених. З великим інтересом були заслухані доповіді зав. сектором Від-

ділу науки і учбових закладів ЦК КПРС, д-ра, істор. наук, проф. М. О. Сламкіна «XXVI з'їзд КПРС про дальший розвиток партії і підвищення її керівної ролі в умовах розвинутого соціалізму», директора Інституту історії СРСР АН СРСР, д-ра істор. наук, проф. С. С. Хромова «Актуальні проблеми історії СРСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», акад. АН СРСР Б. Б. Піотровського про роль культурної спадщини в житті народів.

Учасники школи мали можливість обмінятися думками з актуальних проблем історії розвинутого соціалізму за «круглим столом».

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ),
Т. В. КЛИНЧЕНКО (Київ),

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. М. КУРИЛОМ

24 вересня 1981 р. на засіданні спеціалізованої ради до захисту дисертацій при Інституті історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук заступником міністра освіти Української РСР, кандидатом історичних наук, доцентом В. М. Курилом на тему: «Становище і боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Українською РСР (1917—1940 рр.)».

Офіційні опоненти — акад. І. І. Мінц (Інститут історії СРСР АН СРСР), чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова (Інститут історії АН УРСР), д-ри істор. наук, проф. О. С. Єсауленко (Інститут історії АН Молдавської РСР) та М. К. Івасюта (Львівський держуніверситет ім. І. Я. Франка) у своїх виступах відзначили актуальність і високий науковий рівень дисертації В. М. Курила, присвяченої боротьбі трудящих Північної Буковини проти соціального й національного гніту, за возз'єднання з Українською РСР. В її обговоренні взяли участь чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Інститут

історії АН УРСР), завідуючий кафедрою Інституту культури ім. О. Є. Корнійчука д-р істор. наук, проф. О. А. Парасуцько (Київ), які високо оцінили дисертаційне дослідження й опубліковані праці автора, підкресливши їх наукову цінність.

На засіданні спеціалізованої ради було оголошено відгуки на дисертацію і автореферат, які надіслали Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР, кафедра історії КПРС Чернівецького держуніверситету, відділ історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР, сектор історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України, а також інформації Чернівецького обкому Компартії України, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Міністерства культури УРСР про практичне використання результатів наукового дослідження В. М. Курила.

Спеціалізована рада одногослосно ухвалила порушити клопотання перед ВАК про присудження В. М. Курилу вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

МИХАЙЛО ЗІНОВІЙОВИЧ ДАНИЛЮК

На 61-у році життя після тяжкої хвороби помер доктор історичних наук, професор Київського державного університету Михайло Зіновійович Данилюк.

Усе своє свідоме життя він присвятив самовідданому служінню соціалістичній Батьківщині, справі Комуністичної партії, до лав якої вступив у 1942 р.

М. З. Данилюк народився в 1921 р. у с. Жовтневе Попельнянського району Житомирської області. Після закінчення середньої школи з 1938 р. по 1946 р. перебував у лавах Радянської Армії. В роки Великої Вітчизняної війни він брав активну участь у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. За виявлені на фронті мужність і відвагу був нагороджений орденом Червоного Прапора і медалями.

Майже 35 років творчої праці М. З. Данилюка пов'язані з Київським держуніверситетом, де він пройшов шлях від студента до професора кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів. Багато сил і енергії Михайло Зіновійович віддавав справі підготовки кадрів радянських істориків. Його вихованці працюють у багатьох вузах країни.

М. З. Данилюк вніс вагомий вклад у розвиток історико-партійної науки. Він брав участь у написанні вперше виданого

в республіці «Курсу лекцій з історії КПРС», був автором ряду навчальних посібників для студентів. Його перу належить близько 60 наукових праць. М. З. Данилюк входив до складу авторських колективів багатотомної «Історії Української Радянської Соціалістичної Республіки», тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.».

Багато років він працював над проблемою трудового подвигу українського народу в період боротьби проти чорних сил фашизму, яка знайшла своє відображення у монографії «Нагхненна праця в ім'я перемоги», розділах кількох колективних праць та статтях, опублікованих на сторінках всесоюзних і республіканських періодичних видань.

Протягом ряду років М. З. Данилюк був членом Вчених рад по захисту докторських і кандидатських дисертацій, входив до складу секції Республіканської ради по координації наукових досліджень у галузі історії КПРС і партійного будівництва при Інституті історії партії при ЦК Компартії України.

Світла пам'ять про вченого-комуніста, педагога, чуйну, скромну людину М. З. Данилюка назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ,
НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1981 р.

ІСТОРИКИ УРСР ДО XXVI З'ЇЗДУ КПРС

№ журналу

«Круглий стіл» в редакції «Українського історичного журналу»

СТАТТІ

Ленінське вчення живе і перемагає 4

*Назустріч XXVI з'їзду КПРС.
Актуальні проблеми комуністичного будівництва*

XXVI з'їзд Компартії України — важлива подія в житті трудящих республіки
Цалюк М. Я., Клименко П. П. Сільське будівництво — важлива складова
частина аграрної політики партії 1

*XXVI з'їзд КПРС.
Актуальні проблеми комуністичного будівництва*

Беренштейн Л. Ю. XXVI з'їзд КПРС про розвиток агропромислового
комплексу 8
Валуйський О. О. XXVI з'їзд КПРС про розвиток сучасного міжнародного
комуністичного руху 12
Грущенко І. П. XXVI з'їзд КПРС і економічна стратегія партії 3
XXVI з'їзд КПРС — подія всесвітньо-історичного значення 4
Кондуфор Ю. Ю., Лихолат А. В. Актуальні питання економічного і
соціального розвитку радянського суспільства в світлі рішень XXVI з'їзду
КПРС 4
Кравчук Л. М. Історична наука та ідеологічна робота в сучасних умовах 3
Мельниченко В. Ю. Деякі питання стану та розвитку історичної науки в
Українській РСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС 5
Нагорна Л. П. XXVI з'їзд КПРС про особливості сучасного ідейного проти-
борства двох світових систем 4
Орлов В. М. XXVI з'їзд КПРС про зростання керівної ролі партії в умовах
розвинутого соціалізму 4
Панібудьласка В. Ф. XXVI з'їзд КПРС і дальше зміцнення братерської
дружби народів СРСР 6
Панченко Є. Г. XXVI з'їзд КПРС про вдосконалення управління економі-
кою 7
Селіхов М. І. XXVI з'їзд КПРС про дальше підвищення ролі профспілок у
комуністичному будівництві 10
Сиволоб Ю. В. Розвиток Комуністичною партією ленінських ідей соціалістич-
ного змагання 10
Снітчук М. О. XXVI з'їзд КПРС про дальше підвищення ролі первинних
парторганізацій 9
Шевченко В. Ф. З'їзд — верховний орган Комуністичної партії 3
Шляхом Великого Жовтня, курсом XXVI з'їзду КПРС 11

В. І. Ленін і Україна

Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і створення та діяльність більшовицьких органі-
зацій Придніпров'я і Донбасу (1894—1907 рр.) 4

Видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави

Кольяк Т. М. Влас Якович Чубар (До 90-річчя з дня народження) 2

До 1500-річчя Києва

- Котляр М. Ф. Народні перекази про заснування Києва в літописах XI—XVII ст. 7
 Скаба А. Д., Маковійчук І. М. Київ на шляху до зразкового комуністичного міста 4
 Шевченко Ф. П. Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького 2

40-річчя початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

- Герасимов І. О. Фашистська агресія проти СРСР і крах «бліцкригу» 6
 Пиха Д. Д. Комуністична партія — організатор підготовки трудящих УРСР до захисту країни (1938—1941 рр.) 6

Наукове життя в братніх республіках СРСР

- Ахунова М. А. (Ташкент). Розвиток історичної науки в Узбецькій РСР 7
 Іскандаров Б. І. (Душанбе). Про стан і перспективи розвитку історичної науки в Таджикиській РСР 12

До 250-річчя приєднання Казахстану до Росії

- Козибаєв М. К. (Алма-Ата), Басін В. Я. (Алма-Ата). Історичне значення добровільного приєднання Казахстану до Росії 10

З історії радянсько-болгарських зв'язків, дружби і співробітництва

- Голуб В. Й. Провідна роль робітничого класу НРБ у створенні матеріально-технічної бази соціалізму 9
 Павленко В. В. Інтернаціональні зв'язки трудящих Країни Рад і Болгарії в 1917—1944 рр. 9
 Сохань П. С. Віхи дружби і братерства 9

Методологія та методика історичних досліджень

- Іщенко М. Г. Значення духовної культури в соціалістичному і комуністичному будівництві 8
 Курносов Ю. О. Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія 6
 Сарбей В. Г. Робота В. І. Леніна над літературними джерелами з історії Стрельський В. І. Комплексне вивчення джерел — важлива умова їх наукового використання 4
 1

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Дмитрук К. Є. Буржуазний націоналізм — ворог дружби народів 11
 Іванеско М. І. (Чернівці). Неспроможність буржуазних фальсифікацій історії Північної Буковини 6
 Іванов О. Ф. Неспроможність буржуазних фальсифікацій принципу інтернаціоналізму в організаційній будові КПРС 9
 Куманьов Г. О. (Москва), Курбанов В. В. (Ярославль). Критика концепції «превентивної війни» фашистської Німеччини проти СРСР 6

* * *

- Артеменко І. І. Археологічні дослідження в УРСР у десятій п'ятиріччі 6
 Вербило О. М. Пропаганда ленінських ідей захисту соціалістичної Вітчизни в період Великої Вітчизняної війни 5
 Всесоюзна наукова конференція, присвячена 60-річчю переможного закінчення громадянської війни в СРСР (1918—1920 рр.) 1
 Всесоюзна наукова конференція, присвячена 75-річчю першої російської революції 1905—1907 рр. 3
 Горелов М. Є., Камінський Є. Є., Ковальов В. В. Поглиблення кризи емігрантських організацій українського буржуазного націоналізму 8
 Горшков В. П., Салабай В. Ф. Важлива віха в історії партії (до 60-річчя X з'їзду РКП(б)) 3
 Єрхов Г. П. (Донецьк). КПРС у боротьбі за зміцнення й розвиток соціалізму (до виходу у світ другої книги п'ятого тому шеститомної «Історії Комуністической партії Советского Союза») 3
 Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Основні здобутки радянської історичної науки в 1975—1979 рр. 3
 Курас І. Ф., Буравченкова С. Б. До питання про ідейно-політичну суть «лівих» течій в УСДРП 3

Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б. О. Рибак кова	10
Петряєв К. Д. (<i>Одеса</i>), Матвеев С. О. (<i>Одеса</i>). Критика сучасних буржуазних і реформістських теорій імперіалізму	1
Рибалка І. К. (<i>Харків</i>), Турченко Ф. Г. (<i>Запоріжжя</i>). Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції	11
Юрчук В. І. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — 60 років	2

ІНТЕРВ'Ю

Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором про створення «Атласу історії Української РСР»	12
--	----

НАУКОВИЙ ОГЛЯД

Гайдуков Л. Ф., Гусєв В. І., Козницький М. Ю. «Научні труди по історії КПСС» (1976—1980 рр.)	4
Замлинський В. О., Коваль М. В. «Пост імені Ярослава Галаана»	8

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

Іванов А. П. (<i>Одеса</i>), Парієнко Г. К. (<i>Одеса</i>). Діяльність Компартії України по зміцненню парторганізацій в будівництві (1971—1975 рр.)	8
Квартира М. М. (<i>Тернопіль</i>). Провідна роль робітничого класу у здійсненні електрифікації сільського господарства УРСР	9
Кузьєв В. А. (<i>Миколаїв</i>), Павлов О. І. (<i>Миколаїв</i>). Партійне керівництво культурно-шефською роботою на селі в сучасних умовах	8
Масич В. О. (<i>Донецьк</i>). Партійне керівництво соціальним плануванням на промислових підприємствах України (1966—1970 рр.)	7
Меженін М. М. (<i>Ворошиловград</i>). Компартія України на чолі боротьби робітничого класу за удосконалення організації виробництва у промисловості (1952—1959 рр.)	9
Панченко А. І. (<i>Торез</i>). Посилення суспільно-політичної активності інженерно-технічної інтелігенції (1971—1975 рр.)	6
Роговий М. І. (<i>Полтава</i>). Вдосконалення роботи лекторських груп партійних комітетів України (1971—1980 рр.)	9
Сиволоб Ю. В. Загадання суміжників у промисловості УРСР	5
Сидоренко В. П. Трудящі України в боротьбі за виконання завдань десятиріччя	8
Тороп А. В. До питання про ідеологічне забезпечення високоефективної праці колективів промислових підприємств (1971—1975 р.)	5
Шуляк О. С. (<i>Мелітополь</i>). Діяльність парторганізацій України по зміцненню керівних колгоспних кадрів	6
Яшников В. Г. (<i>Одеса</i>). Діяльність Компартії України по комуністичному вихованню студентської молоді (1971—1975 р.)	7

До 1500-річчя Києва

Боряк Г. В. Іноземні джерела про Київ XIII — середини XVII ст.	12
Вітрук Л. Д. Поліпшення житлово-комунальних умов киян у період розвинутого соціалізму	10
Смолій В. А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI — перша половина XVII ст.)	10
Толочко П. П. Нестор-літописець Київської Русі	12
Шаталіна Є. П. Відбудова і розвиток міського господарства Києва (1921 — червень 1941 рр.)	12
Шморгун П. М. В. І. Ленін і Київська партійна організація	11
Щербак В. О. Економічне становище Києва в XVIII ст.	11

З історії Української РСР у період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції

Брошевєв В. М. (<i>Сімферополь</i>). Піклування партійних, радянських і військових органів Криму про охорону здоров'я особового складу Червоної Армії	12
Ділалян А. А. Роль Реввійськрад фронтів і армій у будівництві регулярної	

Червоної Армії	12
Сулько В. С. (Ровно). Боротьба партійних організацій за створення перших колективних господарств на півдні України	12
<i>З історії більшовицької преси</i>	
Гребенников В. М. Викриття політики «полицейського соціалізму» в пресі революційних соціал-демократів Росії	12
Федоренко В. А. (Одеса). «Правда» в боротьбі за організаційне зміцнення партії (березень — квітень 1917 р.)	12
<i>З історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу</i>	
Галаган В. Я. Про допомогу населення України Червоній Армії у ході визволення Правобережжя і західних областей республіки	6
Кравчук М. І. Боротьба робітничого класу за відродження Донбасу (1943—1945 рр.)	5
Мельник П. І. (Чернівці). Роль комсомолу у забезпеченні кадрами сільськогосподарства УРСР у ході його відбудови	5
Пережест О. Г. (Одеса). Діяльність комсомольських організацій прифронтних районів України наприкінці 1941 р.—у першій половині 1942 р.	6
<i>З історії селянства України</i>	
Білий П. Х. (Полтава). Участь трудящих України в роботі Першої Всесоюзної сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки	2
Лях С. Р. (Запоріжжя). Деякі питання суспільно-політичного життя селянства України (1921—1928 рр.)	2
Полянський О. А. (Львів). Селянське повстання 1846 р. у Галичині	11
Рибак І. В. (Кал'янець-Подільський). Організація селянської взаємодопомоги в 1925—1932 рр.	2
Шевченко В. М. (Ніжин). Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині XIX—на початку XX ст.	11
<i>З історії культурного будівництва в Українській РСР</i>	
Мельниченко Г. М. Діяльність Компартії України по створенню і зміцненню радянської школи в республіці (1920 р.)	6
Ожицька М. І. (Львів). Партійне керівництво створенням громадських музеїв і музейних кімнат у західних областях УРСР (1964—1970 рр.)	6
<i>До 125-річчя з дня народження І. Я. Франка</i>	
Сарбей В. Г., Шевченко С. М. Про деякі аспекти історичних поглядів І. Я. Франка	8
<i>110-річчя Паризької Комуні</i>	
Виговський І. І. З історії поширення ідей Паризької Комуні на Україні (70-і роки XIX ст.)	3
Кругляк Б. А. (Сизрань). Гаїна Пустовойтова — учасниця Комуні	3
<i>Борці за щастя народу</i>	
Волковинський В. М. М. В. Фрунзе — командуючий Збройними Силами України і Криму (1920—1924 рр.)	7
Калінцев Ю. О., Крижанівський В. П. Діяльність К. Є. Ворошилова на Україні (до 100-річчя з дня народження)	1
Мешков О. В. (Севастополь), Діброва С. С. Партійний діяч, вчений-історик (до 90-річчя з дня народження М. М. Попова)	1
<i>Питання історичного краєзнавства</i>	
Скляренко Є. М. Про деякі підсумки створення історії фабрик і заводів в Українській РСР	10
<i>Проти буржуазної фальсифікації історії</i>	
Чередниченко В. П., Трошинський В. П. Неспроможність буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії другої світової війни	12

* * *	
Бабко Ю. В., Кентій А. В. Підготовка партизанських кадрів у роки Великої Вітчизняної війни	1
Бабко Ю. В., Кентій А. В. Діяльність представництв Українського штабу партизанського руху на фронтах	11
Бондар М. М. Проблеми періодизації і походження культур шнурової кераміки	5
Віднянський С. В. Діяльність братніх партій країн — членів РЕВ по поглибленню соціалістичної економічної інтеграції	7
Гончарук Г. І. (Одеса). Діяльність партійних і комсомольських органів по вдосконаленню навчального процесу в системі комсомольської політичної освіти (1921—1937 рр.)	11
Гуржій О. І. Землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні у другій половині XVII—60-х роках XVIII ст.	5
Даниленко В. М. Науково-технічне співробітництво Югославії з країнами — членами РЕВ	1
Дідковський А. Й. (Вінниця). Організаційне зміцнення партійних організацій України в 1945—1952 рр.	10
Жихарев Г. П. (Донецьк). Роль партійних організацій Донбасу в підвищенні освітнього і технічного рівня робітничої молоді (1928—1932 рр.)	7
Забарко Б. М. Сторінка історії міжнародного антивоєнного руху	8
Кириченко В. П. Загострення міжімперіалістичних суперечностей у Латинській Америці в 70-х роках	1
Кізченко В. І. Рух за демократизацію освіти в роки першої російської революції	11
Корінний М. М. Переяславська земля в X—першій третині XIII ст.	7
Куманьов В. О. (Москва), Клименко В. А. (Москва). Член-кореспондент АН СРСР Ю. О. Поляков (До 60-річчя з дня народження)	10
Лобурець В. Є. (Полтава). Про зміни у соціальному складі робітничого класу України в другій п'ятирічці	2
Матвієнко С. Г. Інтернаціональний характер побудови більшовицьких організацій України	2
Намдаров Г. М. (Ворошиловград). Ленінський призов у партію в Донбасі	5
Попик В. І. Більшовики і пролетаріат України під час виборів до III Державної думи	10
Сєдих Є. М. (Москва). До питання про відносини між США, Англією і Францією в кінці XVIII ст.	2
Сич О. І. (Чернівці). Деякі аспекти імміграційної політики Канади наприкінці XIX—на початку XX ст.	11
Скржинська М. В. З історії Скіфії VI—V ст. до н. е.	8
Ткачова Л. І. Деякі питання формування радянської інтелігенції (20-ті — початок 30-х років)	2
Томашевський А. А. (Кам'янець-Подільський). Діяльність Компартії України по промислового розвитку прикордонних округів республіки (1926—1929 рр.)	8
Усенко П. Г. Російські, українські і польські демократи у боротьбі за революціонування солдатських мас (кінець 50-х — початок 60-х років XIX ст.)	7
Черв'якова Р. І. (Москва). Досвід розвитку університетської освіти в СРСР	1
Шевченко І. Д. Соціально-політичні процеси в сучасній Мавританії	1

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Мотієнко А. П. До 90-річчя з дня народження І. Є. Клименка (1891—1942)	9
--	---

До 1500-річчя Києва

Боровський Я. Є. Вірменський варіант давньоруського переказу про заснування Києва	9
Демченко Т. П. (Чернівці). Діяльність київського відділення Російського технічного товариства (1870—1914 рр.)	9
Рибakov М. О. З історії околиць Києва	1

* * *

Баглаєв Ю. О. (Сімферополь). Роль Червоної Армії в організаційно-політичній роботі серед селянства України в роки громадянської війни	7
---	---

Гусаров В. К. Політичні кампанії на захист жертв імперіалістичної реакції (1922—1928 рр.)	10
Зіза М. К. (Донецьк). Соціалістичне змагання шахтарів України і нафтовиків Азербайджану	3
Іщенко В. Я. (Коломия). Боротьба трудящих Прикарпаття проти іноземного поневолення (1920 р.)	12
Мельник Л. Г. Робітники річкового транспорту України в 60-х — 90-х роках XIX ст.	12
Стрілько А. А. Україна кінця XVIII ст. у щоденниках Франсіско де Міранди	9
Харчук Б. П. (Львів). Підготовка військових спеціалістів запасу у вузах України (1938—1941 рр.)	7
Юрченко О. Т. Харківська маївка 1900 р.	5

Трибуна молодого автора

З історії Української РСР у період
Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

Лозинський В. С. Партийна преса республіки в перший період війни	9
Сушко О. О. (м. Боярка Київської обл.). Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітньої школи УРСР (1943—1945 рр.)	9
* * *	
Білецька І. Б. Розробка Компартією Канади стратегії і тактики боротьби за створення антімонополістичної коаліції	4
Бойко В. В. (Харків). Становлення і розвиток радянсько-болгарських зв'язків у галузі вищої освіти (1944—1948 рр.)	8
Вітко Д. О. (Тернопіль). Роль наставництва у комуністичному вихованні колгоспної молоді	9
Іванцова І. В. Більшовицька преса в боротьбі за лєнінську політику миру в період встановлення Радянської влади на Україні	7
Ілюшина Л. І. (Одеса), Кормич А. І. (Одеса). Участь поштово-телеграфних службовців у революції 1905—1907 рр.	7
Колпакова О. В.. Зростання ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих (1971—1975 рр.)	12
Кравченко В. І. Діяльність місцевих Рад Донбасу щодо поліпшення житлово-побутових умов трудящих (1961—1970 рр.)	11
Мартиненко Б. А. З історії канадсько-американських відносин (1935—1939 рр.)	5
Павлюченко О. В. Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст.	2
Приступенко Т. О. Роль комсомольської преси України в пропаганді науково-технічної творчості молоді в дев'ятій п'ятирічці	11
Старунська Н. В. Лекційна пропаганда товариства «Знання» УРСР (1970—1975 рр.)	1
Талан А. Г. (Сімферополь). Про рух за комуністичне ставлення до праці (1976—1980 рр.)	3
Торчинський І. М. Про участь молоді Української РСР в управлінні державою (1970—1980 рр.)	6
Шамшур О. В. Буржуазна держава і система расово-національної дискримінації в США (60—70-і роки XX ст.)	2
Шевченко О. В. Участь Української РСР у радянсько-болгарському співробітництві в галузі вищої освіти (1944—1980 рр.)	10
Щетенко Л. А. (Херсон). Воєнно-політичне становище та співвідношення класових сил на Півдні України влітку 1919 р.	2

КОНСУЛЬТАЦІЇ З ПРОБЛЕМ МЕТОДОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ
«ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ —
ЗАКОНОМІРНІСТЬ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ»

Воронко О. А. Зміцнення лєнінських організаційних основ, розвиток принципів і норм партійного життя та принципів партійного керівництва в сучасних умовах	4
Горювський Ф. Я. КПРС і розвиток національних відносин зрілого соціалістичного суспільства	3
Кожукало І. П. Зростання ролі Комуністичної партії у керівництві соціально-політичним розвитком радянського суспільства	2
Панченко П. П., Пліуш М. Р. Керівництво КПРС розвитком економіки на етапі зрілого соціалізму	1

- Сухарев В. В. Проблеми миру і безпеки народів у зовнішньо-політичній діяльності КПРС на сучасному етапі 5

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ
І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

- Варгатюк П. Л. Боротьба більшовиків за перемогу буржуазно-демократичної революції 11
Василенко В. К. Створення В. І. Леніним пролетарської партії нового типу 11
Солдатенко В. Ф. Боротьба партії більшовиків за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції 12

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Денисовець П. М. (Полтава), Жук В. Н. (Полтава). З досвіду викладання історичного краєзнавства у вузі 7
Іванов А. П. (Одеса), Сурай Ю. І. (Одеса). Про досвід роботи опорної кафедри історії КПРС Одеського університету 2
Лисенко М. М. Використання матеріалів XXVI з'їзду КПРС на уроках історії в школі 10
Овсій І. О. З досвіду викладання історії КПРС у вузах 3
Оробінський П. Д. (Харків). З досвіду роботи опорної кафедри історії КПРС Харківського держуніверситету 8
Шляхтовський А. С. (Львів). Використання фонограм промов В. І. Леніна на уроках історії 6

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Назаренко І. Д. Відображення дружби народів СРСР у пам'ятках історії та культури Радянської України 9

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Варгатюк П. Л. Публікація в газеті «Форвертс» статті про соціал-демократичний рух на Катеринославщині 10
Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ). Перша згадка про гайдамаків 10

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Коваль М. В. За ґратами «нового порядку» 5

СПОГАДИ

- Григорович Д. П. Бої за острови у Виборзькій затоці 5
Рязанов Ф. Ф. У суворі дні 7
Штиков М. Г. (Москва). Стояли насмерть 9

НАШ КАЛЕНДАР

- Булкіна В. П. Легендарний комбриг (до 110-річчя з дня народження В. Н. Боженка) 4
Бугенко Є. Г. (Львів). До 60-річчя створення Комуністичної спілки молоді Західної України 10
Буцько О. В. М. Ф. Вагутін у спогадах радянських воєначальників 12
Гержод Г. І. В. В. Воровський як історик партії (До 110-річчя з дня народження) 10
Голубова Г. Г. Відомий діяч Комуністичної партії і Радянської держави (до 80-річчя з дня народження Л. Р. Корнійця) 8
Григорович Д. П. Генерал армії М. Ф. Вагутін (До 80-річчя з дня народження) 12
Зінченко Ю. І., Коцьков В. О. Уславлений партизанський керівник, партійний і державний діяч (до 80-річчя з дня народження О. Ф. Федорова) 3
Клоков Є. В. 30-річчя Закону про захист миру 2
Котов В. Н., Діденко Г. М. Видатний пропагандист марксизму (До 125-річчя з дня народження Г. В. Плеханова) 12

Мусієнко В. В. Легендарний герой громадянської війни (До 100-річчя з дня народження Г. І. Котовського)	6
Роїк В. Г. Василь Григорович Ком'яхов (До 70-річчя з дня народження)	3
Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>). Мужній борець за щастя народу (До 80-річчя з дня народження Яна Шверми)	3
Шевченко О. В. Видатний пропагандист марксизму (125-річчя Дмитра Благоева)	7
Шевченко Ф. П. 375-річчя селянської війни, очолюваної Іваном Болотніковим	5

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Анікеєв В. В. (<i>Москва</i>). В. І. Ленін і народ. (Огляд публікацій листів трудящих В. І. Леніну)	5
Бородій М. К. (<i>м. Болярка Київської обл.</i>). Архівні джерела з історії медицини на Лівобережній Україні у XVIII ст.	9
Бугай М. Ф. (<i>Москва</i>). До вивчення проблеми революційних комітетів періоду громадянської війни	8
Буцько О. В. Братерська допомога Радянського Союзу народам Центральної та Південно-Східної Європи, визволеним від фашистського іга	7
Веселіна М. С. (<i>Москва</i>). Шаталіна Є. П. Про пошук документів В. І. Леніна в архівах України	4
Данилюк М. З., Вашкевич В. М. Висвітлення в радянській історичній літературі діяльності Комуністичної партії по евакуації промисловості у 1941—1942 рр.	6
Диченко О. А. Грудневське збройне повстання 1905 р. на Україні в мемуарній літературі	1
Калакура Я. С. Досвід роботи Компартії України з кадрами на етапі розвитку соціалізму	7
Ковальчук О. Г. (<i>Тернопіль</i>). Джерела до історії Галицької Соціалістичної Радянської Республіки	10
Корогод Г. І. (<i>Суми</i>). Партійна публіцистика як історичне джерело	10
Мусієнко В. В., Найчук М. І. Компартия України в боротьбі за зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства (1918—1920 рр.)	11
Орлова Т. В. Викриття радянською історіографією буржуазної фальсифікації ролі КПРС в політичній системі суспільства зрілого соціалізму	3
✓ Тригуб П. М. (<i>Полтава</i>). Висвітлення в історичній літературі діяльності Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів України (1918—1920 рр.)	2
Ульянич В. І. Партійне керівництво соціалістичними перетвореннями на селі в західних областях УРСР у 1939—1941 рр.	8
Черній А. І. (<i>Ровно</i>). Проблеми соціалістичної індустріалізації НРБ у радянській і болгарській літературі	6

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії
обласних партійних організацій України

Василенко В. К. Очерки истории Кировоградской областной партийной организации	8
Кожукало І. П. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації	5
Лавринович М. І. (<i>Житомир</i>), Матвійчук М. М., Міщенко Г. П. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації	7
Полурез В. І., Шморгуни П. М. Очерки истории Херсонской областной партийной организации	12
Сливка Ю. Ю. (<i>Львів</i>), Плисюк В. П. (<i>Львів</i>). Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації	6
Солдатенко В. Ф. Очерки истории Харьковской областной партийной организации	10

* * *

Антонюк С. М. П. М. Каленніченко, В. П. Колесник. Граница дружбы и мира. О советско-польском приграничном сотрудничестве 1956—1979 гг.	2
Бабко Ю. В., Крижанівський В. С. С. Н. Кляпчук. Подготовка квалифицированных рабочих — важное направление кадровой политики КПСС	6

Белякова В. С. (Вінниця), Костенко І. П. (Ніжин). Подвиг партії і народу	5
Березовчук М. Д., Журба М. А. У боротьбі за Жовтень	11
Беренштейн Л. Ю., Бубнов К. Ю. В. Ф. Швченко. Авангард трудівників села	9
Бурмака В. П. (Харків). Общественные науки в высшей школе	11
Бут О. М. (Донецьк). Н. Д. Давыдова. Деятельность КПСС по воплощению в жизнь ленинских принципов руководства народным хозяйством	7
Бут О. М. (Донецьк), Коломійченко І. І. Г. Я. Пономаренко. Коммунисты Донбасса в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926—1929)	2
Буцько М. О., Паньків Є. В. (Тернопіль). Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма. Из опыта парторганизаций Украины	1
Валуйський О. О., Олійниченко Г. М. Международная солидарность трудящихся. 1924—1932	2
Варгачук П. Л. В. Г. Коновалов. Барометр показывает бурю	1
Васюта І. К. (Івано-Франківськ), Чапуга С. М. (Івано-Франківськ). Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917—1939 рр.)	2,
Верстюк В. Ф., Тимченко Ж. П. Н. И. Ксензенко. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 — март 1921 гг.)	10
Вовк О. Л. П. І. Косуха. Релігія в планах антикомунізму	10
Вовчик А. Ф. Н. Е. Козицкий. В. И. Ленин о единстве действий левых сил	11
Волощенко А. К. В. И. Борисенко. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст.	2
Гаврилюк О. Ю., Стафійчук І. П. Нариси з історії Північної Буковини	8
Гордієнко Л. М., Хорошун Б. І. В. И. Белоусов. Сельские райкомы партии — боевые проводники политики КПСС на селе	10
Горлач М. І. (Харків), Протопопов О. А. (Харків), Шумаров В. Т. (Харків). Руководящая роль КПСС в условиях развитого социализма. Возрастание руководящей роли КПСС в строительстве социализма и коммунизма. Вопросы внутрипартийной жизни и руководящей деятельности КПСС на современном этапе	3
Грек І. Ф. (Кишинів). И. А. Анцупов. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812—1870 гг.)	9
Гудзенко П. П., Кульчицький С. В. За щастя оновленої землі	8
Гулевич В. Н., Євтух В. Б. М. І. Павленко. «Біженці» і «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945—1949 рр.)	9
Демиденко Г. Г. (Харків). Борці за велику справу	11
Дзюба О. М. Я. Д. Исаевич. Преемники первопечатника	12
Дрожжин В. П. Л. В. Кондратенко. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историкографический очерк	7
Жученко І. Я., Кучер В. І. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.)	5
Забарко Б. М., Грановський Б. В. А. С. Завьялов. Единным фронтом. Демократическое партии ГДР в борьбе за социализм (1949—1961)	6
Заболотна І. Й. И. М. Кулиннич. Трасса братского сотрудничества	3
Замлинський В. О. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы	1
Замлинський В. О., Міщенко Г. П. Л. Е. Беренштейн. Обреченность политики и практики снонизма	6
Замлинський В. О., Калениченко П. М. Макар Ю. І. (Чернівці). Рішард Назаревич. Шляхи до визволення	7
Івасюта М. К. (Львів), Мартинюк А. І. (Львів), П. П. Панченко. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959—1980	5
Калакура Я. С., Шамрай М. Г. (Черкаси). Керівництво КПРС господарським і культурним будівництвом в розвинутому соціалістичному суспільстві	4
Канцелярук Б. І., Фещенко М. М. Мова В. І. Леніна та її відтворення в українському перекладі	4
Коваль М. В. Историкография Великой Отечественной войны.	11
Комаренко Н. В. З. Х. Арифханова. В. Г. Чеботарева. Решение национального вопроса в Узбекистане	5
Кондрацький А. А. Робітничий клас України в боротьбі за виконання рішень XXV з'їзду КПРС	9
Кулаковський В. М. Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 класів	11

Кульчицький С. В. Т. І. Дерев'янкин. Торжество ленінських ідей соціалістичної індустріалізації	4
Лещенко М. Н. Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX — на початку XX ст.	5
Лещенко М. Н. І. А. Гриценко. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX — на початку XX ст.	12
Лисенко М. М. Г. Я. Сергієнко. Декабристи і Шевченко	8
Марахов Г. І. Содружество польского народа в Королевстве Польском. Густав Эренберг и «свентокшижцы»	1
Маркова О. Є., Сидоренко В. П. Літопис найважливіших і пам'ятних подій історії Волині (1900—1939 рр.), (1939—1952 рр.), (1953—1979 рр.)	11
Мельник Л. Г. С. З. Заремба. Куликівська битва та її історичне значення	9
Михайлюк О. Г. (Луцьк), Шморгун П. М. Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр.	7
Мойсєєв О. В. (Москва). Н. Н. Руденко. Слово правды в борьбе с фашизмом. Пропагандистская деятельность политорганов Красной Армии среди войск противника на территории СССР. 1941—1944	6
Молодчиков О. В., Сороковська С. В. Покажчик бібліографічних посібників з історії Української РСР (1966—1977 рр.)	3
Морозов Б. М. (Москва), Роїк В. Г. В. К. Криворученко. Единство цели. Некоторые аспекты партийного руководства комсомолом в условиях развитого социализма	2
Мусієнко В. В., Солдатенко В. Ф. Н. М. Якупов. Революция и мир	8
Олійниченко М. Д., Самохвалов В. П. В. Ф. Остафійчук. У боротьбі за науково-технічний прогрес	9
Панібудьласка В. Ф. Б. І. Білик. Ленінське братерство народів. Діяльність Комуністичної партії по дальшому зміцненню дружби і співробітництва українського народу з братніми народами СРСР. 1946—1961 рр.	9
Панібудьласка В. Ф., Шелест Д. С. (Одеса). Г. И. Гончарук. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием молодежи в период строительства социализма	3
Петров В. І. (Москва). М. І. Супруненко. Боротьба трудящих України проти денікінщини	8
Поляков С. І. (Дніпропетровськ), Проценко П. І. (Дніпропетровськ). Історичні дослідження. Вітчизняна історія	9
Пугач Є. П. (Харків). В. В. Сухарев. Рабочий класс социалистической Чехословакии (1948—1960 гг.)	3
Різницька М. В. (Дніпропетровськ). История фабрик и заводов Украинской ССР. Ретроспективный библиографический указатель	10
Романцов В. О., Плюш М. Р. Развитие металлургии в Украинской ССР	7
Савчук П. О. (Ровно). В. Варягіна, Г. Вакулєнко. Народна гвардія імені Івана Франка	6
Санцевич А. В. Рабочий класс СССР в условиях развитого социализма	8
Сарбей В. Г., Алізаде Л. Ф. Академик М. В. Нечкина. Встреча двух поколений. Из истории русского революционного движения конца 50-х — начала 60-х годов XIX века	7
Сільченко З. О., Слюсаренко А. Г. До нових звершень у комуністичному будівництві. Збірник наукових праць	1
Смолій В. А. Н. А. Мохов. Дружба ковалась веками	8
Снапковський В. Є. (Мінськ). На путях дружбы и сотрудничества	12
Сохань П. С., Чернявський Г. Й. (Харків). А. А. Ровняков. В борьбе за свободу Болгарии	10
Уткін О. І. М. М. Болдижар. Антинародна діяльність уніатської церкви	8
Фомін Ю. Ю. В. Я. Грусул. Революционная Россия и Балканы (1874—1883)	2
Хворостяний І. М., Рєпринцев В. Ф. Породненные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма	4
Хижняк В. П., Горбенко Л. Л. (Кривий Ріг). В. К. Василенко. Ідейно-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму	10
Хміль І. С. А. А. Стрєлко. Славянское население в странах Латинской Америки (исторический очерк)	2
Череповський Л. М. (Львів), Крачковський Б. П. (Львів). В. П. Плісюк. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму	4
Черненко А. М. (Дніпропетровськ), Мороко В. М. (Запоріжжя). Веков Ангел. Ленин и България	9
Шиловцева В. С. Історіографія античної історії	12
Шульга І. В., Калакура Я. С. П. С. Костик. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства	12

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Рева І. М. (Полтава). Про критерії визначення поняття «сільськогосподарський пролетаріат»	5
---	---

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Божук Г. В. (Ужгород). Проведення Днів дружби двох братніх вузів	8
Віднянський С. В. Міжреспубліканська наукова конференція молодих учених	3
Віднянський С. В., Шевченко Л. В. XII засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР	9
Віднянський С. В., Клищенко Т. В. Всесоюзна школа молодих учених з методологічних проблем історії розвинутого соціалізму	12
Гаврюк П. А. Конференція, присвячена 40-річчю героїчної оборони Києва влітку 1941 року	12
Гіренкова Н. І. Діяльність клубу киевознавців	6
Гонтар О. В. Всесоюзна наукова конференція з проблем економічної політики перехідного періоду в СРСР	8
Давидова Н. Д. Вшанування професора П. М. Шморгуна з нагоди його 60-річчя	3
Данилюк Ю. З. Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства	1
Зінченко Ю. І. Зустріч з болгарським ученим	1
Знаменська М. В. Засідання наукової ради з проблеми «Історія країн соціалістичної співдружності»	5
Кікалов Г. Т. Захист докторської дисертації Б. І. Корольовим	1
Клищенко Т. В. Виставка книги Академії наук Угорщини	1
Кузьменко В. В. Республіканська нарада істориків-архівістів	5
Куліньська С. Ю. Засідання наукової ради «Історія історичної науки»	1
Максимук П. П. (Львів), Микитів Б. С. (Львів). Конференція читачів «Українського історичного журналу» у Львові	7
Мітряєва С. І. (Ужгород), Секарев О. В., Сюсько І. Н. (Ужгород). Радянсько-чехословацький семінар «Соціальний розвиток і молодь»	7
Незнамова Т. М. Міжвузівська наукова конференція	2
Нерод В. О. Захист докторської дисертації В. П. Чугайовим	3
Олійник Л. В., Бузало В. Й. Вшанування доктора історичних наук М. П. Лещенка з нагоди його 70-річчя	4
Павленко В. В., Шевченко О. В. Всесоюзна наукова конференція «Радянська болгаристика. Підсумки і перспективи»	4
Панченко П. П., Баженов Л. В. (Кам'янець-Подільський), Григоренко О. П. (Кам'янець-Подільський). Музей історії колгоспу «Україна» Городоцького району Хмельницької області	9
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації Г. І. Ванєєвим	8
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. С. Драчуком	9
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. М. Курилом	12
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації П. П. Панченком	6
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації П. П. Толочком	4
Плоха Д. С. Пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	2
Плоха Д. С. Про засідання Координаційної ради	8
Понеділко В. І. (Запоріжжя). Міжвузівська наукова конференція з питань вивчення матеріалів XXVI з'їзду КПРС	7
Попик В. І. У Науковій Раді з проблеми «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду»	7
Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР про присудження Державних премій Української РСР в галузі науки і техніки 1980 року	2
Румянцева В. В. Міжреспубліканська наукова конференція молодих учених у м. Фрунзе	8
Румянцева В. В. VI сесія і науково-практична конференція Малої академії наук	6
Сас П. М., Шандра В. С. Науково-теоретичний семінар з історії Києва	1
Сиволоб Ю. В., Репринцев В. Ф. Наукова сесія «XXVI з'їзд КПРС і завдання дальшого розвитку суспільних наук, зміцнення їх зв'язків з практикою комуністичного будівництва»	9

Сидоренко В. П. Вшанування заслуженого діяча науки УРСР, доктора історичних наук К. І. Стецюк з нагоди її ювілею	1
Сікорський В. Б. (Ніжин). Науково-теоретична конференція по матеріалах XXVI з'їзду КПРС	6
Стьопін А. О. (Одеса). Науково-теоретична конференція, присвячена 1300-річчю Болгарської держави	12
Теми кандидатських дисертацій та монографій	4, 10
У Президії Верховної Ради СРСР	8
У Президії Верховної Ради УРСР	12
Федорович В. Ф. Загальні збори Відділення історії, філософії і права АН УРСР	4
Чивець А. В., Григоренко В. Г. Розширений пленум Наукової ради «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР	8
Шевченко І. М. Відзначення 90-річчя В. Я. Чубаря	4
Шевченко Л. А. Вшанування академіка АН УРСР А. Д. Скаби з нагоди його 75-річчя	2
Шевчук І. М. Відзначення 100-річчя К. Є. Ворошилова	4
<u>Данилюк Михайло Зіновійович</u>	12
<u>Довгопол Василь Микитович</u>	6
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1981 р.	12

НОВІ КНИГИ

- Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК (1898—1971): Пер. з 8-го рос. вид. Т. 10, 1969—1971.** — К.: Політвидав України, 1981. — 509 с.
- XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, 23 лютого — 3 березня 1981 року: Стеногр. звіт. Т. 1.** — К.: Політвидав України, 1981. — 362 с.
- Аграрная политика социалистических стран на современном этапе.** — М.: Политиздат, 1981. — 367 с.
- Внешняя политика стран Африки.** — М.: Междунар. отношения, 1981. — 333 с.
- Внешняя политика ЧССР.** — М.: Прогресс, 1981. — 239 с.
- ГРИНЮК П. Ф. В авангарді антиімперіалістичної боротьби.** — К.: Політвидав України, 1981. — 69 с.
- ГУРЕВИЧ А. Я. Проблемы средневековой народной культуры.** — М.: Искусство, 1981. — 359 с.
- Документы и материалы кануна второй мировой войны, 1937 — 1939: В 2-х т. Т. 2. Январь-август. 1939 г.** — М.: Политиздат, 1981. — 415 с.
- ДРОБИЖЕВА Л. М. Духовная общность народов СССР. Ист.-социал. очерк междунац. отношений.** — М.: Мысль, 1981. — 263 с.
- ЗАМАЛЕЕВ А. Ф., ЗОЦ В. А. Мыслители Киевской Руси.** — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1981. — 159 с.
- Идейные связи украинских и русских революционных демократов.** — К.: Наук. думка, 1981. — 315 с.
- История антивоенного движения в капиталистических странах Европы, 1945—1976.** — М.: Наука, 1981. — 406 с.
- История советско-монгольских отношений.** — М.: Наука, 1981. — 352 с.
- ЛОГВИН Е. І. Імперія злочинів.** — К.: Політвидав України, 1981. — 119 с.
- Марксистско-ленинская партия в политической системе социалистического общества.** — М.: Политиздат, 1981. — 231 с.
- МАШИКА Т. А. Социально-экономические особенности труда женщины при социализме.** — К.: Наук. думка, 1981. — 175 с.
- Мир социализма — торжество великих идей.** — М.: Политиздат, 1981. — 175 с.
- Нариси історії Полтавської обласної партійної організації.** — Харків: Прапор, 1981. — 327 с.
- Народное хозяйство социалистических стран в 1980 году.** — М.: Финансы, 1981. — 182 с.
- Национальная политика КПСС: Очерк историографии.** — М.: Политиздат, 1981. — 256 с.
- Несостоятельность буржуазных концепций мирового сосуществования.** — К.: Политиздат Украины, 1981. — 207 с.
- ПОЛЯКОВ Г. А. Афганистан революционный.** — М.: Междунар. отношения, 1981. — 70 с.
- Рукопожатие пятилеток: Воспоминания ветеранов.** — М.: Политиздат, 1981. — 239 с.
- СМИРНОВ И. К. Алжир: индустриализация и социально-экономический прогресс.** — М.: Наука, 1981. — 168 с.
- СОЛОВЬЕВ Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902 — 1907 гг.** — Л.: Наука, 1981. — 256 с.
- Социалистическое соревнование в СССР, 1965 — 1981: Документы и материалы профсоюзов.** — М., Профиздат, 1981. — 272 с.
- СУХАРЕВ В. В. Международное значение XXVI съезда КПСС.** — К.: о-во «Знание» УССР, 1981. — 64 с.
- ТАРАСЮК Д. А. Поземельная собственность пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877—1878 гг.** — М.: Наука, 1981. — 128 с.
- ФЕДОРОВ — ДАВЫДОВ Г. А. Монеты Московской Руси: Москва в борьбе за независимое и централиз. государство.** — М.: Изд-во МГУ, 1981. — 222 с.
- ХОРЬКОВ Г. И. Советские надводные корабли в Великой Отечественной войне.** — М.: Воениздат, 1981. — 272 с.
- Экономическое могущество развитого социализма: [Полит.-экон. пробл.].** — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1981. — 255 с.
- Япония.** — М.: Мысль, 1981. — 429 с.